

РАШОД НУРИ ГУНТЕКИН

ЯШИЛ КЕЧА

РОМАН

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ—1977**

И (т) р)
Г95

Туркчадан
МИРВАЛИ АЪЗАМ
таржимаси

Гунтекин Рашод Нури.
Яшил кеча. Роман. Туркчадан М. Аъзамов тарж. Т., Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1977 (С). 248 б.

Машҳур турк ёзувчиси Рашод Нури Гунтекининг ушбу романида тараққийпарвар зиёлilar ҳаёти акс эттирилган. Бошланғич мактаб ўқитувчиси Шохин афанди пойтахтдан йироқдаги Сариова қишлоғида қолақ кишилар онғидаги сарқитларни сидириб ташлаб, мактаб ўқувчиларини янги, илғор, замонавий ҳаётга етаклаш учун қаттиқ курашга отланади. У ўз, атрофидаги халқларвар кишилар билан биргаликда мансабпарастлар, жоҳиллар ва руҳонийлар қаршилигини синдиришга эришади.

Гунтекин Решат Нури. Зеленая ночь.
И (гур)

Г $\frac{70304-48}{352(06)-77}$ 96-77

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 й.
(тарж.)

Март-сентябрь, 1926

I

Маориф назорати қошидаги бошланғич маълумот бўйича биринчи бўлим мудирининг бу жаҳолатига ҳайрон қолди. Қора соқолининг сийрак қиллари орасидан лўппи ёноқларининг қизаргани кўриниб турарди. Бошини ва елкаларини кўтариб, иккала қўлининг бармоқларини пианино чалмоқчи бўлгандай ёвуз столининг четига тираб, бақира-бақира сўзлашга тушди:

— Нима дедингиз, нима дедингиз? Тагин мен янглиш эшитган бўлмайин! Шундай ўқимишли одам бўла туриб, оддий масалада жуда катта хатоликка йўл қўяётганингизга, тўғриси, ҳайратдаман. Сизнинг таърифингиз ҳар тарафлама муҳтож-и танқиддир. Авваламбор, шунини билиб қўйингиз, скумбрия дўлмаси асло ва ҳеч қачон янги балиқдан тайёрланмайди. Қолаверса, скумбриянинг ичи пичоқ билан ўйилмайди... Бу нима, балиқ сизга қовоқмидики, ичини ўясиз?

Бу чиройли ўхшатиш унинг ўзига ҳам маъқул тушди чоғи, бутун вужуди бўшашиб, бошини орқага ташлади-да, қаҳқаҳлаб узоқ кулди, сўнгра олдидаги уюлиб турган қоғозлар орасидан бир ясси чизгични чиқариб, сўзида давом этди:

— Қулоқ солинг, ҳозир каминангиз таърифлайди. Хотирингизда қолмаса, ён дафтарингизга ёзиб олинг. Мана шу чизгични скумбрия деб фараз қилинг. Балиқни мана шундай қилиб қўлингизга оласиз. Аввал бо-

¹ И д о д и — ўрта маълумот берувчи мактаб.

шини, сўнгра эса, думини кесасиз... Шундан кейин, балиқни икки кафтингизнинг орасига оласиз-да, уни худди қуймоққа тайёрланаётган хамир каби секин-ас-та силаб-силаб, ишқалай бошлайсиз... Лекин қаттиқ сиқмайсиз, бўлмаса балиқнинг қорни ёрилиб кетади. Шу усул билан скумбрияни хийла юмшатганингиздан сўнг...

Басри бей гапиришдан таққа тўхтади. Ойнавандлик бир девор билан идорадан ажратилган ва ёзув столи, ҳужжатлар шкафи ҳамда келувчилар учун икки скамейкани зўрға сиғдирган кичкинагина хонасининг эшигига қараб қолди. Коридор қоронғилигида бир жуфт ойнакнинг йилтираб кетганига кўзи тушган эди.

— У ерда ким бор? — дея бақирди.

Титроқ бир қўл эшикнинг четини икки дафъа таррадуд-ла тақиллатди ва ичкарига эски камзулли, сариқ чарм ботинкали, мовий атлас кўйлакли йигирма беш, ўттиз ёшлар чамасидаги заиф бир одам кирди. Билинар-билинемас чўтир юзли бу кимсанинг ингичка қора соқоли бор эди. Узоқ давом этган ширинча яраси бўйнини хиёл-хиёл ўнг тарафга буриб қўйган эди. У камзулининг ечилиб кетган тугмасини қадаб фесини тузатгандан кейин турган жойидан таманно¹ этди; эшикнинг ёнига ўтди.

Бўлим мудирини маориф билан жуда оз алоқаси бўлган бир масала устида баҳс этаётганда қўлга тушганидан асабийлашди. Ҳалигиндай қаттиқ овоз билан ундан сўради:

— Сен кимсан? Сенга нима керак?

Соқолли йигит яна бир карра таманно этгач, паст товушда:

— Каминаи қуллари Дорулмуаллиминни² шу йил тамомлаганлардан, — деди. — Кеча чекилган қуръада толенинг бир ажойиб жилвасига йўлиқдим: ҳеч истамаган бир ерга тушдим. Лутф ва карамингизга илтижо билан келдим.

Басри бей бехос ақлдан озгандай, столга зарб билан мушт туширди-да, овозининг борица бақира бошлади:

¹ Таманно — саломлашишнинг бир тури. Айрим шарқ мамлакатларида саломлашганда қўл лабга, кейин пешанага теккизиб қўйилади. (Таржимон изоҳи.)

² Дорулмуаллимин — ўқитувчилар мактаби. (Педиститут.)

— Оллоҳим, бу Дорилмуаллиминдагиларни мени жинни қилиб қўйишлари учун яратганмисан? Бу нечанчиси, ахир?! Кечадан бери ҳеч демаганда ўттиз киши келди. Сўзлай бериб-сўзлай бериб тилимда фил қолмади. Истанбул йўқ. Ё тайин этилган ерга кетасиз, ё бўлмаса истеъфо. Англашилдими?

У қўлларини кўтариб, кўзларини сувоқлари ёрилиб кетган ифлос шипга тикканича, сўзида давом этди:

— Улуғларнинг улуғи ё раббим... Шуларнинг уч, бешини камроқ яратиб, бунинг эвазига қолганларнинг бошига бир оз ақл, юракларига бир оз инсоф солсанг бўлмасмиди... Тавба, тавба, ё раббим; тавба, тавба, ё раббим. Бу одамлар инсонни куфрбоз этиб гуноҳга бо-тиришдан ҳам тоймайдилар.

Шу пайт идоди мудури янги келган одамга жой бермоқ учун скамейкасини бир оз ёнга сурди-да, негадир кула бошлади.

Басри бей бу сафар унга хитоб этди:

— Нури дийдам, укам! Узинг ўйлаб кўр, ахир. Давлат бу одамларни йилларча едириб-ичиради, ўраб-чирмаб кийинтиради. Оллоҳи Карим, ҳазрати Одам Алай-ҳиссаломни тупроқдан яратгани каби ҳеч йўқдан одам суратига солиб ўртага чиқаради ва ҳар бирини лаёқатларидан ўн карра устун бўлган маошлар билан таъминлаб, авлод-и мамлакатни зиёга маъмур этади. Аммо булар ҳали гафлат уйқусида ётишибди. Ўзи одам бўлмаган ўзгани қандай одам этар? Ия, қара-я, бирдан шеър чиқиб қолди-ю! Ҳа, рост: «Ўзи одам бўлмаган ўзгани қандай одам этар». «Фоилотун, Фоилотун, фоилотун, фоилун»... Гўзал эмасми-а?

Бундан аввалги балиқ ва қовоқ ташбиҳи каби ўзидан ўзи тўқилган бу мисра ҳам Басри бейни мамнун этди ва ҳовлиқишларини бир қадар пасайтирди. У олдидаги сигара қутисини олиб, орқасига ҳалиги мисраларни ёзиб қўйди-да, сўзида давом этди:

— Мен нима ҳақида сўзлаётган эдим, афандим? Ҳа... Буларга лаёқатларидан анча юқори бўлган лавозимлар берилади. Лекин, ҳайҳотки, афандим, нима учундир, уларнинг бирортаси ҳам тайин этилган ердан мамнун бўлмайди. Шу «Истанбул, Истанбул» деганлари-деган. Ҳайронсан буларга... Саккизоёқ деган жониворни эшитганингиз бордир... Бир оёғини кессангиз борми, қолган бошқа оёқлари билан шартта ёпишиб

олади. Бу одамлар ҳам худди ана шу саккизоёқларга ўхшаган, фақат бошқачаси... Қани, уларни Истанбулдан чиқариб кўринг-чи, мен қойил қомай сизга... Назорат-и Жалила¹ булардан безор бўлди ва қуръа усулини ўйлаб топди. Кеча қуръалар ташланганди. Бу йил битирганлардан фақат беш кишигина Истанбулга, қолган ўттиз иккиси вилоятларга тайин этилди. Биласизми, афандим, шунга кечадан бери ҳужум бошланди. Ҳеч бири ўзига тушган ердан мамнун эмас. Ҳаммаси лутф ва илтифотингизга сиғинади. Ҳатто буларнинг орасида шафқатсизлик ва адолатсизликдан шикоятга журъат этганлар ҳам бўлди. Ўйлаб кўринг-а, биродар... Қуръа усулида қилинган ишда шафқатсизлик қандай қилиб баҳс мавзуи бўлсин?! Гўё Назорат-и Жалила илтимос қилувчиларнинг бармоқларига бир жуфт кўз ўрнатиб қўйган ва у бахти кулганлар халтадаги қоғозларни танлаётганда ундаги ёзувларни ўқиб олишган... Нақадар гўзал мулоҳаза!..

Эшик билан кабинет оралиғидаги торгина жойда соқолли одам ўнғайсизланганидан нима қилишини билмай камзулининг тугмалари ва этагини ўйнаб турарди. Бўлим мудирининг кўзли бармоқлар ташбиҳи муносабати билан отган янги бир қаҳқаҳасидан ва унга уланиб кетган узун бир йўталидан фойдаланмоқ ва янги бир бақариб-чақариш фаслининг бошланишига йўл қўймаслик учун шоша-пиша:

— Маърузот-и ҳақирингизни лутфан тингласангиз... — дея дардини айтишга чоғланди.

Аммо Басри бей яна қўл ҳаракати билан унинг сўзини бўлди. Фақат бу сафар овоз ва хитоб тарзи тамемила бошқача, фақир қиёфали Дорулмуаллимин кишига нисбатан мушфиқ, хайрихоҳ бир ога тусини олганди.

— Ўғлим, жон болам, нури дийдам, биз сизларнинг гўёки оталарингиз мақомидаги кишилармиз. Шу Истанбул савдосидан воз кечинглар. Ҳозироқ йўлланмаларингизни олиб, хизмат ерингизга кетинглар. Чекингизга тушган жой қидирса топилмайдиган бир жойдир. Об-ҳавоси, табиат манзараси антиқадир. Аҳолиси маллак каби инсонлардир. Борди-ю, ҳечам ўрганолмасанглар, унда менга хат ёзарсизлар. Ўша заҳоти бир йўли

¹ Назорат-и Жалила — Олий таълим министрлиги.

ни қилиб, лавозимингизни ошириб Истанбулга ўтка-
зарман. Истанбул қочиб кетмайди... Сента айтсам,
ўғлим, у ер соя-и пайғамбарда доимо байроғимиз ос-
тидадир. Кетадиган еринг ҳам муборақ тўқин-сочин
бир ер. Беш, ўн пара¹ орттириб, уст-бозингни тузатиб
оласан...

Соқолли йигит ортиқ чиқолмади:

— Кимлигимни, қаерга тайин этилганлигимни би-
ласизми ўзи, кетадиган еримнинг яхши жой эканлиги-
га мени жуда ишонтиряпсиз? — деб сўради.

Басри бей бирдан шошиб қолди:

— Қаерга тайин этилгандинг? Шу... ҳалиги... ни-
майдиам, ҳалиги ерга тайин этилмагандингми, жо-
ним? — дея у гапида тугила бошлади. Лекин ўзича
бирор нарса бичиб-тўқишга ожиз эканлигини англади
чоғи, астойдил хахолаб кулиб юборди. Унинг кулгиси
астойдил эканлигини ёришиб кетган юзидан ҳам бил-
са бўларди. Басри бей кулиб бўлгач, қаршисида ўтир-
ган меҳмонга юзланиб:

— Ҳаёт-и маъмуриятда соқолимиз оқара бошла-
ди-ю, лекин ҳозирги кунгача ишни битирадиган ёлғон
гапга ўзимизни ҳеч ўргатолмадик, — деди. — Ёлғон
сўзламасдан туриб, инсонларни идора этиш қийин, би-
родар. Қизларни узатиш олдидан қандай яантириша-
ди. Шунга ўхшаб, биз ҳам бўш турган лавозимларни
мақташга ўрганганмиз.

На илож, нури дийдам, ҳеч ким ўзи хоҳлаб олмай-
ди. Кечадан бери Дорулмуаллиминни тамомлаб чиқ-
қанларга ажратилган жойларни машина каби тўхтов-
сиз мақтаб ётибмиз...

Басри бейнинг қаҳқаҳаси астойдил бўлишига қа-
рамай, унинг хижолат чекаётганлиги шундоққина се-
зилиб турарди: сийрак соқолларининг орасидан
ёноқларининг худди олма каби қип-қизариб кетганли-
гини кўриш мумкин эди.

Соқолли йигит сал дадилланди. У кулимсираганича:

— Бей афанди ҳазратлари, — деди. — Сўзларингиз-
даги фикр ва тахминларингиз айтганингиздан ҳам
зиёда тўғридир. Чекка маъмуриятлардаги энг ёмон

¹ П о р а — қурушнинг қирқдан бири, қ у р у л — турк лираси-
нинг юздан бири (т у р к п у л л а р и).

лавозим ҳам, фикри ожизимча, Истанбулдаги энг яхши лавозимлардан яхшироқдир.

Басри бей йигитга ҳайрат-ла боқди:

— Ундай бўлса, нима учун эътироз қиляпсан?

— Каминангиз эътироз этгани йўқ... Сиз ҳали менга оғиз очишга имкон бермадингиз.

— Жоним, қуръада толенинг бир ажойиб жилвасига йўлиқдим, деган сен эмасмидинг, худо ҳаққи?

Соқолли йигит ортиқ кулгисини яшириб ўтирмади. Кўзойнагининг орқасидан унинг порлоқ ва ақлли кўзлари қараб турарди. Шундай беозор, шундай кўримсиз бир шахсдан бунчалик қувноқ ва очиқ назарни кутиш мумкин эмасди.

— Каминангиз четга эмас, Истанбул мактабларидан бирига тайин этилган. Шикоятимнинг сабаби шу...

Басри бей ҳайратланганидан қўлидаги чизғични ерга отди:

— Фасубҳоноллоҳ... Шунча ёшга кириб, неча йил шу идорада ишлаб, «Мени Истанбулга тайин этдилар», дея шикоятга келган инсонни биринчи мартаба кўришим. Демак, сен, аслида чеккароқ бир ерда ишлашни орзу қилгансану, чекингга Истанбул чиқиб қолди, шундайми? Мана истеҳзойи шуун¹ дея шуни айтадилар.

— Илтимосим жуда оддий... Қаер бўлса бўлаверсин, розиман, фақат Истанбул чегарасидан ташқарида бўлсин.

— Ўртоқ, мен сенинг бу ишингдан кўп мароқландим. Қани, энди, менга бунинг ҳикматини тушунтириб бер.

Соқолли йигит бўйинини эгди-да, деразадан узоқларга тикилганича, гапира бошлади:

— Биз киму, Истанбул ким? Балки четга кетсак, одам сафига кирармидик. Ҳали баъзи қишлоқлар бор... Мен Онатўлини жуда яхши биламан. Аҳолининг кийим-боши шундайки, фақир кишини кўрсалар: «Нима бало, янги куёвми ёки мерос олдимикин; ё бўлмасам бу кийим-кечакни бирор ердан ўмардимикин?— дея сўрайвериб кишини эсанкиратишади.

— Ҳой мулла,— деди шунда Басри бей,— сен ажойиб бир йигитга ўхшайсан. Нақадар ширин бир нут-

¹ Истеҳзойи шуун — воқеалар истеҳзоси.

қинг бор. Сенинг ўртоқларинг билан ҳам танишишга мушарраф бўлгандим. У муборак болалар орасида фоил билан мафъулни ўрнига қўйиб гап гапирадиганига дуч келганим йўқ.

— Йўқ, афандимиз, йўқ. Уларнинг орасида анчагина жиддий, қобилиятли йигитлар бор. Каминангиз илгари бир оз воизлик қилганди-да...

— Нима дединг?

— Фақир Дорулмуаллиминга кирмасдан бурун мадраса таҳсили кўрганди. Рамазон ойларида закот йиғгани чиқиб кетардим.

Шунда Басри бей мамнуният-ла:

— Э-ҳа!— деди.— Гап бу ёқда экан-да... Сен билан танишганимдан мамнун бўлдим. Кел, ўртоқ, ўтир, сени бир кўрай. Бурнаки чекамизми? «Аҳли дил бир-бирини билмаса инсоф эмас».

Соқолли йигит кўрсатилган ерни ва узатилган тамакидонни назокат-ла рад этди.

— Ижозат берсангиз, бей афанди. Зоти олийингиз мурувват кўрсатиб, илтимосимни қабул қилсангиз.

— Жуда яхши, мулла, жуда яхши. Сенинг қўлинг-да Истанбулдай жой бўлгандан кейин, одамлар қўлингдан ўпиб бежайиш¹ қилишади, ҳатто, агар истасанг, бу иш устидан уч, беш лира пул олишга ҳам муяссар бўласан...

— Ўртоқларимдан бири «Сариова» санжоғига² тайин этилган экан, у ерга боришни хоҳламаяпти. Менга бежайиш таклиф этди.

— Жуда соз, мулла йигит, жуда соз. У қидирса топилмайдиган бир ер... Сариова кўп муборак бир қазадир³. Уламо ва фузалоларнинг маконидир.

— Бизнинг ўртоқ ҳам у ернинг сиз айтгандай эканлигини айтаётган эди. Тақрибан ўн икки хонадонга бир жомеъ, масжид ва ёки мадраса тўғри келармиш. Қасаба⁴ маҳкамаси кечалари кўча фонарларини ёқ-

¹ Б е ж а й и ш — икки амалдорнинг ўз хоҳиши билан жойларини алмаштиришлари.

² С а н ж о қ — инқилобдан илгариги Туркияда маъмурий бўлиниш; вилоятдан кичикроқ.

³ Қ а з а — Туркияда маъмурий бўлинишнинг эски номи. Кейинги пайтларда «Илчэ» (бизнинг «кичик эл», «элча» маъносидаги сўзимизга тўғри келса, русларнинг «уезд» сўзига яқин келади) деб аталадиган бўлган.

⁴ Қ а с а б а — посёлок.

тирмасмиш. Кўчалар авлиё қандилидан байрам кечаларидай ёруғ бўлармиш.

Басри бей билинар-билинмас чуқур хўрсиниб қўйди-да:

— Шундай ерлар ҳозир ҳам бор эканми? — деди.— Ҳар ҳолда, ундай олифталар бошпана топа оладиган бир қасаба эмас.

— Ўртоғим ҳам шундай деяпти. Бошланғич мактабларга эндигина келган ёш-ёш талабаларга ҳам саллалар ўратилармиш... У ерда қандай қилиб яшайман дейди.

— Болаларнинг салласи билан унинг нима иши бор экан? У ишқмаснинг гапини қаранг-а! Лекин, ҳар ҳолда, сен у ерда маза қиласан. Биласанми, мулла, агар мен сенинг ўрнингда бўлганимда, бошқатдан бошимга саллан ўраб олган бўлардим. Хўп, майли, эртага ўртоғинг билан бирга кел. Ишларингни битириб бераман. Тездан буйруқни ҳам чиқараман.

— Оллоҳ умрингизни узун қилсин.

— Сенинг исминг нима, мулла?

— Али Шоҳин.

— Кўп яхши, мулла йигит... Оқ йўл.

Шоҳин афанди эгилиб бир қуллуқ қилди-да, хонадан чиқди. У зинадан тушиб бораркан, мамнун бўлганидан кулимсираб қўйди. Эшикка етганида ўқитувчиларидан бирига дуч келиб қолди.

— Нима бўлди ишинг, Шоҳин афанди? — сўради ўқитувчиси ундан.

Эски мадраса талабаси кулимсираб жавоб берди:

— Дуойингизнинг шарофати билан истаганимдан ҳам аъло бир ерга кетяпман. Измирдаги Сариовага. Кўчалари қирмизи авлиё қандиллари билан ёритиладиган, болаларининг бошига яшил саллалар ўраладиган бир софтлар¹ маконига... Ҳасан Жамолни тайин этишганди. Рози бўлмади. Ҳар ҳолда, жуда зўр бўлди. Ҳасан Жамол — оташин бир инқилобчи. Фақат ўз табиатига кўра софтлар билан шуғулланадиган бўлса бир иш кўрсатолмайди... Софта билан анчайин ўзи софта бўлган киши кураша олади. Агар толеим қўлласа яқинда Сариова маҳкамасини баъзи ортиқча харажатлар қилишга мажбур этаман...

¹ Софта — мадраса талабаси.

— Қандай қилиб?

Шоҳин афанди катта бир сир айтмоқчи бўлгандай оғзини муаллимнинг қулоғига яқинлаштиради:

— Кўчаларда мақбара қандилларини ўчиртирмаман. Мақкама уларнинг ўрнида фонарь ёқинга мажбур бўлади. Ҳар ҳолда бунга муқобил аҳоли ҳам муҳим бир харажатдан қутулади...

— ??? !!!

— Саккиз, ўн ёшли мишиқи болаларга сотиб олишлари лозим бўлган салла харажатидан.

II

Шоҳин афанди у сабоҳ эрта уйғонди Истанбулда охирги куни эди.

Бир ҳафта аввал буйруқни, уч кун аввал йўл харжи пулини олган эди.

Янги крахмалланган кўйлагини, Маҳмудшошо бозоридан олган, саржадан тикилган қора костюмини кийди. Муллалик замонидан қолган хуржуни ҳамда кичик яшил сандигини бир ҳаммолга юклади-да, Галата қиргоғи бўйлаб йўлга тушди.

— Э, афанди, намунча шошасиз? — деди пароход каютасининг хизматчиси. — Пароход оқшом азонида қўзғалади. Ҳали бир дунё вақт бор-ку...

— Буни яхши биламан, ўртоқ, — деди унга жавобан Шоҳин афанди. — Истанбулда ҳам анчайин муҳим ишларим бор-да... Сен буларни муҳофаза этавер. Бахшишга қолганда кўнглинг хотиржам бўлеин, бераман.

Ҳаётининг энг аҳамиятли кунини бошидан кечираётгани учун у пул деган нарсани аямас, сахий, майшатпараст бойваччалардай бўлишга ҳаракат қиларди. Ҳатто ўзига алоҳида каюта ҳам олай деди-ю, лекин, «Ке, қўй, исрсфгарчиликнинг нима кераги бор. Ахлоқим бузилади», — деб, ниятидан қайтди.

Кейин у қиргоққа қайтиб тушди-да, пароходга боқди, гурур билан:

— Инсон тушган жойидан туради, — деди. — Ун иккя йил аввал бу қиргоққа оёқ қўйганимда бу кунларни кўришимни ҳеч ақлимга келтира олармидим?..

Бугун Шоҳин афандининг энг севинчли куни бўлиши билан баробар бу хотира уни ҳамгин хаёлларга кўмди. Ҳозир жуда аниқ хотирлай олмайди, аммо го-

либо ўшанда ҳам пароходдан айни шу ерга келиб тушганди. Узоқ қариндошидан бўлган бир софтанинг орқасидан эргашиб келган аянч қиёфали, яшил ва йиртиқ жуппали¹ бир болани тасаввур қилар эди. Отаси ўлган, жонажон ерида эса йўқсул бир кекса онасидан бошқа кимсаси қолмаган эди. Жонажон ерининг мадрасасида ўқиб юрган Шоҳин, онасини боқмоқ учун бир неча ой чўпонлик қилганди. Лекин боладаги буюк истеъдодни кўрган домлалар, унинг бекорга нобуд бўлишини истамадилар, улғайиб, сал-пал нон топадиган бўлгунга қадар кекса хотинни боқиб туришга ваъда бердилар. Ҳатто, у ўша пайтларданоқ рамазон ойларида эшикма-эшик юриб, онасига беш-ўн танга жўнатиб туришга эришарди. Оллоҳи каримнинг марҳамати кенг эди. Ҳатто кўр бўрининг ризқидан кечмас эди.

Асосан оптимист бир бола бўлган Шоҳин аввал олоҳига, сўнгра домлаларига суяниб, хуржунини орқалаган, ғурбат йўлини тутган эди. Бошидан кечирган йўл машаққатларини, Истанбулнинг пристанига жуда ҳорғин бир ҳолда зўрға оёқ босиб кирганини ҳали-ҳали унута олмасди. Ҳамроҳи билан баробар уч кун елкаларида хуржунлари билан йўл юрган, сўнгра қўйларга тўла бир пароходнинг омборида уч кеча ётган эди.

У қирғоққа чиққанида уйқусизликдан, ҳорғинликдан, очликдан чалажон ҳолга келгандай эди. Қулоқмияси бегона товушлардан ғовлаб кетганди. Тиниб кетган кўзлари пристандаги — қиёмат-қойим кунини ўйлаганда ҳам тасаввур этолмайдиган — оломонни, Галата ва Истанбул қирларида бир-бирининг устига қурилган, ҳаволарга осилгандай кўринувчи биноларни, қуббаларни ақлдан оздирувчи бир охират рўёси ичида кўрганини эслар эди.

Бундай тартибсизлик унинг фақат атрофидаги нарсаларни вужудининг кўзлари орқали кўришида эмасди, руҳининг ичи ҳам шундай аралаш-қуралаш фикрлар, қоронғи ваҳималар билан тўла бир олам эди.

Шоҳин афанди аввалги аҳволи билан ҳозирги аҳволи орасидаги фарқни ҳеч қачон бу қадар кайф ва ифтихор билан тасаввур этмаганди. Албатта, орадаги фарқ шунчаки у пайтдаги оч, сафил чўмизга² қарама-

¹ Ж у п п а — гушпи чопон.

² Ч ў м и з — ёш софта.

қарши турган, ҳозир қўлида нони бутун бир мактаб мезуни¹, давлатнинг маошли ва эътиборли бир муаллим афандиси бўлганлигидан иборат эмас эди. У энди қуруқ ваҳималар ва хурофотлардан ҳам қутулганди. Миясида бу очиқ сентябрь тонгининг манзараларидай равшанлик, чегараси, хандасаси аниқ ва тартибли нарсалар бор эди. Энди у нимани фикрлашни, нимага ҳаракат қилишни, бу дунёда вазифаси нимадан иборат эканлигини яхши биларди.

Бу зеҳн ва қалб сукунاتини не-не меҳнатлар, не-не маҳрумликлар билан, не-не кўз ёшлари билан қўлга киритганини унутиб, кўчада оломон ичида юраркан, юзи чуқур бир бахтиёрликдан кулимсирарди.

— Шоҳин афанди... Бу нима олифталик! Гўшангага кириб кетяпсанми ёинки?..

— Домлам... Бугунги тўкиб-сочишларингни ҳазм қилолмадим. Эрталабдан қизлар билан кўнгил очгани кетяпсанми аста-аста?..

— Ошнам... Уст-бошимни алмаштирдим деб, бунчалик эски дўстлардан кечиб кетмоқ равойи ҳақми?

Шоҳин афандининг ҳар вақтдагидан бўлакча бир қиёфада ва энгил-бошда келаётганини кўрган таниш-билишлари йўлини кесардилар, унинг жуда қаландар ва ҳазилкаш бир одам бўлганини билганлари учун унга ҳалиги сўзларни отишарди.

Шоҳин афанди, уларнинг ҳар бирига нашъали кулганича айри-айри жавоблар берарди:

— Иншооллоҳ, у кунларни ҳам кўрсатади.

— Нима қилай? Эрталаблари нозанинлар ярим ҳақ олишармиш...

— Камчилик қидирма. Бошқача одам бўлдик.

Буларга кулиб туриб жавоб қилгандан сўнг, у жиддийлашиб, дўстларининг қўлларини икки қўлининг орасига олиб сиққанича хайрлашар ва уларга ҳалоллик² тиларди.

У Нуриусмонияда эски дўстларидан Зайнал домлага дуч келди. Сомунжусода мадрасасида тўрт йил бирга ўқишган эди. Зайнал домла Қора денгиз соҳилларидан бўлиб, ўтакетган мутаассиб бир софта эди. Ўттиз

¹ Мезун — дипломант.

² Ҳалоллик — «Қонуний хотин» дегани. «Яхши жойлардан ато қилсин!» қабилидаги ҳазилларимизга яқин келади.

биринчи мартда¹ шариат учун қурбон бўлиб кетишига сал қолганди. Яхшиямки, бахти бор экан, ўз вақтида бир йўлини қилиб Истанбулдан қочишга муяссар бўлиб, дордан омон қолганди.

Зайнал домла Шоҳин афандининг салла ўрамай қўйганини ҳечам кечиролмасди. Кўчада уни кўриши билан ражишга ҳозирланган йиртқич ҳайвон тишларидай ўтқир, узун тишларини кўрсатиб кулди:

— Ҳаммаси жойида, домла. Фақат бир шляпа етишмай турибди.

Шоҳин афанди дарвиш ва қизиқчи бир одам оҳангида:

— Иншооллоҳ, у ҳам бўлиб қолади.— деди.— Она тўлидан салла ўраб келгандим, фес кийиб кетяпман, вақти келса шапка ҳам киярман, лекин сен бунни кўрмай қолсан.

— Нима учун?

— Балки у пайтгача осилиб кетарсан. Шунинг учун.

— Яшаган кўради.

— Кўрамиз, домла. Ҳозирча тангрига топширдим...

— Йўлинг очиқ бўлсин.

Шоҳин афандининг каюта хизматчисига муҳим ишлар бор деганининг сабаби, у Истанбулда яшаган ерлари, севган кишиларини охириги марта кўрмоқчи эди. Яқин орада яна бу шаҳарга қачон келади-ю.. Аввало, Сомунжуўрли мадрасасига чиқди. Веш йил бұрун у таниган софталардан биронта ҳам киши қолмаганди.

¹ Уттиз биринчи мартда — «Иттиҳод ва тараққий» жамияти раҳбарлигида асосан солдатлар ва офицерлардан ташкил топган жонтуриклар ҳаракати; 1908 йил 23 июлда Султон Абдул Ҳамид II ҳокимиятини чеклаб, 1876 йил конституциясини тиклаш билан яқунланди. Аммо «Иттиҳод ва тараққий»чиларнинг душманларидан ташкил топган «Ахрор» номли феодал компраддорлар партияси абсолют монархияни тиклаш учун курашар эди. 1909 йил 31 мартда Истанбул мадрасаларининг талабалари — софталар ўртасида «Ахрор»ларнинг ташвиқотига учган Истанбул гарнизонининг аскарлари билан бирга «Шариатга қайтилсин!» деган шior остида қўзғолон кўтаришди. Иттиҳодни офицерлар қўмондонлиги остида «Ҳаракат Армияси» қўзғолончиларни тормор қилиб, бу гал Абдул Ҳамид II ни бутунлай тахтдан туширди ва унинг ўрнига конституцияга содиқлиги ҳақида тантанали суратда қасамёд этган султон Меҳмед V ни кўтарди. Иттиҳодчилар қўзғолон иштирокчиларидан қаттиқ ўч олдилар, шундан сўнг «Ахрор» партияси қатъиян ман этилди.

Унинг рўпарасидаги бино, Онатўлидан илк келган кунда қандай бўлса, ўшандай турибди. Ўртадаги йўсинли, суви сизиб турган фавворадан ҳўл бўлиб, устини ўт босиб кетган тош ҳовли ҳам ўша ўша софталарнинг ҳар кун иерга билан овқат пиширмоқ учун ёққан пайраҳаларидан қорайиб кетган ҳов анови равоқларда ўша ўша каптарларнинг инлари, ҳовлининг дўрт тарафиди ўша ўша қоронғилик, рутубатли тош ҳужралар...

Шоҳин афанди ҳовуз бошида таҳорат қилаётган бир гилай софтадан эскилардан бир қанча кишини сўради. Бири бошқа мадрасаларга, бири ким билади дейсиз, қаёқларга кетган, деган жавобни олди.

Шундан кейин у фавворанинг ёнидаги ерга қоқилган тахта курсига ўтирди-да, атрофга назар ташлай бошлади. Аввалига ундан кўчиб, ҳавога кўтарилган каптарлар, яна ерга ҳўнди ва секин-секин унинг оёқларига яқинлаша берди. Шоҳин афанди чўнтаклариди қолган нон ушоқларини бармоқлари билан янада майдалаб, ерга соғди. Пастки қаватдаги ярим қоронғи йўлакнинг ичида очиқ эшик бор эди. Эски софта кўзини ҳечам ўша ердан узолмасди. Талабалик пайтида олти йил ўша ҳужрада машаққат чекканди. Уни Онатўлидан келтирган узоқ қариндоши бу хонага киритаркан: «Унг оёғинг билан кир, ўғлим, бу ерда нури ҳидоятга¹ қовушажаксан!» — деганди.

Бу овоз йиллар оша Шоҳин афандининг қулоғига чалингандай бўлди ва у истеҳзоли равишда кулимсираб қўйди. Ҳидоят нурига у ҳақиқатан ҳам шу хонада эришди. Лекин ҳеч битмас-туганмас машаққатлар, қийинчиликлар ва кўз ёшлардан кейингина эришди-да! Ҳеч ақлга қелмас бир шаклда!

Шоҳин афандининг қалби эски бир жанг майдонини кезган ва ўз зафарини қандай қилиб қўлга киритганини хотирлаган кекса бир қўмондоннинг ҳазин турури билан тўлди; унинг бир қўли энгагига тиралган, бир қўли эса, йўсинли тошларнинг четидан ҳовузнинг илиқ сувларига осилган бўлиб, борган сари сувга ботиб борарди.

Шоҳин афанди бахтсиз одам эди. Унинг ҳаётида айтишга арзигулик бирор воқеа содир бўлмаганди. Ле-

¹ Нури ҳидоят — чарогон тўғри йўл.

кин шундай бўлса ҳам унинг руҳи энг хавфли бир эътиқод инқилобининг оташлари ичида ёнганди. Йилларча давом этган бир фожианинг саҳнаси шу қоронғи йўлакнинг тагида очиқ эшиги кўриниб турган кичик тош хона эди. Бу қоронғи деворларнинг орасида не-не дунёлар йиқилди-ю, яна янгитдан не-не дунёлар ташкил топди!

Шоҳин афанди қуёш нурининг остида тупроқларга қорилиб, кир-чир бўлиб юрадиган бир қишлоқ боласи эди. Соғлом бир вужуди, соғлом бир ақли бор эди. Агар уни ҳолига қўйиб берганларида ҳаётидан мамнун бўлган деҳқон ва ё чўпон; буюк воқеалар ва масалаларга дуч келганда талайгина илм ва идора ақллариининг фикрларидан анча ўткир, соғлом ҳукмлар чиқариб, уларни ҳайрон қолдирувчи халқ одамларидан бири бўлиб етишарди. Аммо диндор отаси уни ўзига бир хайрулхалаф¹ қилиш, бир кун бутун дунёни кўланкаси остига олажак яшил байроқнинг бир кўнгилли кишиси қилиб етиштиришни истаган эди. Боласининг бошланғич таҳсилни битиришини лозим деб топмади; бошига яшил салла ўради-ю, она юртнинг бир мадрасасига жўнатди.

Кўчаларда ўйнаб юрган яланг оёқ, боши қовоқ халқ болалари орасидан ушлаб олиниб, мадрасага жўнатилган ва бошларига салла ўралган болалар, алоҳида бир байроқнинг тагига ўтгандай бўладилар ва улар билан эски ўртоқларининг ўртасида қандайдир бир бегоналик ғови пайдо бўлади. Саллалилар ва салласизлар ўртасидаги бу бегоналик борган сари ортар, уларни бир-бири билан келишолмайдиган, бир-бирларини севишга имкон бермайдиган икки душман лагерга айирарди. Бу нарса шу даражада эдики, ҳар турли ака-укачилик жанжалларини, оила кинларини сўндирганлар бегона душман қаршисида ҳатто сал бўлса ҳам бирлашолмас эдилар. Фақат Шоҳин бошқача бола эди. Мадрасага узоқ вақтгача ўрганолмаган, кўчадаги ўртоқларининг орқасидан қолмаган эди. Фурсат топди дегунча, бошидан салласини оларди-ю, худди қўли синган одам каби салласини қўлига ўраб, ўртоқлари би-

¹ Х а й р у л х а л а ф — хайрли ишлари билан отасини эсла-
тувчи фарзанд.

лан қирларга қуш, дарёга балиқ овлагани кетарди. Домлаларининг таёғи, ҳатто, кекса отасининг унга бу таёқлардан ҳам қаттиқроқ ботувчи ёлворишлари уни баъзи-баъзида қаердан эсаётганини ҳеч ким билмайдиган бу шамолда учишдан сақлаёлмасди. У истаган вақтида истаган ёққа кетиб қолаверарди. Бу кетипида ёши сал каттароқ бўлгандан кейин ҳеч кимга бўйни ёр бермайдиган ва кунлардан бир кунни салласини битта-яримта бутага илиб, ўзи қўйларни боқишга тоққа чиқиб кетадиганга ўхшарди. Аммо...

Мадрасасидаги домлалар орасида бир Ҳожи Фаттоҳ афанди бор эди. Кўп йиллар Мисрда ўқиган, сўнгра яна анча йиллар Фотиҳ мадрасасида мударрислик қилган, ниҳоят — Истанбулда моли ва мулки бўлгани ҳолда — тушуниб бўлмас бир ўжарлик билан ўз туғилган ерига ўлиш учун қайтиб келган бир ажойиб чол эди. Ҳамшаҳарлари Фаттоҳ афандининг эски шараф ва шуҳратида ўзларига ҳам бир фойда чиқармоқ учун уни ўз мадрасаларига мударрис этиб тайинлагандилар. Ҳолбуки у, энди ҳеч бир жиддий нарсани ўқитолмайдиган даражада довдир бўлиб қолганди; боши, охири, мантиқи ва тартиби бўлмаган сўзлар билан дарс тушунтириши тушдай бир нарса эди. Аммо бу туш сингари дарсларда ғалати бир сиёсат ҳассоси бор эди. Уни тинглаганлардан баъзилари, пайғамбарлар ва ислом тарихидан қолган, эртақ қолдиқларининг ким билади, қандай қоринмасидан туғилган бу ғалати тушни у билан бирга кўра бошлар ва бу учиримда маҳлиё бўлиб кетаётганларнинг олдида Шоҳин келар эди. Масалан, Карбалода сувсизликдан ўлган Ҳусайннинг бошида кўз ёшидан жиқ-жиқ ҳўл, сочлари яланг оёқларига қадар ёйилиб тушган, қора бурғули узун ва заиф бир хотин — Фотма она — пайдо бўлади; боласини қучоғига олиб, кечаси йўлга тушади; гоҳ кўкда, гоҳ ер остида не-не дунёларни кезади; сўнгра бир малак пайдо бўлади-ю, уларнинг йўлларини бир машъала билан ёритиб, унинг ҳамроҳлигида бир қудуқнинг бошига борадилар. Бу орада бир бошқа хотин Исмоил пайғамбарнинг онаси Ҳожар, уларни кутиб турган бўлади; бир вақтлар Исмоилга сув ичирган ҳовучлари билан Ҳусайннинг лабларига ҳам сув томизиб, уни тирилтира бошлайди.

Неча маротабалаб Шоҳини бир тушунгандан уйғонга-

нида қоронғиликдан бўлак нарсани кўрмас, ўзини Фаттоҳ афанди билан ёлғиз қолган ҳолда топарди.

Ўз тушини бошқаларга хассослик билан айтиб берувчи мана шу ажойиб чол Шоҳиннинг биринчи галда мадрасага киши билмас равишда боғланиб қолишига сабаб бўлганди.

Бола фурсат тонди дегунча яна эски ўртоқлари билан қирларда ўйнагани кетарди. Лекин энди ораларида бир ажралиш бошланган эди. Қарши тоғнинг ортида ғойиб бўлган қуёш, бошқа болалар учун эртаги кунга қадар ортиқ йўқ эди. Аммо унинг учун бундай эмасди. Қучогида сувсизликдан ўлган боласи, кўв ўнгида эса кўринмас малаканинг ошноқ манъбаласи ила чўлда Ҳожарнинг қудугидан дардига даво тонган Фотма онага қандай ўртоқчилик қилган бўлса, тоғнинг нариги томонида, йўлида давом этаётган қуёшни ҳам шундай таъқиб этар; унинг билан баробар тоғлар, денгизлар ошар эди. Ниҳоят, буларнинг бари битган ерда, бир бошқа оламнинг дарвозаси: Охират.

Бу Охират нима ўзи?! Бу дунёда биз севган, йўқотган нарсаларга, истаган ва лекин қўлга киритолмаган нарсаларга қовушйладиган ер. Чол Ҳожи Фаттоҳ ўлган кечаси унинг ётоғида навбатчилик қилганларнинг орасида Шоҳин ҳам бор эди. Тонгга яқин уйқуналикдан ҳамма мудрай бошлади. Шундан фойдаланган Шоҳин марҳумнинг юзини бир неча марта очиб кўрди. Энгаги боғланган латта ичида бутунлай кичрайиб сўлган бир чеҳра; фақат кўзлари буришиқ қовоқлари оралигидан ҳали ҳам қараб турибди; Ҳожи Фаттоҳ, энди ҳеч битмас-туганмас ажойиб туш кўрмоқда; эртага у қора ер бағрига тушгандан кейин кўраётган тушлари яна авжига минади. Унинг кўрганлари ёнида бу дунё нима бўлибди?

Атрофида кул ва нур оқиб ётган бу абадий дунё билан алоқаси борган сари заифлашар, ёлғиз ибодат вақтида эмас, ишлаётганда ва ўйнаётганда ҳам бир турли зеҳини Охират тушунчаларидан айира олмасди.

— Ҳа, бу охират ўзи нима?! Атрофида кимдан сўраса ўзи билгандан ортиқ маълумотни ололмас; илк замонларда унга ёлғиз севинч ва бахт берган бу қизиқиш, кетига бориб, англашилмас қўрқувлар ва сиқи-

лишлар билан аралашиб, оз-оз хасталик ҳолига сола бошлаган эди.

Отасининг ўлиmidан кейин, уни тоғларга чиқиб кетиб, ўша ерда боқиладиган қўйлар сурувидан айирган ҳам, елкасига хуржунини ташлаб Истанбул томонларга йўл солишига ҳам асд сабаб бўлган нарса мана шу қизиқиш эди.

Шоҳин афанди ўтирган ерида хотираларининг охири оғирлашиб, елкаларини босишидан қўрққандай ўрнидан турди, ўз сўзини ашитишга жудаям аҳтиёж сезганиданми, рўнарасидаги аллакимга гапираётгандай:

— Қандай имон эди у, ё раббий, — деди, — ўшанда 325 йилнинг ўттиз биринчи мартага дуч келиб қолганимдами, мен сўзсиз дорга осилиб кетган бўлардим. Бу дунёдан кўзларини юмаётган дақиқада у дунёда яшай бошлашига ишонганидан кейин нима аҳамияти бўларди ўлимнинг?

Бир оз аввал фавворанинг ҳовузида таҳорат қилаётган ғилай софта, узоқдан унинг сийрак соқолларини қўли билан тортқилашига ва ўзига-ўзи кулганича алланарсалар дейишига қараб турар, ҳар замон-ҳар замонда унга учраб турадиган зарарсиз телбалардан бири бўлса керак, деб ўзича кулимсирар эди.

* * *

Илк кунларда ҳам Истанбулнинг ҳеч бир нарсасини кўрмаган эди. Мадрасанинг сал нарёғида шовқинсуронли бир бозор жаддаси¹ бор эди. Оқшом тушди дегунча қўрқинчли бир от ва арава алғов-далғовлари ичида товуслардек ажойиб хотинлар кезар, атрофларида бир-бирини туртишаётган ва гап отишаётган, мўйловли, соқолли, ҳарбий ва оддий граждандан кийимидаги эркаклар оломони қайнарди. Қоронғи бўлгунича жадда бошдан охиригача нур ичида сузар, байроқлар, расмлар билан безатилган театр эшиклари олдида чалинаётган музикаларнинг садолари Шохиннинг ёпиқ турган тош хонасигача келарди.

Аммо ёш софтанing кўзи бу фойдасиз дунёнинг усти ялтироқ дабдабаларини кўрмас, бутун вақтини шу қоронғи тош хонада ўтказарди. Кўринишда қоронғи-

¹ Ж а д д а — проспект (катта текис кўча).

лик, аммо ҳақиқатда унинг у дунёда кўрадиган нарсалари олдида фонарлар билан безанган бу жадда, энг катта Истанбул жомеъларининг қуббасидан тараладиган бу қандил ёруғлари бир пулга қиммат эмасми?

Бундай берилиб ўқиш талай вақтгача давом этди. У ўқишга шундай бир жўшқинлик билан ёпишган эдики, фақат ўзининг дарслари билан қаноатланмай, машҳур Истанбул мударрисларининг бошқа мадрасалардаги дарсларини ҳам эшитгани кетарди. Домлага ва китобга маъсум бир ишончи бор эди. Тушунолмаган, қоронғи бўлган нарсаларга дуч келганда, бунда фақат ўзини айблар эди. Аммо кўп ўтмай кичик софта, яратилиши ва балки қисман тарбиясига кўра, ўзи билан шериклари орасидаги фарқни жуда тез пайқаб олди. Зотан, Истанбулда дастлабки хаёл ҳорғинлиги унга мана шу ўртоқларидан юққан эди. У отасининг: «Бир кунмас-бир кун дунё янги яшил байроқнинг паноҳида бўлади», деб доим айтиб келган гапини эсларкан, ўзича, мана шу яшил байроқни баланд қўтарувчи кўнгилдиларни бутунлай бошқача тасаввур этган эди. Аммо буларнинг кўпи фақат тирикчилик учун бир ҳунарлик бўлиб қўйиш ниятида устага шогирд тушгандай, мадрасага кирган қишлоқи болалар эди. Далада тупроқ кечининг ўрнига бу ерда Изҳор ва Кудурни ёд олишарди; тоғда қўйларнинг кетидан юришининг ўрнига шаҳарларда инсон тўдаларини бошқаришга ҳозирлик кўришарди. Уларнинг фикр-ўйларига келсак, бу ҳам тоғдаги чўпонларникидай жуда фарқли эмасди. Қўпол ва ибтидоий бир дунёлари бор эди. Ерлар ва денгизларнинг устида қубба бичимида бир катта том, унинг устига михлаб-михлаб қўйилган юлдузлар; пастда инсон тўдалари; ҳар бирининг икки елкасида икки хуфия фаришта ўтирипти, турганидан бери нима қилганларини, нима ўйлаганларини ёзади; сўнгра буларнинг ҳаммаси юзасидан бандаларини бу махфий маълумотларга кўра, истаса чўрт кесадиган, масалан, хотинлар кўчада юзларини очибди дея, далаларга дўл, шаҳарларга тош ёғдирадиган тириш юзли бир Тангри; гуноҳ қилганларни ёқмоқ учун махсус бир ўчоқки, биргина тешиги очиқ қолса, ер юзи иссиқдан қоврилади; бир жаннатки, ичида Истанбул бозорлари каби емоққа, ичмоққа доир жамийки нарса бор; фақат

фарқи шуки, у ерда олиш-бериш пул орқали бўлмайди; Оллоҳнинг севикли бандалари қатор тизилиб ўтиришади, кечаю кундуз дуо ва ҳамду сано ўқиш билан машғул; ора-сира ибодатга дам бериш чоғида турлитуман ноз-неъматларни ейишади; ҳурлар, ғилмонлар билан кайф-сафо суришади; сўнгра яна дуо ва ҳамду сано!

Шоҳин афанди, ўртоқларининг қандай қилиб, бу қадар қўпол охират фикри билан яшай олишларига, тагин келажак учун қизиқиш туймаганларига бир ҳайратланар, бир раҳми келарди.

Келганининг иккинчи ёхуд учинчи ойида эҳтимол бир шаҳзоданинг тўйи муносабати билан мана шу ҳовлида софталарга берилган ош Шоҳин афандининг бу ҳайрат ва раҳмини шиддатли бир нафратга айлантирганди. У оқшом, тамомила ўз ҳолларига ташлаб қўйилган чўмизлар паловдан кейин бир ўйин-кулги ташкил қилгандилар. Нодим домла деган бир софта — ҳозир у шариат маҳкамаларида ёлғончи гувоҳликлар бериб тирикчилик ўтказишини эшитганди,— бошқа бир неча ўртоғи билан бирга ўрта ўйинига¹ ўхшаган бир ўйин ташкил қилганди.

Нодим домла жуппадан паранжи, салладан чачвон ясади-да, хотин киши қиёфасига кирди, бошқаси эса эри бўлди.

Хотин қиёфасидаги софта турли карашмалар билан эркакни қутуртиргандан кейин қочар, эркак унга ёлворар, таҳдидлар қилар, ҳеч бўлмагандан кейин уни қувалаб кетарди. Бу икки софта бир-бирларига шундай калима ва таъбирлар айтишардики, шундай ҳаракатлар қилишардики, Шоҳин домла тукларининг тикондек бўлиб кетганини сезарди.

Равоқларга осилган икки улкан фонарнинг ёруғида бу ўйинни тошқин ва жўшқин бир завқ билан томоша қилаётган чеҳралар ҳали-ҳали Шоҳин афандининг кўз ўнгидан турарди. Бу майдоннинг атрофида бир-бирининг ёнидан, устидан, орқасидан зич бўлишиб қараб турган сочи қирилган бошлар тўдаси... Турли-туман юзлар... Қайси бири очликдан, бадан сафолатидан

¹ Урта ўйини — халқ орасида кенг тарқалган миллий ўйинлардан бири.

қаримсиқ бўлиб кетган, рангида ранг қолмаган; қайси Сири оғилхонага бойлаб қўйилган буқалар каби қай-гусизликдан, ғамсиз, андуҳсиз еб-ичиб ухламақдан жилолангандай икки юзи қип-қизил... Тор, ясси, дукки ва яна аллақандай бичимдаги пешаналар, ҳадеб бурнаки ҳидлай берганидан катаклари керилиб кетган турли бичимдаги бурунлар... Фақат ҳаммасида — атрофлари қирилган чамбар соқоллар... Бу саҳнани ақлдан эмас, ҳирс ва иштаҳадан бир йилтираш билан томоша қилаётган кўзлар... Ҳузур қилиб энтикаётгандай очилиб қолган оғизлар...

Эркак ролини ўйнаётган софта, йўғондан келган қўпол бир одам эди... «Хотин, мен сени текинга олмаганман. Отангининг олдига белбоғимдаги хўрознинг кўзидай ёниб турувчи қирмизи олтинларни жаранглайтиб ташлаганман. Мени висол асалидан маҳрум этма», — дея бир буқа каби бўкириб, ўзини хотинга отарди. Мадрасанинг қорайиб кетган пештоқлари, вақтихушлиқ қилаётган инсонларнинг қаҳқаҳасидан ҳаддан ташқари қўрқинчли қўзғолончи оломоннинг шовқин-суронига ўхшаш овозлар билан титрар эди.

Шоҳин домла илк умидсизлик ярасини мана шу манзарадан олган эди. Мадрасаларда кўк қуббасининг нарёғидаги илоҳий муаммоларни ҳал қиладиган толиб-и илм шулармиди? Мана шу одамларми ҳали, бир кун яшил байроқ остига тўпланиб, жаҳоннинг тўрт тарафини истило этишга борадиган яшил қўшин кўнгиллилари?

Ёш муаллим ўша кеча тўда ҳолда кўрган чехралар ҳозир ҳам унинг атрофида бирма-бир тўпланаётганини аниқ кўргандай бўлди.

Мана, Ҳофиз Рамзи: эҳтиросли товуши билан Қуръон ўқий бошлаганда инсонда борлигини унуттира оладиган, кўзида ёшлар, юрагида ҳайқириқлар билан осмони фалакнинг еттинчи қаватига қадар юксаладиган, лекин яна шу овози билан сўкина-сўкина ғовға кўтара бошлаганида инсонни инсон бўлиб дунёга келганидан уялтириб юборадиган Ҳофиз Рамзи... У рамазон ойларида закот тўлагани чиқмас, катта-катта жомеъларда муқобала ўқирди. Товуши каби унинг юзи ҳам гўзал эди. Бир қанча хотинлар уни кўриб тингламоқ учун Шаҳзодабоши бозорини ҳам тарк этиб келишарди. Сўфи кеқса хонимлар ҳатто бу гўзал то-

вущли Ҳофизнинг жуда тиниқ юзли чехрасини кўрган-ларида: «Жамол-и илоҳий» дея тасанно ўқир эдилар.

Ҳофиз Рамзи жуда юксак кўнгилли одам эди. Ҳар хотинга ҳам юз ўгиравермасди. Тажрибасиз ёш қизлар ва хотинлардан кўра, ёши каттароқ бўлса ҳам, тул қолган аёлларни афзал кўрарди.

Озиқ-овқати, кийим-кечаги, харж-харажатларга кетадиган пулларнинг ҳаммаси унга теварак-атрофдаги ҳовлилардан келарди. Мавлуд ўқиш ёнқий шариат маҳкамаларида қандай ишлар кўрилиши мумкинлиги тўғрисида одамларга маслаҳат бериш баҳонасида талайгина уйларга кириб-чиқиб юрарди. Софталар унинг ётоқхонасига келиб-кетган хотинларнинг саноғи беҳисоб эканлигини айтишарди.

Ниҳоят, у юриб-юриб ёши каттароқ, лекин бой бир пошодан қолган бева хотинга уйланиб олди.

Хоним афанди қимматли-қийматли пошоси ер қарига тушган куннинг ўзидаёқ кечаси хатми-қуръон учун уйига ҳофизларни чақиртирганди. Келганларнинг орасида шу Ҳофиз Рамзи ҳам бор эди. У гўзал товуши билан фақат пошонинг жаннатдаги руҳини шод этибгина қолмай, балки фоний дунёдаги хоним афандининг қалбини ҳам ўғирлашга муваффақ бўлганди.

Мана шу Ҳофиз Рамзини мадраса эшигига хотинлар тўплагани учун шу ҳовлидаги ўша гўзал ва таъсирчан товуши билан «Омон оллоҳ» деб бақиртириб, шарт-шурт савалаган Зайнал домла...

Зайнал домла узун бўйли, ҳода каби гўдайган, гоят қўпол, бошини ҳаминша кеккайтириб юрадиган, феъли тор, мутаассиб бир софта эди. Қирра юзида қирра тишлари, бир ёнга қийшайган узун бир бурни бор эди. Отаси билан уч акаси денгизчи бўлишган экан; азбаройи ўжарлиқлари туфайлигина денгизга гарқ бўлиб кетишган экан. Денгизда катта* бўрон бошланганда ҳамма қайиқлар қиргоққа қайтса, катта-катта почта кемалари тезроқ портга кириб олишга шошилса, улар: «Бе, шу ҳам бўронми?» деб, ўжарлик қилиб денгизга чиқиб кетишар ва орқага қайтишмас экан.

Оиланинг бу феъли-ҳуйини билганликлари учун амакилари Зайнални, қатъиян қайиқчи бўлишини истамасдан, мадрасага беришган эди. У ҳам бир денгиз фидойиси бўлиши мумкин бўла туриб, бир шариат фидойиси бўлишга бел боғлаганди.

Шоҳин афанди бир кун унга шундай деди: «Домла, амакиларинг сени мадрасага бериб, яхши иш қилмадилар. Тақдир-и илоҳийни тадбир ила ўзгартириб бўлмайди... Шу нарсани англадимки, Жаноби Ҳақ сизларнинг бўғилган тарзда фоний дунёдан ўтишингизни муқаддар этган... Отанг билан акаларинг сувда бўғилиб ўлишди; қўрқаманки, сен ҳам сиртмоқда бўғилиб ўласан. Фарқ шу...»

Зайнал домланинг тасаввурида жаҳаннам кишиларни азоб-уқубатларга соладиган минг хил асбоб-ускуналар билан тўла. Охиратнинг бутун амалдорлари абадиян бу жаҳаннамда тери шилиш, тилни суғириш, оғизларга қайнаб турган сақични қуйиш, қиздирилган сихлар билан кўз ўйиш сингари ишлар билан машғул эди. Бунинг тескариси жаннат ҳаёли унда жуда ноаниқ, ибтидоийлигича қолганди. Бу гуноҳкор дунёнинг аҳолисидан қайси киши жаннатга кира оладики, илоҳи қудрат узоқ вақт муносиб тайёргарлик кўриш кулфатига лозим топган бўлсин...

Зайнал шундай дер эди:

— Ҳақ Таолодан менга хитоб-и иззат келсаки: «Эй бандам, тила тилагингни, мендан нима истайсан?». Қилган жавобим шу бўларди: «Эй, Мунтақими Зулжалол, жаннатинг боғларида мен нима қиламан?.. Менга осийларнинг жаҳаннамда ёнаётганларини бир бурчакдан кўрсат!»

Унинг фикрича инсонлар, фақат қилаётган ишлари, юритаётган мулоҳазалари устидангина эмас, балки кўрадиган тушлари учун ҳам масъул эдилар. Инсон деган махлуқнинг дунёда ва охиратда насиби қамчи билан оташ эди. Айниқса, хотинлар... Кўчада ёнидан ясанган хотин ўтиб қолса, сўкиб безор қилиш унинг одати эди.

Онаси бир кун отасидан ёмон калтак егандан кейин ўлганди. Бунинг учун у отасини айбламас:

— Ким билади? Хотин миллати бу... Сочи узун, ақли калта. Бирор айбли иш қилгандирки, отам адабини бергандир. Аммо ажали келган экан... Ўлди... Нима ҳам қила олардим? — дерди.

У, агар қонунлар тўплами қўлимда бўлганида эди, хотин эркакдан жон давоси талаб қилолмайди, деган бир моддани илова қилган бўлардим, деб қайта-қайта такрорларди.

Рамазон ойларида закот йиғгани чиқарди. У айланган қишлоқларида шундай ваҳший бир шиддат билан жаҳаннам жазоларидан баҳс юритардики, сочли, соқолли эркаклар титрар, болалар эса йиғларди.

Шариатга зид бўлган бир ишни кўриб қолгудай бўлса, ўша заҳоти исён кўтаришни, гуноҳ иш қилиб қўйган кишиларни фақат Оллоҳга ҳавола этиб қўя қолмасдан, ўлардай дўшпослашни, кофирга иложи борича ёмонлик қилишни холис мусулмоннинг вазифаси деб биларди.

Унинг ўз фикрларига уйғун бўлмаган ҳар нарса шариатга бегона, дидига мос тушмайдиган ҳар қандай фикр ва иш бир гуноҳ бўлгани учун, олдига келган одам билан жанжаллашишга тушарди. Бозорда молига ортиқроқ пул сўраган савдогарга: «Инсоф — диннинг ярмиси. Инсофсизлик қиляпсан. Демак, сен ярим кофир бўлдинг!» — дея савашга тушарди.

Шоҳин домла бир кун унинг, шу дарвоза олдидаги кўчага тушган бир помидорни ердан олган бир тиланчи боласига: «Сенга уни ҳадя эттилармики, оласан? Ғайри инсоннинг молига қўл узатаётирсан!» — дея дўшпослаб ураётганини кўриб, юраги эзилганди. Барака топсин, ўшанда Мажид Мулла келиб қолиб болани софтаннинг қўлидан қутқариб олганди.

Бу Мажид Мулла, Зайнал домланинг — мударрислар билан яқин алоқада бўлгани ҳолда — Сомунжуўғли мадрасасида энг қўрқадиган одами эди.

Мажид Мулла сарой имомларидан бирининг ўғли эди. Ёш мулланинг отаси орқали ора-сира Абдулҳамидга¹ махфий маълумот бериб туриши, ҳатто дарсда подшоҳга қарши бир сўз айтган бир мударрисни Халабга сургун қилдирганини гапиришарди.

Бу Мажид Мулла ҳам бошқа бир олам эди. Кўриниши мазлум, хайрихоҳ, тарбияли бир Истанбул боласига ўхшарди... Зайнал домланинг оташин диндорлиги каби унинг зоҳир-и назокати ва олижаноблиги ҳам кунлардан бир куни Шоҳин афандини алдаб қўйганди.

Шоҳин афанди оғир бир туш кўраётган одамдай турли бу хаёллардан, хотиралардан ўзини қутқаролмасди.

¹ Абдулҳамид II — 1876—1909 — йилларда Туркияда ҳукмронлик қилган энг золим султонлардан бири. Туркия тарихида бу даврни «зулм даври» деб аталади.

Онатўли қишлоқларидан оч, қашшоқ, бошларида бир йиртиқ салла, елкаларида бирор чарм хуржун билан бу ерга келган хаста, ақлсиз, насл-насаби номаълум, ярим девона болалар — қорли ҳаволарда овқат қидириб шаҳарларга тушиб келган оч бўриларга ўхшаб фақат соғлиқдан, иштаҳадан ва ҳайвоний ҳирслардан иборат бир қанча ибтидоий махлуқлар — исмлари, чеҳралари бир-бирларига қоришиб, қўрқинчли бир ҳаёлга ғарқ бўлган ҳолда бўш ҳужраларда, рутубатдан тошлари йўсин боғланган ҳовлида ҳар кунги ҳаётларини яшаб борардилар. Кимдир қуруқ ловия қайнаётган қозончанинг остидаги шох-шаббани унинг аччиқ тутуни кўзларини ачиштираётганига қарамай, ёндираман деб зўр бериб пуфлайди; кимдир тош зинанинг устига ўтириб олиб, йиртигини тикади; кимдир сал нарида, ҳов фавворанинг ёнида жомашовини ағдаради... Сўнгра устунларнинг тагига чўк тушиб олган, қўлларидаги саҳифаси сарғайиб йиртилиб кетган китобларни зўр бериб ёдлаётганлар... У ёнда бир диний муноқаша... Бу ёнда яна бир томоқ ғавғоси. Ёхуд тоғдаги чўпонлар бир-бирини ўлдириб қўяй деб қилган жангларига ўхшаш ур-тўполон...

Шоҳин афандининг қулоғига юқори қаватдаги деразаларнинг биридан йўталга ўхшаш хафиф бир сас келди. Ёш муаллим сесканиб бошини кўтарди. Бир пайтлар у ерда испарталиқ¹ бир хаста чўмиз бўларди. Оч ҳолига қарамай, ҳадеб дарс қила берганидан сил касалига чалиниб қолганди. Лекин у шундай бўлса-да, эски бир каравотнинг устида ётган кўйи, касалининг дам-бадам тутиб турган хуружига бардош бериб, дарс қилишда давом этарди.

Шоҳин домладан бошқа бирор кимса бу бечоранинг ёнига келмасди. Ёш софта ўлғунига қадар унга ёрдам қилган эди.

Фақат аксига олиб унинг ҳам фақир бир кезлари эди. Улишидан уч кун бурун, Шоҳин ундан истайдиган бирор нарсанг борми, деб сўраганди. Шунда суяклари чиқиб кетган хаста, қонсиз юзида порлаб турган кўзлари-ла унга ёлвориб:

— Қаймоқли ширин нон бўлса, — деди.

¹ И с п а р т а — Марказий Онатўлидаги вилоят. Вилоятнинг пойтахт шаҳари ҳам шу ном билан аталади.

Шоҳин домланинг киссасида ора-сира уч-беш қуруш бўлиб турарди. Аммо ўша кеч қолган-қутган йигирма порасига қотиб қолган тешик кулча олиб, қуруқ ўзини ёб олганди.

Орадан уч кун ўтгандан кейин мадрасада софтанинг жанозаси ўқилганда, Шоҳин афанди ўзини тутолмасдан, йиғлай бошлаганди.

Унинг бўйбодлик¹ бир Халил исмли дарсга бирга қатнайдиغان ошнаси бор эди. Узи жим юрадиган, озода кийинадиган ва лекин жуда содда бир одам эди.

— Нега йиғлайсан? Оллоҳнинг буюргани... Сенинг ҳам, менинг ҳам эртами, индинми борадиган еримиз ўша... Ишқилиб оллоҳ имонимизни саломат қилсин,— дея унга тасалли бермоқчи бўлганди.

Шунда Шоҳин афанди:

— Ўлиб кетганига йиғлайман. Бечора одам, охири нафасида бир ширин нон ейишни истаган эди. Олиб едира олмадим. Юрагимнинг эзилаётгани шу боисдан,— деганди.

Халил домла гапнинг мазмунига тушуниб етгач, бир оз вақт жим турганидан кейин ҳақимона бир оҳангда шундай жавоб берганди:

— Сен унга эмас, менга, ўзингга ачингин. У ҳозир ширинликларнинг асил ерига кетди. Ширинликларнинг макони жаннатда бўлмай, қаерда бўлсин?— деганди. Шундан кейин у ёқимсиз, оҳангсиз товуши билан вазмин-вазмин унга жаннатни тасвирловчи ушбу илоҳий сатрларни ўқиганди:

«Жаннат боғчасинда уч дарё оқар,
Бири ёғ, бири қаймоқ, бири шакар,
Утирар Муҳаммад, кўшкидан боқар».

Шоҳин афанди бу хаста софтага доир яна бир воқеани хотирлади. Сўнгги ҳафталарда бечоранинг аҳволи янада оғирлашиб қолганди. Иккида бир нафаси қисар, кўзлари шокосасидан чиқиб кетгудай бўлар, кўйлагининг тугмаларини узиб ташлаб:

— «Қутқаринглар, ўлаётирман»,— дея бақирарди.

Бир кун яна шундай бир танглик рўй берганда Ха-

¹ Бўйбод — Туркиянинг Синоп вилоятидаги шаҳар.

дил домла тоифасидан бўлган амаселик¹ бир софтанинг ёқасига ёпишиб, «ўлаётирман» деб бақира берди.

Софта ёқасини унинг қўлидан чиқаришга ҳаракат қиларкан:

— Нима қилай, ўлим оллоҳнинг амри... Илло, шу менинг ёқамни қўйиб юборсанг... Бўғзимни қисганинг ҳеч нарса эмас, кўйлагимни йиртиб юборасан, қўйвор,— деди жонҳолатда.

Бу хотира Шоҳин афандини ҳам кулдирди, ҳам йиғлатди.

Уч ойлар² келиши билан софтalar хуржунларини елкаларига ташлаб, қишлоқларга хайр-садақа йиққани чиқиб кетишарди. Шоҳин ҳам бу кунларни сабрсизлик билан кутарди. Унинг товуши гўзал бўлмагани учун муқобала ўқиёлмасди. Лекин жуда чиройли ваъжонлик қила оларди. Ёқимли бир нутқи бор эди. Фаттоҳ афандидан ўрганиб олган пайғамбарлар ва ислом тарихига оид фикрларни очиқ турк тилида жуда мароқли қилиб аңлатар ва бу билан деҳқонларни хушнуд этарди.

Байрам кунлари келганда деҳқонлар уни қуруқ қўйишмасди, киссасига уч, беш мажидия³ пул, хуржунига эса, буғдой, тархана⁴, маккажўхори солиб қўйишарди.

У бу нарсаларнинг ҳаммасини онасига жўнатарди, ўзига фақат қаттиқ замонлар ва қора кунлар учун озгина пул олиб қоларди, холос.

* * *

Ҳа, бир кун бутун жаҳонни ўз паноҳига оладиган яшил байроқнинг кўнгиллилари ҳали шуларми? Бу қўшиндан босқинчилик ва бузғунчиликдан бўлак яна нимани умид эта оларди? Э воҳ, мусулмончиликнинг шўри қурсин-а!

Ёш софтанинг бу совуқ тош хонада мусулмончиликнинг оқибати учун ҳўнграб-ҳўнграб йиғлаган кечалари бўлди.

¹ А м а с ё — Марказий Онатўлининг ғарбидаги вилоят шаҳарларидан бири.

² У ч о й л а р — ой календарига «муқаддас» ойлар (ражаб, шаъбон, рамазон).

³ М а ж и д и я — 20 қурушга тенг келувчи кумуш танга.

⁴ Т а р х а н а — ун ва қатиқ аралаштирилиб қилинган қурут.

Бу дастлабки кўнгил қолишлардан кейин уни яна бошқа умидсизликлар ва исёнлар таъқиб этди, яшил қўшиннинг қўмондонлари деб билган мударрислар унинг бутун хаёлларини бутунлай пучга чиқардилар...

Бу одамларнинг оғзидан бир ҳақ ва ҳақиқат сўзини эшита билмоқ учун не-не оташлар ичида қоврилмади. У мадрасанинг энг тиришқоқ, энг оташин ва шунинг билан баробар энг мўмин-қобил талабаси эди. Мударрисларнинг оғзидан чиққан сўзларни оллоҳнинг калимасидай ишонч билан тинглар ва кўп нарсаларга тушунолмай қолганлигини фақат ўзининг билимда ожизлигидан, идроксизлигидан деб биларди. Лекин бора-бора ундаги ўртоқларига қарши бўлган нафратланиш туйғуси ва исён ҳисси секин-аста домлаларига ҳам ўта бошлади. Ҳа, яшил қўшин қўмондонларининг кўнгилли аскарлардан қолишадиган ерлари йўқ эди. Улар ҳам дин ва илмни манфаатларига хизмат эттирган кимсалар эди. Улар ҳам софталар каби овқат бора-сида бир-бирлари билан омонсиз равишда уришишар, бир-бирини еб қўйгудек бўлишарди. Уларнинг ораларида бир-бирларининг номусига, жонига қасд бўларлик даражада рақобатлар бор эди.

Қачонлардир ёш софта неча-неча салобатли мударрисларнинг англашилмас тилларини зўр ихлос билан тинглаган эди. Кейинчалик билса, улар саройнинг махсус одамлари — Абдулҳамиднинг жосуслари экан. Улар ҳеч кимни, ҳатто, ўз болаларидек бўлиб қолган мадраса талабаларини ҳам аямасдан сургун қилинган одамларга қўшиб юборганликлари, ўчоқлари сўндирилган хонадонларнинг сони ҳадсиз-ҳисобсиз эканлиги ҳақидаги гаплар софталар ўртасида оғиздан-оғизга кўчиб юарди. Булар шундай одамлар тоифасидан эдики, бир подшоҳ саломи, уч, беш лиралик бир эҳсон учун оллоҳни ҳам, пайғамбарни ҳам ҳеч ўйлаб ўтирмай дангал сотиб юбора берардилар.

Тўғри, мударрисларнинг орасида ўз ёғига қовурилиб юрадиган камтар одамлар ҳам бор эди. Бироқ замон жуда нозик эди у пайтда. Абдулҳамид истибдодининг энг қўрқинчли йиллари ҳукм сурган давр эди. Бечора одамлар ўз кўланкаларидан ҳам ҳуркардилар, ташқаридан кўра ичкаридаги уламо ўртоқларининг бир туҳматига дучор бўлишдан қўрқиб оғизларини очолмасдилар.

Шоҳин домла бу тоифадаги мударрисларга аввалига ачиниб юрди. Лекин кейинроқ бориб улардан ҳам совида. Бу қадар мискинлик, бу қадар жон ва овқат қайғусида яшаш яшил қўшиннинг фидойиларига ярашадиган ишми? Бундай замонларда улардан кутилган нарса ҳар қандай зулмга, ҳар қандай ҳаракатга мискинларча бўйин эгиб: «Ҳа, майли!» дейишмиди?

Еш софтадаги бу танқид саросимаси худди қаттиқ шамол эсгандаги ёнғин каби борган сари ортиб борар, пайғамбар тахтида ўтирган халифани ўрай бошлаганди.

Истанбулда ва хайр-садақага чиқиш мавсумида Онатўли, Румели¹ қишлоқларини кезганида кўрган эшитган нарсалари унга сарой ҳақида етарли фикр берганди. Маълум вақт ўтгач, у шундай ҳукм чиқардики, бутун бу фожианинг масъулияти, гуноҳи пайғамбар вакилига, яшил қўшиннинг золим, қўрқоқ бош қўмондонига алоқадордир.

Энди у мударрис ва уламоларга илгаридай айб қўймас эди. Айниқса, мадрасалардаги талабалар унинг кўзига буткул айбсиз кўринишарди. Ҳамма айб халифада эди.

Еш софтадаги дунёқарашлар ва пухта фикрлар ҳақиқий инқилоб қилиш лозимлигини билдириб турарди. Агар у замонларда Абдулҳамидга қарши бир исён ҳаракати бошланиб қолгудай бўлса эди. Шоҳин ҳеч ўйланиб ўтирмай бу ҳаракатга қўшилган ва яшил байроқнинг кўланкаси остида жонини қурбон қилган бўларди.

Бироқ, бир неча йиллардан кейин маршрутият² инқилоби рўй берганда у мадрасадаги энг дангаса ва аблаҳ ўртоқлари каби кўнда ҳаяжон кўрсатмади. Айниқса, ўттиз биринчи март исёнига буткул лоқайдлик билан қаради. Чунки орадан ўтган бир неча йиллар ичида фикрлари ўзгарган ва инқилобга бўлган эътиқоди уни буткул ўзгача одам қилиб қўйган эди.

¹ О н а т ў л и — Туркиянинг Осиё қисми бўлса, Р у м е л и — Европа қисмидир.

² М а ш р у т и я т — конституцияли монархия.

Шоҳин афанди хасталигининг биринчи давридан янада шиддатли ва аянчли ўтган иккинчи даврени ҳам қаттиқ алам билан хотирлай бошлади.

Уша пайтгача бутун айбни айрим шахсларга юклаганди. Аҳолининг ахлоқи, эътиқоди бузилган эди. Истанбул завқдан ва ўйин-кулгидан бўлак ҳеч нарсани ўйламасди. Шундай катта мамлакатда астойдил, юрак-юракдан «Оллоҳ» дейдиган бирон кимса қолмаганди. Уларни Ҳақ йўлига солиб юриш вазифасига тайинланган уламо бошдан охиригача жоҳил, қўрқоқ, манфаатпараст ва ғаламис эди. Халифа-и Расуллуллоҳ бўлган одам эса, золим ва ахлоқсиз эди.

Фақат ер юзини бошидан охиригача юважак бир қон ва оташ тўфонигина бу жабр-зулмларга чек қўйиб, мусулмончиликнинг илк софлигига қайтара оларди. Аммо у қўлига тушиб қолган ҳар хил тарихий китобларни ўқиб чиққанида шу нарсани англадики, ўтган замонларнинг ҳозирги замонлардан ҳеч қандай фарқи йўқ экан. Қадим замонлардан бери дин доимо зулм ва ҳийла-найрангга хизмат этган. Асрлардан бери яшил қўшин кечган ерларда абадий бир яшил кеча ҳукм сурган.

Сомунжуўғли мадрасасидан бошланган ва аста-секин кенгайиб, бутун ҳозирги замонни ҳам қамраб олган ёнғин, усмонлилар тарихи, ислом ва пайғамбарлар тарихи ичида ҳам энг қадимги замонларгача етиб борганди. Бу ёнғин кечган ерларда муҳташам, дабдабали пештоқлар тўкилар, қуббалар чўкар, харобага айланган кўчалар ва уйлардан бошқа бир нарса қолмас эди.

Аммо бу ёнғин тарихнинг ғира-шира чегараларида ҳам тўхтамади, аста-секин кўк юзини ҳам қоплай бошлади. Шунда Шоҳин афандининг зеҳнида қўрқинчли саволлар уйғонди.

Бир қонунки, у абадиян ёмонликка татбиқ этилса, ҳар хил суистеъмолларга, зулмларга йўл қўйса, у қонуннинг тўғрилигига ва қонун чиқарувчининг юксак қудратига шубҳа билдирмоқ жоиз бўлмасмикан? Тарихда маъбуддан мўл бир нарса кўринмасди. Ҳаммасининг айри дини, пайғамбари, айри-айри урф-одатлари бор эди. Ҳаммасининг тарафдорлари ўз маъбудларини ҳақиқий маъбуд, бошқаларникини эса, ёлгондакам ва хурофий деб даъво қилардилар. Шундай экан, ҳаммаси ҳам инсон ижоди, инсон хаёлининг

маҳсули бўлиши мумкин эмасмиди? Бу тақдирда руҳнинг абадий ҳаётидан умид қилиш ноўрин эмасмикин?

Бунга ўхшаш талайгина саволлар ёш софтаннинг зеҳнида бирин-кетин уйғона бергач, у ақлдан озган кишидек даҳшатга тушиб кетди, ичига ёмон бир руҳ кириб олгану, уни ҳайдаб чиқармоқчи бўлгандай бошини ҳужрасининг совуқ тошларига уриб тавба ва тазарру қиларди. Шубҳа ёмон бир қурт каби Шоҳин афандининг руҳини кемирмоққа, маъсум эътиқодини аста-секин барбод қилмоққа бошлаган эди. Баъзи бир пайтларда унинг зеҳнига ғалати бир ланжлик, қалбига чуқур бир сукунат чўкарди. Шундай пайтларда у ўзини бу хасталикдан тамомила қутулдим деб ҳисоблаб севиниб кетарди. Аммо орадан озроқ фурсат ўтгач, ўлди деб ҳисоблаган қурт қайтадан тирилиб, бошлаган ишини янада кескинроқ давом эттираётганини ҳис этарди. Кимдандир ёрдам сўрашни эса у истамас эди. Бу шубҳа шундай бир нарса эдики, агар инсон бир карра инонмаслик касалига дучор бўлдики, умрбод жаҳаннамнинг оташлари ичида ўзини қовуриб юради¹ Шу сабабдан уни бирор кимсага айтиб, сир-асрорни очмоқ асло жоиз эмасди.

Уша йили Истанбулда шиддатли бир қиш бўлган эди. Оташсиз ҳужрасида эски қавима кўрпага ўраниб олган ёш софта деразадан ёғаётган қорларга қараб ўтирарди.

У бамисоли Оллоҳни ўлдирмоқ учун кўк юзига ўқ отган Намрудга¹ ўхшаб кетарди. Унинг назарида исёнининг, шубҳасининг ўқи ила тилка-пораси чиқиб кетган кўк юзи парча-парча тўкилиб, бамисоли эриб кетаётганга ўхшарди.

Демак, абадий ҳаёт муҳаққақ эмасди. Бу дунёда севилиб йўқотилган, исталиб қўлга кирмаган нарса ларга бошқа дунёда қовушмоқ умиди ҳам заиф эди. Инсон минг меҳнат ичида юмган кўзларини балки бошқа оламда очмас ва шохдан тушган бир қуруқ япрок каби тупроқда чириб кетар эди.

Шоҳин афанди тушунчаларининг шу нуқтасида кулимсиради. Узига ўзи:

¹ Намруд — диний ақидалар қаҳрамони Иброҳим пайғамбарни ўтга ташлаган, худони ўлдирмоқчи бўлиб осмонга ўқ отган афсонавий подшо.

— Энди билдимки, мендаги диний интилиш ҳам унчалик ғараздан ва зиёндан холи бир нарса эмас экан,— деди. Пок дунё муҳаббати, дунёнинг тотли ҳаётини бир бошқа оламда давом эттирмоқ ҳисси билан мен, бу курашга киришибман, деб ўйлади.

Лекин вақт ўтиб бориши билан бу изтироб ҳеч бир чидаб бўлмас даражага келди. Шунда у ўзининг ихлос қўйган мударрисларидан баъзи бирларига дардини очди.

Биринчиси уни катта эътибор ва қизиқиш билан тинглади. Сўраган саволларига узундан-узун жавоблар берди. Фақат бу жавобларнинг ҳеч бири уни қониқтирмади, шубҳаларини таг-туғигача қуритажак бир қувват бермади.

Иккинчиси эса, ёш софтани жуда қаттиқ қарши олди. Худди дўппосламоқчи бўлгандай, устига бостириб бораркан:

— Имонингни янгила, шайтон... Кофир бўлдинг. Бундай нарсаларни дарҳол ақлингдан чиқар,— дея бақирди.

Биз истаган нарсага инонмоқ, биз истаган нарсани зеҳнимиздан чиқариб отмоқ ўз қўлимиздами? Қизиқчани гапиради-я!

Мударриснинг таҳдиди Шоҳин афандини қўрқитмади. Сомунжуўғли муддарисларидан яна бошқа кимсаларга, Истанбулнинг машҳур маъруф-и қалам уламоларига қайта-қайта мурожаат этди, бош урди.

Узини бир оз шафқат ва эътибор билан қабул этанларнинг оёқларига йиқилиб қўлларини, этакларини ўпиб йиғлади:

— Тўғри йўлдан тойдим... Шубҳаларимнинг бемаъни эканлигини менга инонтирарли далиллар билан эбот қилинг. Жасаднинг ўлиmidан кейин ҳам, руҳимизнинг яшашда давом этажасига, абадиян маҳв бўлмаслигимизга мени инонтиринг... Шубҳадаман. Бу шубҳалар учун жаҳаннамда абадиян ёнмоққа ҳам розиман. Шундай далиллар айтингки, мен абадий борлигимни ҳис этайин...

Бу даъво ёш софта учун бир фикр ва илм масаласи бўлишдан аллақачон чиққан, бир ҳаёт ва мамот масаласи ҳолига келиб қолганди.

Фақат ўлим таҳликасига дучор бўлган ҳайвонгина шундай ҳаяжонлар ва ҳаракатлар билан типирчилай-

и. Баъзан тиқилинч кўчаларнинг бошларида туриб-тиб, бир-бирлари билан кулишиб, ҳазил-мутойиба қилишиб кетаётган тўда-тўда одамларга боқаркан, уларнинг бу катта масала билан ишлари йўқлигига ҳайатланарди.

Бу оломоннинг истиқболи мажҳул эди. Балки кушхонага кетаётган ҳайвон тўдаларидай билмасдан тўпа-тўғри одам учиримига кетаётган эди. Бу зим-зиё марра қаршисида нега энди бу одамлар кулишади, ҳазил-мутойиба қилишади, бошқа нарсалар ҳақида ўйлашади? Ниҳоят, у шундай даражага бориб етдики, икки маҳзун ва андишали кишининг бир-бири билан гапиришиб турганини кўриб қолса бўлди, ҳалиги масала ҳақида баҳс юритаётган бўлишса керак, деб ўйларди.

Мадраса олимларидан, борган сари кучайиб кетаётган шубҳаларини даф этадиган бир жавоб олишдан умидини узгач, у ўзини китобларга урди. Ишени, ҳамма дарсини йиғиштириб қўйиб, қироатхоналарни айланар, қўлидаги беш, ўн қурушни овқатидан кесиб китобга берарди.

Ўша пайтгача бутун мадрасадаги талабалар каби Шоҳин афандининг ҳам энг қўрқадиган нарсаси «Моддиюн»¹ эди. Уларнинг нима деганларини, нима даъво қилишларини жуда яхши ўрганмаган эди. Шунчаки уларнинг оллоҳга қарши исён кўтарган бир гуруҳ ахлоқсиз даҳрийлар эканлигини биларди.

Шубҳа касалига мубтало бўлгандан кейин «Моддиюн»га яна душман кўзи-ла боқиш билан баравар нима деганликларига қизиқа бошлаган эди.

Аммо не чораки, уларнинг даъволарини очиқ сурагда англаётдиган бир китоб топилмади. Қўлига тушган китоблар эса «Мен нимаман?», «Низо-и илм ва дин»² каби асарлар эди.

Бу асарларнинг муаллифи «Моддиюн»нинг асосий даъволарини тушунтиргандан кейин, ақлий ва илмий далиллар билан уларни рад этарди.

Шоҳин афанди руҳнинг ҳам вужуд билан баравар сўниб кетаёганини даъво этган бу одамлар устидан ҳукм чиқарган муаллифнинг кескин, шиддатли жавоб-

¹ «Моддиюн» — «Материалистлар».

² «Илм ва дин низоси».

ларини ўқиркан, еевинчдан йиғлар, ичида сўна бошлаган эътиқод оташининг янгитдан ёна бошлаганини ҳис этарди. Аммо не чораки, бу оташ ҳам унинг кучини бир неча кундан ортиқ муҳофаза эта олмас эди.

Ёш софта узундан-узоқ ўйлагандан кейин бу китобларнинг ҳакам муаллифини кўришга қарор берди. Дардини фақат ўша тушуниши мумкин, кутган тасаллисини ўшагина бера олади.

Бир куни эрталаб илк кема билан Бейкўзга¹ кетди. Манзилга етгач, «Мен нимаман?» муаллифининг уйини суриштирди.

— Уйи узоқда, аммо ўзи анави, тоза сувли бочкаларининг катерга ертилишини назорат этаётган киши, — дедилар.

Йирик гавдали, юмалоқ юзли, мош-гуруч соқолли бир зотни кўрсатдилар...

Ёш софта, афанди ҳазратларини талай вақтгача узоқдан кўрқа-писа кузатиб тургач, ёнига яқинлашди, ҳаяжонланиб кетганидан оёқларига тиз чўкмоқчи бўлгандай бир ҳаракат қилди.

«Низо-и илм ва дин» муаллифи уни аввалига пора сўрашга келган бир закот йиғувчи мулла деб ўйлади чоғи, унга совуқ бир назар билан қараб қўйди-да, тезроқ қутулишнинг пайдан бўлди. Аммо ёш софта, Истанбулдан нима учун келганини тушунтиргач, дастлабки хатти-ҳаракатидан пушаймон бўлди:

— Ҳа, шундайми?.. Жуда соз. Сен, ҳов анави денгиз бўйидаги қаҳвахонага бориб ўтир-да, мени кут, мулла. Бир оз ишим бор. Келаман, — деди.

Ярим соатдан кейин, айтганидай, қаҳвахонага келди. Аммо у аввалига бир балиқчидан паламут балиғи олмоқчи бўлиб, обдан савдолашди. Сўнгра кўринишидан дурадгорга ўхшаган бир одамни чақиртириб, қандайдир арава гилдираги масаласини ҳал қилди. Ниҳоят, навбат Шоҳин афандига келди. Ёш софта қаттиқ ҳаяжонга тушиб дардини тушунтира бошлади. Овози титрар, кўзлари ёшланарди. Буюк ҳакам балки унга бир тасалли сўзи айтса керак эди. Лекин шу пайт минг афсусларки, афанди ҳазратларининг ёнига кибор қиёфали икки кекса бей келди. Бир оздан кейин эса, улар-

¹ Бейкўз — Истанбул шимолида, Ўра денгиз ёқасидаги кичик порт-шаҳар.

га ҳарбий кийимдаги бир пошо билан тунлик узун кўйлагининг устидан каттакон бир мавлавий¹ қалпоғи кийиб олган қора соқолли бир дарвиш ҳам қўшилди. Очиқ майдонда жойлашган қаҳвахонанинг синиқ тош курсиси атрофида ҳавойи бир суҳбат бошланди. Ҳаводан, сувдан, бир ҳафта бурун бўлиб ўтган бўрондан, сўнгра бўрон туфайлигина Босфор бўғозига келиб қолган балиқ галаларидан, ўша ёз «Сўлим» казиносида² чолғу чалган Татёсдан узундан-узоқ баҳс юритилди.

Улардан сал нарида бир дарахтнинг тагида уялиб ва ғамга ботиб ўтирган аянч кўринишли софтага ҳеч кимса диққат этмасди. Ҳатто Афанди ҳазратлари унинг у ерда кутиб турганини тамомлила унутганга ўхшарди. Шоҳин мулла ўзига ўзи тасалли бериш учун:

— Ҳойнаҳой бу одамларнинг орасида жосус бордиру ҳакам ундан қўрқаётгандир,— деб ўйлади.

Аммо бу хаёл ҳам кўпга чўзилмади. Афанди ҳазратларининг ғамсиз, парвосиз қаҳқаҳалари софтанинг қалбини парчалар эди. Агар у хуш кўрмаган ёки қўрққан одамларнинг орасида ўтирганида ёлғондакамига бу қадар мамнун ва напъали кўрина олармиди?

Ҳар хил овқатлар ҳақида фикр юритилгандан кейин турли-туман енгил-емли баҳсларга навбат келди. Узун кўйлакли мавлавий форсча байтлар ўқиб, ўятсиз фикрлар айта бошлади. Афанди ҳазратлари буларни мамнун ва сахий қаҳқаҳалар билан қарши олишга истиҳола қилмади. Ўзи ҳам энг уятли калималар билан эшитганларига ўхшаш ҳикоялар айтиб бера бошлади.

— Эҳ-ҳе, шунча ўтириб юбордик-а, энди турайлик. Меъдалар очликдан ҳой-ҳойга тушди,— дея оёққа қалқди.

Аллақачон эсидан чиқарган софтани у эндигина хотирлади ва бир оз ўнғайсизланган ҳолда:

— Ия, мулла, гаплашолмадик-ку?!— деди.

У олдинда, Шоҳин домла камтарлик билан қўл қовуштириб, бир оз орқароғида битта-битта юриб кетдилар.

— Нима эди сенинг дардинг, мулла? Менинг ки-

¹ М а в л а в и й — олимлар ёки сўфиларнинг номига қўшиб айтиладиган унвон.

² К а з и о — бар-ресторан.

тобларимни ўқидим, дедингми? Жуда яхши, жуда яхши...

Шоҳин домла йиғлаб юборишдан ўзини тийиб:

— Афанди ҳазратлари,— дер эди,— мен ёняпман... Шубҳа оташи мени охири жинни қилиб қўяди. Сиздан бошқа киши мени бу дарддан халос этолмайди. Мени инонтиринг. Руҳнинг абадий эканлигини менга исбот этиб беринг.

Афанди ҳазратлари этакдай келадиган катта қора бир дастрўмол билан бурнини яхшилаб артди. Шоҳин домлага бошдан-оёқ разм солиб чиққач, кула бошлади.

Аммо бу кулгида озгина бўлса-да, марҳамат ва ачиниш бор эди. У ёш софтанинг ич-ичини еб қўйган хасталик нима эканлигини тушунган эди.

— Мулла ўғлим,— деди у,— сенинг бундан бошқа ишинг йўқми? Булар чуқур баҳслардир... Сенга, менга ўхшаган неча-неча мутафаккирлар бу уммон ичида ғарқ бўлиб кетишгандир. Бу масалаларни ҳал этмоқ эмас, фақат тўғри тушуниш учунгина чуқур маълумотга эҳтиёж бордир... Шундай экан, сен ҳозирчалик ўз илм тўрвангни тўлдиришга ҳаракат қил. Агар мумкин бўлса дунёвий тўрвангни ҳам эътибордан қочирма. Агар у жуда бўш бўлмаса ерсан, ичарсан. Кўнглинг тинч бўлгандан кейин бу масалалар билан шуғулланарсан. Ёхуд яхшиси, шуғулланмассан. Ҳар қалай... Ана шунақа, ўғлим...

Шоҳин домланинг кўзойнагида икки томчи ёш мўлтиллаб турганини кўргач, оталарча бир виқор билан елкасига қоқди:

— Дардимни тушунмади деган хаёлга борма, мулла,— деди.— Эътиқод инқилоби инқилобларнинг энг хавфлисидир. Фақат оллоҳ мададкор бўлсин. Гарчи бу масалада оллоҳ мададкор бўлсин демак бир оз истеҳзога ўхшаб кетади, аммо ўхшатишда хато бўлмайди.

Софта бўйнини эгиб йиғлади:

— Мени қўллаб юборолмайсизми, афанди ҳазратлари?

Буюк ҳакам яна ҳалигиндай унга ачинганнамо кулимсираркан:

— Юра бошлаган фикрларни йўлдан қўйиш мумкин эмас, мулла,— деди.

— Яхшиси, сен бу ишни ўз ҳолига қўй. «Ҳақ бир, Муҳаммад унинг расулидир», деб кетавер. Кўрасан нима бўлишини? Сен менинг ҳалиги сўзларимни ҳам эсингдан чиқарма. Мумкин бўлса е, ич... Меъда мамнун бўлса, димоғ ҳам мамнун бўлади. Зеҳнга порлоқ ишонч, қалбга бошқа бир кушойиш келади...

Шоҳин домла қўрқинчли бир нарсани эшитгандай:

— Эй, воҳ,— деди,— сиз ҳам «Моддиюн» каби сўзлаяпсиз.

Кекса муаллиф яна кулди:

— Мулла, сен, аммо зийрак экансан, ҳа... Ўз сўзим билан мени тутиб олмоқчи бўляпсан-а?! Дарвоқе, «Моддиюн»нинг гаплари ичида ягона менга маъқул тушгани руҳ билан меъданинг муносабатига доир гаплардир. Ҳалиги айтганим каби е, ич. Ўз дунёингни заҳарлама... Шу ҳавога боқ... Ууух... Ууух... Яшамоқ ҳақиқатан тўйилгунча тотли бир нарса. Хўн, оқ йўл сенга, мулла... Тўхта-чи, яхшиси, сен билан Бейкўз почаси¹ еб келай. Узоқ ердан йўл юриб келгансан ахир. Оч қолгандирсан.

Афанди ҳазратлари тўғри айтаётганди. Қадимий ўзанларда оқиб кетаркан қандай бўлса-да йўлидан чиққан, тўғридан-тўғри бошқача яшай бошлаган фикрларни ҳеч бир нарса орқага ўгиролмасди.

Хасталик гоҳ оғирлашиб, гоҳ енгиллашгандай талай вақтгача давом этди ва Шоҳин афандининг эътиқоди узоқ бир жон талашидан сўнгра — ёғи тамом бўлган бир қандил ёлқинидай сўниб кетди. Аммо аччиқ ва эски бир мотам хотирасидай қалбида чўкиб қолди.

Шоҳин афанди бугун бутунлай бошқа бир одам бўлгани ҳолда ҳамон қалбида бир нарсанинг билинар-билимас оғриётганини ҳис этарди. Ҳовлининг атрефидаги хоналарга охириги марта боқар экан, ўзига ўзи:

— Бу ерга тушмаганимда балки бугун дунёга ҳеч зарар бермаяжак, соф бир эътиқодли, порлоқ ишончли, ғайратли, номусли бир деҳқон бўлардим,— дея ўйга толди. Кейин аста-секин мадрасадан ташқарига чиқди.

¹ Поча — қўйнинг калла-почаси демоқчи. Бейкўзда бу таом жуда усталик билан пиширилади.

Шоҳин афанди эътиқодини йўқотгандан кейин мадрасада яшашдан, дарсларга қатнашдан азоблана бошлади.

Илк саналарда кичик тош ҳужрасини энг буюк Истанбул жомеъларининг қандилларидан ҳам зиёда ёғду билан ёритган нурлар сўнган эди. Ўзини бир пайтлар чорасиз бир ҳукмга рози бўлган, ҳорғин бир таслимият билан ўлим соатини кутган бир қатл маҳкумига ўхшатди. Бу мадраса билан унинг маънавий бир алоқаси қолмагандай эди. Ортиқ дарс қилмас, мударрисларнинг сабоқ беришларидан толғин-толғин хаёлга берилар, ўртоқларидан қочар, шаҳар чегарасининг нарёғидаги қирларда, денгиз бўйларида ёлғиз ўзи айланиб юрарди.

Эскитдан кўнгил қўйган «Пайғамбарлар тарихи» ҳам ҳатто унга саҳифалари қуртлаб кетганидан ўқиб бўлмайдиган бир ҳолга келган кўҳна китобдай кўринарди.

Унинг аввалгидай дарс тайёрламай қўйганини кўрган мударрислар бу ўзгаришнинг сабабини тушунолмай:

— Сенга нима бўлди, мулла? Оллоҳ насиб этса бу ёрни битиришингга бир-икки йил қолди. Сен ишни бўшаштирдинг, яна бир оз ғайрат қилгин,— дея унга фойдасиз насиҳатлар айтишарди. Бирга ўқийдиган ўртоқлари эса, бу паришонликка, бўшангликка бутунлай бошқа бир маъно беришар ва:

— Сен, нима бало, бир нозанинга кўнгил қўйиб, унинг ҳасратида ёнаётирсанми?— дейишарди.

Шоҳин афанди бу энг тушкун пайтларида ҳам қизиқчилигини йўқотмагани учун уларга тантанавор жавоблар қайтарарди.

Бир кун ўртоқларидан бири унга:

— Шоҳин, худога аён шундай бир ҳолинг борки, сени кўрган одам жонинини кўмиб, мозористондан келаётган кимсага ўхшатади,— деган эди.

Ёш софта шунда теран-теран ичини ёрганди:

— Ҳа, топдинг... Менинг бир умрга кўнгил боғлаган бир жононим бор эди. Сен сингари ҳамдарсларимиз ва уламоларимиз биргалашиб уни қатл этиб, ерга кўмдик. Энди бўлса, мен умидсиз бечора унинг буюк мозори атрофида юрагим ачиб айланиб юрибман.

Лекин бу умидсизлик ва орзусизлик даври кўп узоқ

давом этмади. Бир оз аввал мадрасада эски изтиробларни хотирларкан, ўзига қўйган ташҳиси¹ тўғри эди. Унинг диндорлиги мақсадсиз, манфаатсиз бир фикр ва руҳ эҳтиёжи эмас эди. Абадий ҳаётни бу дунёдаги жуда қисқа ҳаётнинг давоми деб ўйлар, мадрасани бу иккинчи ҳаётнинг янада қисқа ва тўғри бир йўли деб ҳисобларди. У ҳаётдан умидини узадиган бўлса, дин илмларининг унинг назарида ҳикмати мавжудиёти² қолмас эди.

Баъзан-баъзан у фойдаси тегишига кўзи етмаган нарсалар билан хоҳишсиз, кўнгилсиз шуғуллангандан кўра, яхшиси, деҳқончилик ишларига қайтсаммикан, деган хаёлларга ҳам борарди.

Ҳатто бир рамазон ойида закот йиғиш учун ўз юртига кетди, қасабасида машғул бўлди. Асл мақсади у ерларнинг аҳволини яқиндан кўриб билмоқ эди. Бир йўлини топса, бошидан салласини иргитиб, деҳқончиликка, чўпонликка киришмоқчи ҳам бўлди. Аммо бу ерларда ҳам уни бир умидсизлик кутар эди.

Онаси ўлганди, юртида ҳеч кими қолмаганди. Кейин мадраса ҳаёти уни анча ўзгартириб қўйганди. Энди у қўйлар билан тоғда кезмоқдан бир завқ топа олмасди. Ҳозир оила бошлиғи бўлган эски болалик ўртоқлари унга ҳаддан ташқари ибтидоий кўринарди.

Мадраса таҳсили гарчи ундаги эътиқодни сўндирган, гоёвий хаёлни йиққан бўлса-да, аммо узоқ муддат бир катта умиднинг оташи билан ёнган руҳида умр бўйи ўчмас бир из қолдирганди: мутлақо янги бир нарса топиб инонмоқ, катта бир умидга кўнгил боғламоқ, ҳаётини бир мақсадга воқиф этмоқ эҳтиёжи ва иштиёқи...

Шоҳин домла бу ҳақиқатни фақат ўз юртида атрофлича тушунди. Деҳқон ва ё чўпон бўлиб бу ерда қолишлигига имкон йўқ эди. Ортиқ қасабасининг қуёшини қадимгидай порлоқ, тупроқларини қадимгидай тоза кўрмас эди.

Охирги пайтларда у мадрасаси ҳақида:

— Бу қоронғиликда яшаб бўлмайди. Асрлардан бери бу ерда яшил бир кеча ҳукм суради,— дейишни одат қилганди.

¹ Ташҳис — диагноз.

² Ҳикмати мавжудиёт — борлигининг маъноси.

Ҳозир эса, ўз қасабаси ҳақида айни шу гапни тўхтовсиз ўзига-ўзи такрорлар эди:

— Мадрасаларнинг яшил кечаси фақат ўз ичларини қоронғиликда бўғиб кифояланмай, мамлакатнинг ҳар тарафини бўғган, ҳар гўшасини қоплаган. Зотан бунинг бошқача бўлишига ҳам имкон йўқ эди. Ақлларга, виждонларга ҳозирги кунга қадар барча мадрасалардан етишиб чиққан одамлар раҳбарлик қилардилар. Бу одамлар мамлакатни қоронғиликдан бошқа яна қаерга ҳам етаклай олардилар?..

Шоҳин домла ражаб, шаъбон, рамазон ойларида елкаларига хуржунларини осиб олиб, Онатўли йўлларида сочилиб юрган закотчи хўжаларни бири оқ, бири яшил бошли гала-гала бойқушларга ўхшатарди.

Ҳа, заволли мамлакат, асрлардан бери яшил бир кеча қўйнида яшарди. Халқ, дунёни бор-йўғи мана шу қоронғилик орасидан кўрар эди.

Онатўлида фикрларнинг қолоқлиги, инсонларнинг аянчли аҳволи, ишларнинг ёмон кетиши — ҳаммаси шунинг оқибати эди.

Шоҳин хўжа мамлакатнинг ибтидоий мактабларини кезди. Улар ҳам мадрасанинг парчасидан бошқа бир нарса эмасди. Қуёшли кўчалардан, соя-салқин водийларнинг атрофларидан олиниб бу ерга қамалган болаларга юраги ачий бошлади. Бу таҳсилдан кейин нима бўлишларини ўйлади. Буларнинг энг жондилари таҳдидларга, таёқларга ҳам қарамасдан бу сеvimсиз кулбалардан қочар, тупроққа қайтар эдилар. Қолган бир қисми бўлса, «Абжад» сингари на ўликка ва на тирикка ярамайдиган шундай нарсаларни билиб олишардики, бунда ўзларига ва атрофидагиларга зарардан бошқа бир нарса келмас эди. Кейин бу болалар улғаяр, оталарининг, акаларининг ўринларини олар эдилар. Аммо мия жиҳатидан улардан қилчалик фарқлари бўлмас эди. Улар ҳам шу, ҳозиргилар сингари нима ўйлашларини, нима қилишларини билмас, зарарли ўтлардай ўсган ерларида ўсиб қурир ёхуд катталарнинг ўша Истанбулда минг турда кўрсатадиган фитналарига, манфаатларига восита бўлар, қўй сурувларидай ғоясиз ўлимлар сари ҳайдалар эдилар...

Шоҳин домланинг болаларга бўлган муҳаббати ва марҳамати кундан-кунга катталашди, кенгайди, бутун мамлакатга ёйилди ва ниҳоят, бир кун яшил қў-

шиннинг бу мағлуб аскардан бошқа бир ғоявий фикр қўшинининг оташли бир кўнгиллисига айланди, яъни бошланғич мактаб ўқитувчиси бўлди.

III

Шоҳин афанди Сомунжуўгли мадрасасидан чиққандан кейин, кўчаларда узоқ вақт айланиб юргач, эски Дорулмуаллимин биноси олдига келди.

Бу ер энди мактаб бўлмагани учун ичкарига кирмади. Асосий эшигининг қоқ қаршисидаги деворнинг тагида тўхтади. Саржадан тикилган янги костюми чанг бўлганига аҳамият бермасдан орқаси билан деворга суянди.

Машрутиятнинг иккинчи йили эди. Фақат идора қилиш усулини ўзгартириш йўли билан бир мамлакатни қутқазиб қолишнинг иложи йўқлиги яққол сезилиб турарди. Газеталар «Муаллимлар қўшини»¹ деган таъбирни тез-тез қўлламоққа бошладилар. Бу қўшиннинг ҳарбияси² ҳисобланган Дорулмуаллиминга қизиқиш катта эди.

Қайд ва қабул кунларида бу бино бамисоли арининг инидай ғувулларди. Мактабга киришни хоҳлаганлар орасида Шоҳин афандига ўхшаган талайгина саллал кишилар ҳам бор эди.

Шоҳин, кейинги йиллардаги лоқайдлигига қарамай, Сомунжуўгли мадрасасининг энг кучли талабаси эди. Шаҳодатнома олишига бир йил бор эди. Сомунжуўглидан кетиб, Дорулмуаллиминга киришга қарор қилганини айтганида мударрисларнинг жони чиққан эди. Келажакда ҳақиқат учун курашиб, уларнинг юзини оқ қилувчи бу талабани қўлдан чиқаришни истамас эди.

¹ «Муаллимлар қўшини» деган таъбирни... — Иттиҳодчилар инқилобидан кейин мамлакатда қисман халқ маорифи реформага учраган эди. Диннинг халқ маорифига бўлган таъсирини камайтириш ниятида мамлакатда замонавий мактаблар очилган эди. Расмий ибтидоий мактаблардан ташқари вилоят ва шаҳарларда ўрта мактаблар, гимназиялар ташкил этилганди. Бу мактабларга ўқитувчилар тайёрлаб бериш учун Туркияда 1910 йилда эркаклар ва хотинлар учун алоҳида-алоҳида ўқитувчилар институтлари очилганди.

² Ҳ а р б и я — ҳарбий таълим-тарбия ўчоги, армия бош штаби дейилмоқчи.

лар. Баъзилари унинг бу қарорини маслакка хиёнат деб ҳисоблар, баъзилари: «Модомики, бошланғич мактаб ўқитувчиси бўлишни истар экансан, бир йил яна кут, шаҳодатномангни ол!» — дер эдилар.

Шоҳин уларга ҳам, ўртоқларига ҳам қулоқ солмади. Кунлардан бир куни у қўрқа-писа мана шу катта эшикдан ичкарига кирди ва боғчани, коридорларни тўлдирган номзодлар оломонига қоришди.

Мудир бу кўримсиз софтани унчалик яхши кутиб олмади.

— Талабаликка мусобақа имтиҳони билан оламиз, домлам. Ўз кучингга ишонсанг, кирарсан. Хоҳласанг бир карра толеингни синаб кўр, — деди.

Бу мусобақа имтиҳони сўзини эшитганда бинонинг томи Шоҳин домланинг бошига йиқилгудай бўлди. Маориф идодларида янги илмларнинг ҳар турини ўқиган пичоқдай ўткир болалар билан имтиҳон топширишга қандай журъат этарди?

Ҳеч умиди бўлмаса ҳам имтиҳон мусобақасига кирди. Кенг даҳлиздаги икки юзга яқин номзоднинг орасида бир бурчакка суқилди. Сўралган саволларга қўрқа-қўрқа жавоб ёзди. Кейин диққати ошиб чиқиб кетди. Орадан саккиз, ўн кун ўтгач, уялибгина мудирга мурожаат этди. Утган-ўтолмаганини сўрашга журъат этолмай, ҳужжатларини суриштирди. Мудир иемини сўради. «Шоҳин» жавобини олганига ишонмади чоғи, исмини такрор айттирди. Сўнгра, ҳайрат билан:

— Домлам, — деди у, — сен мусобақада иккинчи ўринни олгансан, — деди.

Еш софта гангиб қолгандай:

— Бей афанди, — деди. — Менинг ҳолим ўзимга маълум. Мадрасада бизларга ишда билинадиган, тишга илинадиган бирор нарса ўргатишмаган бўлса, бизда нима айб? Менинг ўз дардим ўзимга етади. Оламдан безган бир ғариб софта билан ҳазиллашмоқ мурувватдан эмас...

Мудир кула бошлади ва уни ишонтиргунча хийла овера бўлди.

Шоҳин афанди:

— Қўйинг-е, бей афанди... Шунча идоди мезунлари орасида бир софта қандай қилиб иккинчи ўринни олсин? — дея қайсарлик қиларди.

Мудир:

— Бунга сен ҳам ажаблан, домлам, мен ҳам ажабланай,— дер эди,— ҳатто ҳисобинг бир оз заиф бўлмаганида, биринчи ҳам бўла олардинг.

Ёш софта негадир шу тобда қувонишнинг ўрнига бир оз маҳзун тортиб:

— Ундай бўлса, идодиларнинг ҳам жуда бизнинг мадрасалардан қоладиган ери йўқ,— деди.

Шу кунга қадар бутун умри ёлғизлик ва йўқсуллик ичида ўтгани учун Дорулмуаллиминга дарров қўниқиб кетди.

— Аҳволларинг қалай?— деб сўраганларга:

— Овқат нозир, ётоқ ҳозир... Энгил-бошим ювуғлик, йиртиқларим тикиғлик. Ўзимни саройга султон куёвидай ҳисоблайман,— деб жавоб берарди.

Мактабда мадрасадан келган саллалилар билан феслилар ўртасида бир англашилмовчилик бор эди. Софталар замонавий мактаблардан келган талабаларни ёқтиришмасди. Улар ҳам ўз навбатида саллаликларни таассуф билан тараққиёт душмани, деб айблашар, бўлар-бўлмас баҳоналар билан софталарга ҳужум қилишар эди. Ҳатто баъзан икки тараф орасида бўғишиб кетадиган ғавғолар ҳам бўлиб турарди.

Шоҳин афанди бу гуруҳчилик ихтилофларига ҳеч аралашмасди. Софталардан гап эшитарди. Анави тарафга ҳеч нарса демаса ҳам анча яқинлик ҳис этарди. Фақат бошидаги салласи билан уларнинг ичига кириб кетишдан ўзини тияр, бу бир риёкорликдай кўринишидан қўрқарди.

Бу салла масаласи Шоҳин афандини энг кўп ўйлаган нарса эди. Мадраса билан алоқасини узгандан ва эътиқодини йўқотгандан кейин салла ўрамоққа ҳеч қандай зарурат қолмаганди. Фақат икки нарса уни ўйлантирарди: отаси унинг домла бўлишини истаганди. Саллани отмоқ унинг хотирасига ҳурматсизлик бўлмайдими ахир? Сўнгра, янгироқ бир кийими ҳам йўқ эди. Аҳоли домлаларни жуда ғарибона кийимларда кўришга ўрганиб қолганди. Агар у бошидан салласини отиб юборса, бу кийимлар, бу шиппақлар уни талабадан кўра бир тиланчига ўхшатиб қўймайдими ахир? Мана шу икки сабаб Шоҳин афандини икки йилгача салла билан юришга мажбур этди.

Мактабда бирор кимса билан яқин ўртоқчилик қилишга эҳтиёж сезмасди. Бунинг устига мактабдошла-

рининг аксарияти кичик-кичик болалар эди. Үзи уларнинг олдида сочли-соқолли бир жаноб эди. У шу вақтга қадар ўз тушунчалари оламида ёлғиз яшашга ўрганиб кетганди. Ички ҳаёти бўлмаган инсонлардай атрофида тўхтовсиз суҳбатлашадиган, дардлашадиган бир инсонни қидирмоққа эҳтиёж йўқ эди.

Унинг учун бирор кимса билан орасида фикр ва ҳис айриликлари, тортишувлар, ғижинишлар бўлишига, иззат-нафс ва менлик қайғулари чиқишига имкон йўқ эди. Ёмон муомалаларга йўл қўймас, муносабатсиз ҳазил-мутойибаларга қулиб жавоб қайтармасди. Лекин у суҳбатлашишни, ҳазиллашишни кўп севарди. Аммо бунга қарамай, бирор кимса билан ҳечам самимий эмасди. Тўғриси айтганда, у Дорулмуаллиминдаги фесли талабаларни ҳам унчалик ёқтирмасди. Кўпчилиги жоҳиллик ва қобилиятсизлик жиҳатидан саллал талабаларга қараганда анча паст эди.

Софталарда мадрасаларига нисбатан ҳеч бўлмаса кўр-кўрона бир ишонч бор эди; бошларини қўллари орасига сиқиб олиб, кўзларини юмганлари ҳолда талай нарсаларни ёд олганлари ёд олган эди.

Булар ҳаддан ташқари «билимдон» ва тамбал эди. Бир қисми ғирт тасодиф ва воқеаларнинг тақозоси билан Дорулмуаллиминга кирганди. Мактаб ҳаётини оддий бир яшаш воситаси деб билишар, янада даромадли бир иш чиқиб қолгудай бўлса, маслак алмаштиришга жонларини тикишарди.

Кейин, бор-йўғи ҳарбий хизматдан қутулмоқ учун муаллимлар қўшинига кирганлар ҳам бор эди.

Ҳақиқатан ҳам маслакнинг аҳамиятига инонганлар юзда беш фоиз ҳам чиқмасди. Шоҳин афанди талабалар орасида шундайларини айриб, фикри ва иши бир бўлган дўстлар гуруҳини тузишга ҳаракат қиларди.

Ииллар ўтгач, бу бирор кимсага даъвоси бўлмаган, ҳар нарсани хуш кўрган, қувноқ, ҳазилкаш, мунис софтада бошқа бир иккинчи чеҳра кўринди; муаллимликка янги бир дин каби инонган, унинг муқаддас ишқидо ич-ичидан ёнган оташли бир ҳаворий чеҳраси...

У ўз оташи-ла ёнмоқ истеъдодини кўрсатган ўртоқларини англашилмас бир жозиба билан аста-секин атрофига тўплай бошлаган ва мактабда ўзига яраша бир муҳит яратар эди.

Эътиқодини йўқотган пайтларда ичида пайдо бўл-

ган бўшлиқни ниҳоят тўлдирмоққа муваффақ бўлганди. Бир пайтлар яшил байроққа нақадар таассуб ва инҳисор билан қўнгил қўйган бўлса, ҳозир ҳам муаллимликни шундай севарди. Баъзан ўзи билан ўзи фикрлашарди.

— Ҳаётларимизнинг оқибати шубҳали... Улганимизда қоронғи бир жарликка кетамиз... Саодатимиз, эҳтимол, шу дунёда кечирган бир неча йилимизгагина боғлиқдир. Шунга кўра ўзимизга ўхшаган одамларга бир хизмат қилишни хоҳласак уларга бу қисқа ҳаётни инсонча бир тотлилик билан ўтказишнинг чорасини кашф этиб беришимиз керак. Уқимаган, тушунмаган инсонларнинг масъуд бўлишларига қандай имконлар берилади? Жоҳил инсон, ҳар замон, ҳар ерда ё ўз ваҳимларига, нотўғри фикрларига, ёхуд бўлмасам, бошқаларининг хасис ҳирсларига ва манфаатларига қурбон бўлади... Шубҳасиз, асрлардан бери давом этиб келаётган фалокатларга чек қўймоқ учун инсонларга ҳақиқатни ўргатишдан яхши чора ва восита топилмайди.

Ҳар янги динга эргашган инсонлар каби, Шоҳин афандида ҳам аввало эскисига нисбатан муросасиз бир душманлик ҳисси бор эди.

— Менинг бутун фалокатим, узун йиллар абадий бир ҳаёт умиди билан яшаб, дунёни кўрмаганим туфайли эртaroқ келди,— дер эди у.— Узлуксиз хаёл суриб юрмасайдим, одам фикри қаршисида бу даража паришон бўлармидим? Мен, ҳозир ярали бир инсон ҳисобланаман. Умримнинг охиригача мажруҳ қолажакман; бу яранинг аччиғини жуда чуқур ҳис этажакман. Етиштиражак насларимизни келгусида бўладиган умидсизликлардан ҳимоя қилмоқ учун мумкин қадар бемаъни хаёлларсиз тарбиялашимиз даркор.

Аmmo вақт ўтиб, бу фикр унга жуда ошиқча кўри-на бошлади.

— Шундай инсонлар борки, фақат зарурлик вадан юзаки бир таҳсил кўрадилар, холос. Кейин яратилишлари, зеҳний қобилиятлари эътиборила ҳамиша бола бўлиб қоладилар; доимо урф-одат ва муҳитнинг таъсирига тобе бўладилар. Зеҳнлари қоронғиликда қолиб кетишга маҳкум бўлган бу болаларни ортиқ зўрлаб бўлмайди. Энг яхшиси шуки, болаларга фақат аниқ фанларни ўргатиш билан кифояланмоқ керак. Бу

янги билимларни яхши ҳазм этиш натижасида инсонда тугилажак қаноат ҳеч шубҳасиз қаноатларнинг энг яхшисидир.

Мадрасанинг унда қолдирган акс таъсирлардан бири ҳам қоронғи ва мубҳам нарсалардан қўрқиши эди.

Баъзан ҳазил тарзида:

— Шу кунга қадар исботсиз, сўзларга кўр-кўрона ишонишдан шунчалик азобландимки, ҳозир кўзим билан кўрмаган, қўлим билан тутмаган нарсамга ишонолмайман. Балки бу ҳаддидан ошишдир-у, аммо на илож, сутдан оғзи куйган айронни пуфлаб ичармиш, — дерди. Кейин, яна у ноаниқ тилнинг ҳам душмани эди.

— У йўғон-йўғон луғатларнинг, бир-бирига қоришиб кетган жумлаларнинг орқасида не-не ҳақиқатлар айқаш-уйқаш бўлиб кетганини кўрдим. Инсон аниқ фикрлаши, аниқ сўзлаши керак, — дерди.

Фақат, шуниси ҳам бор эдики, Шоҳин афанди, ҳақиқатнинг аниқ-аниқ сўйланишига тарафдор бўлгани ҳолда дин ҳақидаги фикрларини очиқ-равшан қилиб сўзламасди. Инсонларнинг бу нуқтада нақадар инжиқ эканликларини ҳали мадрасадаёқ билиб олганди.

Шунинг билан баробар инсонларни қисқа ҳаётларида масъуд этмоқ, унинг қачонлардир энг буюк идеал билан бойиган руҳини тамомила қаноатлантира олмас эди. У эски хасталиги қайталангандай бўлиб, маҳзун ўтирган соатларида ўзича ўйларди:

— Саодатларнинг ўткинчи бўлишини билганимиз, бизни уларнинг лаззатини тотишдан, завқини суришдан қайтармайдими? Менинг бир боғим борки, ичида айланиб юраман, бир дарахтим борки, мевасини ейман, бир деразам борки, замон-замон очиб олдимдаги кўчани ёхуд рўпарадаги денгизнинг манзарасини томоша қиламан. Ҳаммаси гўзал, ҳаммаси аъло. Аммо, начораки, вақти келиб бир кун ўлиб кетаман. Бу саодатларни ортиқ тотиб кўролмайман. Албатта, буни билгандан кейин том маънода масъуд бўлмоққа имкон борми?

Аввало бу, Шоҳин афандига ҳал этилмас бир муаммо, ўтиб кетмас бир фалокатдай кўринарди. Аммо аста-секин бунга ҳам тасаллилар топа бошлади:

— Менинг ўрнимга менга ўхшаган, менигдай туншувчи, менигдай сезувчи ва сўзловчи инсонларни қолдириб кетсам, бу мени, ажабо, бир даражага мута-

салли этмасми? Юз йилдан кейин бу кўчада мен гапирган тилда сўзлашишса, қаршимдаги денгизда яна менинг байроғим остида сузган кемалар сайр этса, нега энди мен ўзимни маҳв ўлган деб ҳисоблай? Ҳа, тилимнинг, туйғуларимнинг мендан кейин яшаши, ҳатто, ҳойнаҳой, бугунги орзуларимнинг ҳақиқат ҳолига келган бўлиши, менинг учун бир даражага бошқа инсонларда яшашда давом этаётирман деб саналмайдимми?

Эски софтага аввало сафсата ва фикр ўйинчоғидай туюлган бу тушунчалар, ишончга муҳтож руҳида аста-секин бир ҳақиқат шаклини ола бошларди. Узига ўхшаган, ўз хатти-ҳаракатлари билан қоврилган, у гапирган тилда сўзлашган бир жамоатда — ҳатто ўлимидан кейин — ўзини ҳис этмоқ... Бу туйғуга эга бўлгандан кейин ўша жамоат учун ўзини ва бошқа шахсларни фидо этмоқ ҳам унчалик фалокат ҳисобланмасди.

Бу сўнгги инқилоб тамом бўлган куни Шоҳин афанди ортиқ шахсий ҳаётининг абадий ёхуд фоний бўлишига у қадар катта аҳамият бермайдиган, ўзи каби ҳис этувчи, унинг тилида сўзловчи жамоат яшайдиган муддатга — уммондаги томчи каби — доимо мавжуд бўлишига инонган бир оташин халқпарвар ҳолига келган эди.

Муаллимнинг деярли кемтиги қолмаганди. Энди у катта ва қатъий бир руҳ сукунати билан ўзини маслагига бағишлай олар ва ҳеч фидокорликдан чекинмасди.

* * *

Бутун бу инқилобларга қарши ўлароқ Шоҳин афандида ўзгармаган бир нарса бор эди, у ҳам бўлса — илмга, олимларга ва китобга бўлган чексиз ишонч ва ҳурмат... Бир пайтлар мадрасада бирор баҳсни тушунолмай қолганида ўзини уқувсизликда ва идроксизликда айблагани каби, Дорулмуаллиминда ҳам шундай қилди, китоблар ва муаллимлардан шубҳа қилишни эса, ҳаёлига ҳам келтирмади. Бошидан ўтган фикр ва эътиқод инқилоблари унда ҳақиқатга етишиш ва муҳокама қобилиятларини жуда орттирибгина қолмай, бу нуқтада, ҳатто бир оз маҳдуд ва ёдакичи ҳолида қолганди.

Унинг ўзи ҳам буни фаҳмларди:

— Шундайликка шундайку-я, лекин мен зотан бир олим ва мужтахид¹ бўлармидимки... Бугунги аниқ фанларнинг энг содда, энг шубҳасиз ва энг фойдалиларини болаларга ўргатаман. Менинг вазифам шундан иборат,— дер эди.

Шоҳин афанди кўриниши шубҳали бўлган бир дўстига қарагандай меҳр ва муҳаббат билан эски бионинг пештоқига қаради.

— У ерда бошимга ою юлдузлари билан баҳайбат бир коинот йиқилган эди. Бу ерда эса янги бир ғоявий хаёл дунёси қурилди. Ҳаётда менинг учун ортиқ қўрқадиган бир нарса қолмади,— деди. Сўнгра у қўли билан деворнинг оқи юқиб қолган елкасини қоқди-да, оғир-оғир қадам ташлаб ўз йўлида давом этди.

IV

Сариова...

Шоҳин афанди бу қасабани қандай тасаввур этса худди ўшандай чиқди. Кўз томонидан исмидай сарғайтирилган тақир текисликнинг² охирида тоғ ёнбағрига тирмашган эски бир қасаба... Атрофини текислик тарафидан ингичка бир дарё, нарёқ томонларидан эса қалин сарв дарахтлари ўраб олганди... Сарвларнинг анча юқорисида бир эски қалъа харобаси...

Шоҳин афанди узоқдан қасабани таниди. Кўнглида қўрқув аралаш севинч ҳаяжони жўш урди. Ғурур билан кулимсираб ўзига-ўзи:

— Ана, бизнинг жанг майдонимиз ҳам кўриниб қолди,— деди.

Эски бир тош кўприк билан дарёни кесиб ўтилгандан кейин фақир маҳаллаларга кириларди ва шу ердан камбағалликнинг бутун даҳшати, чиркинлиги бошланар эди. Қаёққа қараманг, эгри-бугри кўчалар, мағзава ва ҳар хил бўлмағур нарсалар оқизилган ифлос сувли ариқлар, ариқлардан сал нарида ифлос итлар билан ўйнаётган ярим яланғоч болалар... Ярмигача ерга кириб кетган, томи эса, сомонли лой билан

¹ Мужтахид — қуръон оятлари билан пайғамбар сўзлари бўлган ҳодисалар юзасидан ҳукм чиқара оладиган билимдон.

² Исмидай сарғайтирилган тақир текислик — «Сариова» — сариқ текислик дегани.

шувалган деразасиз кулбалар... Кўн кулбаларнинг очиқ турган эшикларидан буруқсаб тутун чиқаётир. Бошлари ямоқ солинган латта-путталарга ўралган, яланг оёқлари ифлос бўлиб кетган хотинлар... Эски бўйра парчалари устида қуёшда исиниб ўтирган скелет сингари чоллар. Кичрайиб кетган чолларни эслатувчи, юзларидаги яраларига пашшалар қўнган, қоринлари шишган, маймоқ, нимжон гавдали болалар...

Булар Шоҳин афанди билмаган, кутмаган нарсалар эмас эди. Закоatchилик юзасидан Онатўли бўйлаб кезаркан, бундан баттар нарсаларни ҳам кўрган эди,

Шунга кўра қасаба дейилганда, зотан ақлга бошқа турли нарса келмасди.

Лекин у Сариованинг ичкарисига бориб бой маҳалларни кўришини ҳам биларди.

Таассубнинг, жаҳолатнинг натижаси бўлган камбағаллик ва бахтсизлик у маҳаллада ҳали очиқдан-очиқ ўзини кўрсатмаганди; замон ва макон ичра баъзи инсонларнинг ёмонлиги, тарбиясизлиги бир парда орқасига яширинганди. Яраларнинг у ерларда янада катта куч билан шифо қилинадиган, анчайин бошқача йўллар билан аниқланадиган аломатлари бор эди. Аммо бу чет маҳаллалар хаста вужудларнинг тери қисмларига ўхшар, ичкаридаги патос бутун даҳшати билан бўлакча ёрилиш берарди. Шифосиз юравериб сасиб кетган, авж олган яралар, чипқонлар ўзини кўрсатарди.

Шоҳин афанди фикрлари ва дунёқарашлари ўзгарган бўлишига қарамай асосий майлларига кўра барибир қисман софта бўлиб қолишга маҳкум этилган эди. Ишонган нарсаларига ва танқид қилиб бўлмас мутлоқ ҳақиқатларига боғланган эди. Бу билими чекланган оддий ибтидоий мактаб ўқитувчиси ҳавас қилса арзийдиган донолик билан ўзига-ўзи:

— Булар — ҳам мактабсизликнинг, ҳам мамлакатни асрлардан бери зулматга ва қопга бўққан яшил кечанинг мевалари. Бу дардларга аниқ фанлардан бўлак чора йўқ, — дер эди.

Сариовага келган илк оқшомдаёқ бир тасодиф, Шоҳин афандини қасабанинг энг ҳурматли одамлари билан учраштирди: салкам ҳамма мулкия¹, маориф, ад-

¹ Му л к и я — кичик амалдорлар тайёрлайдиган мактаб,

лия маъмурлари, шаҳар маҳкамасининг ходимлари, жандарм ва полициянинг катталари, ниҳоят, уламо ва маҳаллий бойлар...

Бундан бир неча кун аввал Ҳожи Салим пошо деган бир маҳаллий бой киши шаҳар маҳкамасига раис бўлиб сайланганди. Шу муносабат билан шаҳар маъмурларининг доирасида катта бир зиёфат берилаётган эди.

Шоҳин афанди ўзи билан кўтариб келган юкини карвонсарой хонасида қолдиргандан кейин тўғри маориф мудирининг олдига кириб, унга буйруқномасини кўрсатди.

Мудир кетмоқчи бўлиб турган эди. У ёзув столининг тортмаларини қулфлар экан, қоғоз ташланадиган қутичанинг ёнида турган бир маъмурга шоша-пиша буйруқлар берарди.

Аввало Шоҳин афандининг келтирган буйруқномасига, сўнгра чехрасига ва усти бошига шундай бир назар солиб чиққандан кейин:

— Хуш келибсиз. Бугун келдингизми? Қаерда қўндингиз? Ҳойнаҳой, йўл харжи пулларини Истанбулдан олгандирсиз. Бола-чақангиз борми? Ёки бўйдоқмисиз? — деди.

Жавобларига қулоқ солишни лозим топмай, шоша-пиша ҳалиги саволларни бергандан кейин, яна сўзида давом этди:

— Эртага эрталаб келинг, сиз билан гапиришадиган нарсаларим бор. Ҳозир мен бир жойга шошиб турибман. Балки бу оқшом шаҳар маҳкамасида берилётган зиёфатда бир оз суҳбатлашишга фурсат топарсиз. Табиий, зиёфатга келасиз, шундай эмасми?

Шоҳин афанди: «Қандай зиёфат?» — деб сўрамади. Чунки қасабанинг бу жуда аҳамиятли ҳодисасини карвонсаройга қўнар-қўнмас хона хизматчисидан билиб олганди. Шунинг учун у содда:

— Каминангизда ташрифнома йўқ, — деди.

Шу пайт Шоҳин афанди орқасида кимнингдир касал эчкининг йўталиги ўхшаган бир товуш билан кулганини эшитди. Бошини ўгирди. Бурчақтаги каттакон креслонинг ичида йўқ бўлиб кетган кичкинагина бир ўқитувчини қўрди. Сийрак жингала соқолли, юзи рангсиз бир одам эди. Унинг юзи шу қадар рангсиз эдики, агар ҳар замон-ҳар замонда ёниб турувчи кўзларини айтмаса, одам уни ўлаётган бир хаста деб ўйларди.

Ўқитувчи кулишдан тўхтагандан кейин:

— Ташрифнома! У ўзи қандай жалима, нури дийдам,— деди.— Шаҳарчамиз Оврупо маданияти қуёшидан ҳали етарли даражада инкибоси анвар¹ бўлмади. Биз юртимизда энг бойимиздан тортиб, энг камбағалимизгача соф, қаландар кимсалармиз. Дастурхонимиз ҳар киши учун очиқдир. Хусусан, бугун қасабамизга келган бир муҳтарам мусофиримизсиз.

Шундан кейин у маориф мудирини томонга ўгирилиб:

— Афандим Истанбулдан келган янги бош муаллимимиз эмасмилар?— деди.— Мактабимизнинг бош муаллими бизнинг бошимизнинг тожи демакдир. Бу оқшом мен айтган нарсанинг тўғрилигини ўз кўзларингиз билан кўриб, амин бўласиз... Қасабамизда бойфақир, катта-кичикнинг фарқи йўқдир. Исломи дини айтган тенглик асосига қасабамиз қадар риоят ва садоқат кўрсатган юртлар жуда кам топилади. Афсуски, сиздан олдинги муаллим, жуда мазбути ахлоқ² бир зот эмасди. «Мусулмон маҳалласида шиллиқ қурт сотилмас»³ сингари машҳур бир ривоятни билиб-билмасликка олди ва ризқ-насибасини бошқа бир ердан қидиришга мажбур бўлиб қолди. Биз билимдон ва ишбилармон бир зот эканлигингиздан хабар топдик. Биз сизни бу лавозим билан табриклаймиз.

Шоҳин афанди, қаршисидаги кўримсиз софта қасабанинг энг қўрқинчли, яширин кучларидан бири эканлигини дарҳол сизди.

Ёзув столининг бир оз аввал қулфланган тортмаларини бир карра яна кўздан кечираётган, министрға ўхшаб товушини кўтариб котибига буйруқлар бераётган девқоматли маориф мудирининг ўйинчоғидан бўлак нарса эмас эди.

Ҳали йўртакдалигидаёқ фотосурати чиқарилган янги туғилган чақалоқлардай қўлларини қисиб, ерга тегмаган оёқларини ҳавода осилтириб креслога нақ ётиб олган бу софта гоҳ илтифот, гоҳ яширин таҳдид

¹ Инкибоси анвар — нур олиш.

² Мазбути ахлоқ — ахлоқи тартибли.

³ «Мусулмон маҳалласида шиллиқ қурт сотилмас» — диний ақидаларга кўра асл мусулмонлар шубҳали бўлган нарсаларни емайдилар. Шиллиқ қурт ҳалолми, ҳаромми — мусулмонлар учун шубҳалидир. Муаллим шунга шама қилаётибди.

билан, гоҳ кесатиқ аралаш сўзлар билан буни яққол кўрсатарди.

Булар шундай нарсалар эдики, софталарнинг ҳар қандай турини гоҳат яхши таниган Шоҳин афандининг назаридан қочолмасди.

Ҳа, бу кўримсиз ўқитувчининг сўзлаган ҳамма сўзлари маориф мудирига теккизиб айтилганди. Унинг сўзларидаги ташқи назокатга, хайрихоҳликка қарамай, у ибтидоий мактабга келган янги бош муаллимга қочириқли гаплар қилиб, агар ўзи билан келишиб, уни рози қилиб иш юритса роҳатда яшаяжагини, борди-ю, оқимга қарши юрса, ундан олдинги ишлаб кетган муаллимнинг кунига учраши мумкинлигини очиқдан-очиқ англаган эди.

Кейин, Шоҳин афанди, бу муаллим ўзига доир баъзи нарсаларни билганини ва бир оз ташвишга тушганини ҳам сезгандай бўлди. Янги бош муаллим англаган нарсаларини унга билдириб қўйишдан қўрққандай муттасил кўзларини унинг кўзларидан олиб қочар, ўзини соф, ҳатто бир оз тентакроқ қилиб кўрсатишга тиришарди.

Нима бўлганда ҳам ўзи мадрасанинг нонини бекорга емаганди-да! Софтанинг қуролига қандай қурол билан қарши чиқиш кераклигига ақли етарди. Зотан, бу нуқтада ўзига ишончи бўлмаганда авваламбор бу ерга келмас, ўй ва орзуларини амалга ошириш анча қулай бўлган бошқа бир ерни ахтарарди.

Сариовага келганига ҳали уч соат бўлмагани ҳолда софталарнинг ҳокимияти бу қасабада нақадар катта куч-қудратга эга эканлигини англади.

Аҳолининг ярмидан кўпи саллаликлар эди. Ўтиз биринчи мартдан кейин Истанбулда бирдан кучиёни йўқотган софталар, бу ердаги қаҳвахоналарнинг майдонларида, мадрасанинг олдиларида, бозор кўчаларида тўзғиган арилардай қайнашарди.

* * *

Янги маҳкама раисининг зиёфати бир салтанатли овқат билан бошланди. Кейин қаршидаги жомеъда бир мавлуд ўқилди.

Халойиқ шу қадар кўп эдики, маҳкама биносининг иккинчи қаватидаги каттакон стол атрофига таклиф

қилинганларнинг ҳаммаси сиғмади, шу сабабдан, тош ҳовлига ҳам айрича столлар тузаб қўйилди.

Юртнинг казо-казоларини кўришга қизиқиб зиёфатга келган Шоҳин афанди тўрға чиқишга журъат етолмади. Фақат оқшом усти бозордан майда-чуйда нарсаларни харид қилаётганда тасодифан танишиб қолган идоди мудирини уни кўрди-да, кўлидан тутиб, зўр билан юқорига етаклади.

— Афандим, сиз юртимизнинг машҳур кишилари қаторига кирасиз. Мутлақо орамизда бўлишингиз лозим, — деди у.

Мудир Шоҳин афандини бир қанча идоди муаллимлари билан таништирди ва дастурхонда ёнига ўтқазди.

Кўчалардаги каби бу каттакон залда ҳам мудҳиш саллалани кишилар анчагина бор эди.

Маҳкама раисининг ўнг томонида мутасарриф¹ Азиз бей, чап томонида эса, шол нимчали кекса бир мударрис ўтиришарди.

Бошқа жойларда бўлганидай саллалилар бир жойда тўпланмасдан, бошига фес кийганларнинг орасида сочилишганди.

Идоди мудирини Шоҳин афандига буни кўрсатаркан, шундай деди:

— Салла билан феснинг юзлашмаслигини сўзлаганлар бу қардешлик манзарасини кўрганларидан кейин, ажабо, фикрларини ўзгартирсалар керак, а, лаббай? Мен Галатасаройда таҳсил кўрган тараққийпарвар бир одамман, аммо ҳақиқатни сўзлайман. Саллалилар билан феслиларнинг дин ва давлатнинг муваффақияти ва юксалиши хусусида ҳамкорлик қилиши доимо фойдали натижалар келтира олади. Афсуски, бу икки қардош гуруҳ орасида кейинги пайтларда нифоқ чиқиб қолди.

Шоҳин афанди бир оз маҳзуун қиёфада бир кулимсираб қўйди-да:

— Шундай-шундай, — деб индамай қўя қолди.

Бош муаллимнинг чап томонида яшил саллалани бир чол ўтирарди. У чолнинг чап қўли ишламагани учун ҳар иккиннинг бирида Шоҳин афандидан стаканига сув қўйиб беришни, тақсимчасидаги гўштни кесиб беришни илтимос қиларди.

Айтишига кўра, чол идоди мактабининг улуми ди-

¹ М у т а с а р р и ф — бошқарувчи, бошқарма мудирини.

ния¹ муаллими бўлган экан. Утган йили сал мазаси қочгани учун уни пенсияга узатиб қўйишибди.

— Ҳали анчагина хизмат этишга қодир бир ҳолда эдик, аммо на чора, тақдиримиз шундай экан,— деди.

Кекса домланинг «салгина мазаси қочган» сўл қўли билан сўл оёғи тамомила ҳаракатдан қолганини, оғзи қийшайганини, тили ҳам оғирлашганидан зўрға калимага келишини, хуллас, фалаж одамга айланганини билдирар эди. Боши тек турмай нуқул титрар, соғ қўлининг бармоқларида тутган луқмани — акс бир болага зўрлаб дори ичиргандай кўп уринишлардан кейин зўрға оғзига соларди. Бечора ора-сира бу ҳаракатларидан чарчаб ҳолсизланиб қолганида, ёнидаги қўшнисига ўгирилиб, уни гапга тутарди.

— Зоти олийлари «Амир дада» мактабига бош муаллим бўлиб келдингизми?

— Ҳа.

— Оқ-оқ-оқ... Мамнун бўлдим. Маош қанча?

— Саккиз юз эллик.

— Оқ-оқ, иншооллоқ, бундан кейин яна ортар... Исмнингиз нима эди?

— Шоҳин.

— Бугун келдингизми?

— Ҳа.

— Талеингизга ҳавасим келади, ўғлим. Бу нақадар гўзал омад ўзи: келар-келмас зиёфатда ўтирибсиз.

Ҳаста домла лабларида, мўйловларида қолган овқат қолдиқларини атрофга сочиб кулар, Шоҳин афанди эса, қўли билан косасининг устини тўсиб, уни тинглар эди.

Домла бир берган саволини беш-олти марта қайтарар ва бирор дақиқа ўтар-ўтмас, нималар ҳақида сўзлашганини унутиб қўярди.

Бош муаллим ундан қутулиш ниятида нуқул атрофга боқар, ёнидаги идоди мудирига саволлар берарди:

— Ҳов, анави, устуннинг тагида ўтирган қора соқолли киши ким?

— Мударрис Зухту афанди ҳазратлари. Илми шариятда ниҳоятда зўр бўлишлари билан бирга илми жадидадан ҳам бизлардан зиёда воқифдирлар. Гарблик-

¹ У л у м и д и н и я — д и н и л м и .

ларнинг янги фанлари тамомила араблардан олинган ва ўзлаштирилганлигини исбот этган муҳим бир асарлари бор. Шоёни ҳайрат бир заво, азизим... Агар юртимизда Зуҳту афанди каби яна ўн киши бўлса, ишлар бутунлай бошқа турда кетарди. Сўнги йилларда мадрасаларнинг ислоҳи учун фавқулодда муҳим бир лойиҳа тузди. Бу лойиҳанинг бир қисми ўтган ойда «Сариова» газетасида нашр этилди. Тавсия қиламан, ўқиб чиқинг. Зуҳту афанди маориф министри бўлишга лойиҳа бир одамдир.

— Жуда яхши, афандим. Унинг ёнидаги ким?

— «Иттиҳод ва тараққий» ташкилотининг масъул котиби, тиквашлик Жобир бей. Маълумоти у қадар юксак бўлмаса-да, аммо даҳшатли заво ва оташин бир ватанпарвар. Машрутиятдан кейин Тиквашдаги ер-мулкани сотиб, бу ерга жойлашди. Бир узумзор олди, боғ олди, Зуҳту афанди билан қалин дўст: еганлари ҳам бир, ичганлари ҳам. Жобир бейнинг жасурлиги ва муомаласи билан Зуҳту афандининг қудрати илмия ва ғайрати диниясини бирга қўшилса борми, ўзингиз тахмин қила беринг, қандай натижа чиқишни. Ўттиз биринчи мартдаги ғалаёнлардан кейин мадраса ва уламоларга қарши бир ишончсизлик уйғонди... Фикримча бу жуда ҳақсиз ва янглиш бир нарсадир. Ватанпарвар бир нарсадир. Ватанпарвар бир ҳукуматнинг уламолар билан ҳамкорлик этишидан не хайрли натижалар туғилажагига домла афанди ҳазратлари билан фирқа котиби масъулнинг шу иттифоқи жуда гўзал бир мисолдир. Қарши тарафда ўтирган ҳов анави кекса домлалар ёшлари улуг, аммо фикрлари қолоқ одамлардир. Улар шу даражада жоҳил ва мутаассибларки, зим-зимдан Жобир бейга ҳам, Зуҳту афандига ҳам муқофалик қиладилар... Ҳатто уларнинг ораларида мударрис афандини бидъатчиликда айблайдиганлари ҳам топилади. Минг қатла шукурким, қўлларида ортиқча бир ҳокимият йўқ.

Идоди мудирининг айтаётган кекса домлалар гуруҳини кўрмоқ учун бир неча марта ўрнидан турган Шоҳин афанди кулимсираганича:

— Билмадим, нима сабабдандир, каминангизга мударрис афанди ҳазратлари билан масъул котиб бейнинг бу иттифоқи кекса домлалардан кўрқинчлироқ бўлиб кўринаяпти,— деди.

Шоҳин афанди, бу сўзларни ўзининг қандай одам эканлигини идоди мудирига англатиш учун салкам бир пароль сифатида айтган эди.

Аммо у, бу софтага ўшаб кетадиган одамга шубҳали бир назар-ла боқди:

— Зоти олийлари Дорулмуаллиминга кирмасларидан аввал мадрасада таҳсил кўрганмидилар? — дея сўради.

— Ҳа.

— Ҳар ҳолда домлаларга нисбатан бўлган майл ва муҳаббат мадраса таҳсилининг натижаси бўлса керак. Аммо Дорулмуаллиминдаги таҳсилингиз сизга машрутиятнинг фойдасини ва унинг шариатга душман бир идоди бўлганлигини шубҳасиз тушунтиришган бўлса керак.

Идоди мудирини Шоҳин афандининг сўзига янглиш маъно бериб, уни машрутиятга қарши бўлган бир қўпол, мунофиқ одам деб қабул қилди. Галатасаройдан етишиб чиққан бу янги фикрли зот ҳали эскича ўйловчи маслакдошига уни хафа қилмасдан туриб бир-икки насиҳат беришни истади:

— Талабаларимнинг кўпчилик қисмини сизнинг мактабингиздан келган болалар ташкил этади. Шунинг учун уларга сиз айтган талқинлар менимча жуда муҳимдир... Маҳалла ва вақф мактабларидан келган болаларни, афсуски, кўп ёмон тайёрланган, деб биламан. Улар бир оз Қуръони Карим, Тажвит¹ ва Илми ҳолдан бўлак нарсани билмайдилар. Булар ҳам шубҳасиз кўп муҳим, ҳатто биринчи даражадаги нарсалардир... Аммо уларга бир оз ватанпарварлик туйғулари ва замонавий фикрлар бермоқ лозим эмасми-а?..

Идоди мудирини Шоҳин афандига машрутиятнинг фойдалари ва замонавий тарбиянинг кераклиги ҳақида узундан-узоқ бир лекция ўқиди.

Шоҳин домла уни буюк бир диққат ва қизиқиш билан тинглаганидан кейин, кулимсираб, деди:

— Ҳечам ташвиш тортманг. Болаларга фақат аниқ ва фойдали нарсаларнигина ўтаман. Дин илмларини мумкин қадар юза ва зарарсиз бир шаклда бериб кетаман. Хурофотларга, этика билан, иложи борича курашаман. Ишингизда сизга кичкинагина бир муовин

¹ Тажвит — қуръонни ўқиш илми.

бўламан. Зоти олийингиз, шубҳасиз, замин ва замонни қулай деб билмаганимиз учун ҳозирги дин ва давлатга содиқ маршрутият тарафдорлари бўлган усмонлилар¹ етиштирмоқ гоёси билан қаноатланиб юрибдилар. Аммо каминангиз бир даража яна илгари кетмоқ, миллатига содиқ жумҳуриятпарвар турклар етиштирмоқ ниятидадир.

Идоди мудирини анграйганича қолди. Тўғриси, у бир оз кўрқди:

— Э, биродар, нималар деяпсиз ўзи? — деди.

Шоҳин афанди идоди мудирининг қаршисида бир чекиниш бериш даркорлигини лозим кўрди:

— Сўзларимга янглиш тафсиф бера кўрсанг, тагин... «Ихтилол ташвиқотини қиламан», — дейётганим йўқ... Содда болаларимизни шундай тарбиялайманки, улар илгаригидек ҳеч бир таъсирга тобеъ бўлиб қолмасдан, ўз йўлларини ўзлари танлайдиган бўладилар...

Шоҳин афанди очиқ-ойдин сўзлашдан ўзини олиб қочиб, шу билан баҳсни якунлашга ҳаракат қилди. Сўл томондаги фалаж бўлиб қолган домла унинг жонига ора кирди. У чол ёнидаги қўшнисидан олдидаги бақлажон дўлмасини қошиғига мослаб майдалаб беришни сўради ва бир оздан кейин отингиз нима, маошингиз қанча каби саволларни такрор бера бошлади.

Шоҳин афанди идоди мудирига юқоридаги сўзларни бир мақсадни кўзлаб айтган эди. Саривоада қилишни мўлжаллаган буюк инқилобни ёлғиз бир ўзи бажара олмаслигини биларди. Ёрқин фикрли мутаффакирларга эҳтиёж бор эди. Бу ерда албатта янги фикрли фан одамларига, муҳандисларга, докторларга, яхши таҳсил кўрган маъмурларга, халқпарвар ёш муаллимларга дуч келишни истар эди. Саривоага келар-келмас, у ёрқин фикрлиларни айириб олмоқ, уларни айни мақсад атрофида тўпламоққа киришганди: тузиб қўйган программасининг бошида мана шу нарсалар ёзилганди. Бу каби дўстларнинг оз бўлиши ҳам катта аҳамият қасб этарди. Нимани истаган ва нима қилиш кераклигини билган саккиз-ўн ёрқин фикрли бўлса бас: улар

¹ У с м о н л и л а р — турклар ўзларини биринчи марта турк давлатига асос солган Усмон номи билан усмонлилар деб ҳам атайдилар.

қоронғи фикрли, қоронғи мақсадли ҳисобеиз жоҳил кишилар тўдасини ўз орқаларидан бошлаб олиб кетишга қодир бўладилар.

Бу ерга келмасдан бурун идоди мудирини мутафаккирларнинг энг аҳамиятлиси ва энг табиийси деб ҳисоблаганди. Аммо бир неча дақиқа аввал унинг уламолар ҳақида айтган сўзлари бир оз таъбини хира қилди.

Ажабо, мудир чиндан ҳам шундай фикрдами? Ё бўлмасам, илк дафъа кўриб суҳбатлашгани, унинг қандай одамлигини билмагани, бир вақтлар мадрасада ўқиганини эшитиб, у билан очиқ гапиришишга қўрққани учун, шундай деганмикан?

Шоҳин афанди жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга, ижобат бўлгунга қадар ҳақиқий мақсадини ундан сир сақлашга қарор берди. Аммо бу одам Галатасаройни битирган, бир неча йилдан кейин ҳаётга отилажак, мамлакат ишларини ўз қўлига олажак ёшларга бош бўладиган бир ёрқин фикрли кимса эди. Бу одамдан чекинмоқ кераксиз бир эҳтиётдир. Инқилоб қилишни истаган одам учун ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик ҳам зарарли бир нарсадир.

Шоҳин афанди шу нуқтаи назардан унга очилган мудирнинг қандай одам эканлигини билишни истаган эди.

Аммо унинг капалаги учиб кетганини кўриб гапга яқун ясаб қўя қолди. Бу сафарга шунинг ўзи ҳам ки-фоя қиларди.

* * *

Бир оздан кейин нутқлар бошланди.

Аввало, мутасаррифнинг ёнидаги кекса домла арабча бир дуо ўқиди. Сўнгра Муфит бей фақат атрофидаги уч-беш киши эшитса бўладиган товуш билан бир кичкинагина нутқ сўзлади.

Шундан кейин маҳкаманинг янги раиси сўз олди. Бу Салим пошонинг Сариова маҳкамасида қилинадиган тадбирлар программаси каби бир нарса эди. Қоғоздаги нарсани ўқиркан, ора-сира тўхтаб қолишидан ва баъзи ерларини янглиш ўқишидан бошқа бир кимса томонидан ёзиб берилганлиги шундоққина билиниб турарди.

Нутқ тамом бўлгандан кейин Шоҳин афанди идоди мудирининг қулоғига эгилди ва кулимсираганича:

— Маҳкама раиси пошо, бу программани тамомила амалга оширса, вақф мудирига иш қолмайди,— деди.— Нуқул мазорларнинг, мақбараларнинг пойдеворидан, жомеъларнинг ясатилишидан, дарвишлар қароргоҳидан, иморатлардан баҳс этди.

Мудир Шоҳин афандидан ҳайқииб қолганди. Жавоб бермоқчи бўлган кишидек бир ҳаракат қилди. Кейин ниятидан воз кечди. Бош муаллимнинг саволига ноаниқ жавоб қайтарди.

Маҳкаманинг раисидан кейин навбат Жобир бейга келди. Бу қирқ ёшлардаги йўғон гавдали бир одам эди. Машаққатли бир тоғ сафарига отланган кишидай эгнига қундуз ёқали бир овчи костюми, узун-узун оёқларига ялтиллаган этиклар кийганди. Қўлига кумуш сопли бир қамчи ушлаб олганди. Соғломлигидан йилтиллаб турган қирмизи юзида учлари қулоқларига теккан қўнғир тусдаги мўйловлари, чинакам мовий кўзлари бор эди. Ғолибо энсасига чиққан яраларини яшириш учун чети тўқилган ипак рўмол билан бўйнини ўраб олганидан, қулай ҳаракат қилолмас, нутқ сўзларкан, бошини гавдаси билан баравар атрофга бурарди.

Милтиқнинг ўқидай шарт-шарт овози бор эди. Деворларнинг ҳов нарёқ томонларида ниҳоятсиз бир оломон турибди-ю, унга хитоб этаётган каби овозининг борича бақириб, қўлларига кенг ҳаракатлар бериб сўзлай бошлади.

Жобир бей бўлиб ўтган Болқон уруши фожиаларидан баҳс юритарди:

— Золим душман мамлакатимизни босиб олди. Румели инсон қассобхоналарига айланди. Оқ соқолли чолларнинг қўлларини, оёқларини кесди, кўзларини қиздирилган сим билан ўйди... Уламоларнинг оғзига қўрғошин қуйди. Хотинларнинг кесди маммаларини, ёрди қоринларини, чиқарди сочи чиқмаган болаларни ташқарига... Қўзичоқдай бўлган мусулмон болаларини санчиб қўйди милтиқнинг найзаларига... Худди қўйнинг кабобини пиширгандай, ёқди оташнинг устида... Ёнган инсон ёрларининг тутуни қоплади булут каби ҳаволарни. Кесилган бошларнинг, ёрилган қоринларнинг, танадан ажратиб ташланган жигарларнинг, ичақ-чавоқларнинг кўплигидан қадам қўйиб бўлмас-

ди... Қишлоқнинг кулини кўкка совуришарди, йигитларимизни дарахтларга осишарди, сув каби пок қизларимизни ифлос қучоқларига босишарди. Чубукларини тутатиб олишиб, кайф билан боқишарди қилган ишларига... Кўпириб-кўпириб оқарди дарёлардан мусулмонларнинг қонлари...

Шоҳин афанди бу оқшомги маросим билан Болқон фожиаси ўртасида қандай боғланиш борлигига тушунолмамай уни тингларди. Жобир бей яна шу тарздаги баъзи тасвирлардан кейин, ниҳоят, мақсадга кўчди:

— Уйғонинглар энди бу ғафлат уйқуларидан. Кўзларингизни очинглар... Бу уруш икки миллат ўртасидаги уруш эмас. Бу уруш Салиб билан Ҳилол, христианлик билан мусулмонлик ўртасидаги жангдир. Агар бу жанг тамом бўлди деб ҳисобласак, қаттиқ янглишган бўламиз, кофирларнинг ёқамиздан олишларига имкон берган бўламиз... Бизнинг душманларимиз яширин равишда урушга ҳозирлик кўриб борапти. Душман Болқон ерларига ҳисобсиз тўп, милтиқлар, найзалар юбораётир... Аммо биз пода эмасмизки, ўзимизни бўғизлатишга йўл қўйсак, қўл-оёғимизни боғлатсак... Ёнажак ичимиздаги ҳамият оташин, ёқажак Оврупони, румлик Архимеднинг механик ойналари каби шитиршитир... Миллатимиз аллақачон очган кўзини... Англаган дўстини, душманини... Бир куни тўпланди Оврупо христианлари, тузди бир аҳли Салиб қўшинини. Яратамиз биз ҳам бир Ҳилол қўшинини... Кўтарамиз яшил байроқни... Чақирамиз, ислом оламини шу байроқ тагига....

Жобир бей мабодо муқаддас уруш эълон қилингани тақдирда Африкадан, Осиёдан бутун аслаҳа-анжомлари билан имдодимизни қўллашга шай бўлиб турган миллионлар ҳақида ҳисоблар қилди, рақамлар санади. Ниҳоят, у сўзининг охирида шундай деди:

— Зиёлилар тушуниб етдилар энди бахтимиз нимада-ю, нажотимиз нимадалигини. Қўлни қўлга бериб ишлашга қасам ичдилар.

Жобир бей бир қўли билан қамчисини ҳавода ўйнатаркан, бошқа қўли билан бу ўрнатилган алоқанинг кучини кўрсатмоқчи бўлгандай мударрис Зуҳту афандининг қўлини сиқарди. Христиан Оврупога қарши бордир ягона бир сиёсат: Иттиҳоди Ислом сиёсати...

Шундан кейин Зухту афанди нутқ сўзлаб, Жобир бейнинг нутқига яқун ясади.

Муҳтарам масъул қотибни тингларкан, кўзларидан ғайри ихтиёрий равишда ёш келганини сўзлаган мударрис афанди, шундай бир уруш чиққундай бўлса, уламоларнинг ўз жонларини ҳам аямасликларини маълум қилди. Улум талабалари фақат миллатнинг маънавиятини идора этибгина қолмасдан, саллалиларнинг кўнгилли қўшинларини ҳам тузиб, жабҳага кетажакларини сўйлади. Унинг шахсан ўзи Жобир бей билан биргаликда Саривоада бир кўнгилли ташкилот тузиб, бир қўлида ашил, бир қўлида ой юлдузли ол байроқ билан энг олдинда боражагига онт ичди.

Зухту афанди таъсирчан нутқ сўзлар, гоҳ жумлалари билан, гоҳ оҳанги билан тўпланганларнинг бир қисмини йиғлатар эди.

Бу нутқдан кейин зиёфат тугади, таклиф қилинганлар шом азонидан сўнг шаҳар маҳкамасининг қаршисидаги жомеъда ўқиладжак мавлудга такрор тўпланмоқ ниятида вақтинчалик тарқалишди.

* * *

Шоҳин афандининг биринчи кечаси жуда ёмон ўтди. Фикрларида ғариб бир тартибсизлик, ичида ноаниқ кўрқувлар, ҳаяжонлар бор эди. Тўхтовсиз равишда бир-бирига қоришиб кетган тушлар кўрди ва бир неча марта чўчиб уйғонди. Аъзойи бадани терга ботган эди. Юраги қаттиқ-қаттиқ урар, қулоқларига гоҳ мавлуднинг бешқа бир дунёдан келаётгандай узоқ ва таъсирчан оҳанги, гоҳ Жобир бейнинг кучли товуши эшитиларди.

— Тагин эски касалим қайталаётган бўлмасин, — дея кўрқди.

Аммо ерталаб қуёш чиққунча бу ваҳималар ҳам ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетди.

— Мен олим ҳам, сиёсат одами ҳам эмасман, — деди у ухлаб турганидан кейин, — бўлгани бир бошланғич мактаб ўқитувчисиман... Энди менга нима кераклигини, нима қилажагимни яхши биламан. Бу ерлардан уч-беш фикрдош ўртоқ топиб олсам ва истаганим, ўйлаганимдан бир авлод етиштиролсам ишлар ўз-ўзидан тузалади... Гарчи бу нарсани амалга ошириш учун

талайгина вақт керак бўлса ҳам нима қиламиз, кутамиз-да. Зотан ақллари ўзгартирмай туриб, идора этишни ўзгартариш кутилган натижага олиб келмайди. Ёмон боғдан ҳосил олмоқ учун бир дунё меҳнат сарф этамиз. Янги бир авлод етиштирмоқ учун беш, ўн йил кутамиз, нима, бу кўпми? Менинг сиёсатим бор-йўғи мактабимни ҳимоя қилмоқ ва ўзимдай тушуниб ишлайдиган ҳур фикрли ўртоқлар ҳамда ўринбосарлар тайёрлаб бермоқдан иборатдир... Қани, кўрайлик, Шоҳин домла, сиз нималарга қодир экансиз... Бобонгиз гарчи яшия қўшин душмани бўлишингизни истамасди, аммо онангиз сизни бугун учун туққанди.

V

Кундузлари мактабида банд, оқшомлари алламаҳалгача кафеларда, муаллимлар уйида ўтар, кейин ётишга кетарди. Вақти-вақти билан Дорулмуаллиминда бўлганидек, энди ҳам Сариовада уни бегоналик руссалари эзмас, атрофидаги манзараларга кўникиб, одамлар билан тез орада олди-берди қила бошлаганди.

Бир ҳафта ичида қасабанинг қирқ йиллик ҳамшари бўлиб кетганди.

Шошмашошарлик билан тагин янглиш бир нарса қилиб қўйишдан кўрққани учунми кўп эҳтиёткорлик кўрсатар, ҳар кимсага содда тилда гапиришга, иложи борица унинг кўнглида яхши таассурот қолдиришга ҳаракат қиларди.

Домлалар, унинг салласини улоқтирган бир эки мадраса талабаси бўлганлигидан хабар топганди, аввалига унга бир оз ҳайрат билан қарашганди. Ҳатто баъзилари очиқдан-очиқ унга душманлик қила бошлаган эдилар. Аммо у, софта руҳини кўп яхши билгани учун улардаги ишончсизликни осонгина йўқ қилишга муваффақ бўлганди.

Домлалар ўз қуролларини бу қадар яхши қўллаган бу фесли кишига қарши ғайри ихтиёрий бир ҳурмат ҳис этишга бошлагандилар, ҳатто ораларида унга қандайдир бир мавқеъ ҳам бергандилар. Кўринишдан жуда ҳаддини билган мутовозеъ ва ширин бир одам бўлгани учун бу мавқе кундан-кунга зўрайиб, бош муаллим қасабанинг ҳурмат-эътиборли шахсиятлари орасига кириб борарди.

Шоҳин афанди Сариовага келган пайтда шаҳар жамоатчилигининг фикри иккига бўлинганди.

Бир томонда мударрис Зуҳту афанди бошлиқ янги-лар — ислоҳот ва инқилоб тарафдорлари, бошқа томонда эса, уларни динсизликда айблаётган, ўттиз биринчи март даҳшатларидан ҳанузгача қутулмаган-лари сабабли очиқдан-очиқ қаршилик кўрсатишга жасорат этолмаётган, яширин равишда гўнгиллаб қўювчи эскилик тарафдорлари. Сон жиҳатидан аксариятни шулар ташкил этганди. Аммо у ёқ томонда ҳукумат ва фирқанинг кучи бор эди. Мутасаррифидан, маҳкама раисидан бошлаб, бутун ҳукумат маъмурлари, жандарма, полиция, кўзга кўринган барча мударрислар, шайхлар, муаллимлар, катта-катта савдогарлар ва ҳунармандлар янгилик тарафдори эдилар.

Сариовада энг муҳим масала — мадрасаларнинг ислоҳ қилиниши масаласи эди. Ҳафтада икки марта чиқадиган «Сариова» газетасининг ҳар сонида Зуҳту афандининг бу масалага доир бош мақоласи чиқиб турарди. Мадаррис афанди мадрасаларни эски ҳолича ишлашини истаган кишиларни, дин, давлат ва миллатга хоинлик қилишда айблар, у ерларда фақат янги илмларнинг ўтилишини етарли деб ҳисобламас, маориф мактаблари ташкилотининг ишларини айнан мадрасаларда ҳам татбиқ этилишини мудофаа этарди.

Шоҳин афанди Сариовага келган куни кечқурун идоди мудирига: «Мударрис афанди билан масъул котиб бейнинг иттифоқи менга жаҳолатпараст софталар иттифоқидан ҳам қўрқинчлироқ кўриняпти», — деганди.

Бу сўзни бир кун мактабдаги муаллимлардан Расим исмли бир ёш йигитга бошқачароқ бир тарзда яна бир карра такрорлади:

— Зуҳту афанди ҳазратларининг бу ислоҳотпарварлиги мени бошқаларнинг кўр-кўрона ва қайсар таассубидан зиёда қўрқитяпти. Мадрасаларни ислоҳ этишармиш, деган гапни эшитганимда юрагим орқамга тортиб кетади. Расим жуда ақлли ва юрагида ўти бор йигит эди. Болқон урушига кўнгилли равишда кетган, ўнг оёғини чўлоқ қилиб қўйган, бир яраланишдан кейин такрор ўз касбига — ўқитувчиликка қайтганди. Чуқур бир муҳаббат ва ҳурмат билан унга боғланиб қолган бош муаллимнинг бу сўзига у қарши чиқди.

— Мен сизни имонли бир ислоҳот тарафдори деб билардим... Бу мадрасалар масаласида жаҳолатпарастлар билан бир фикрда эканлигингизга ҳайронман,— деди.

Шоҳин афанди ёш дўстининг қўлини кафтларига олди, кўзойнагининг орқасидан порлай бошлаган кўзлари билан унга кулимсираганича боқаркан, сепкилдор юзлари бирдан яшариб кетди:

— Мадрасаларни ўз ҳолларига ташлаб қўйсак бу кетишда яқинда чўкиб кетишади. Тузатиб олсак яна узоқ вақтларгача бу ғариб миллатнинг бошига битган бало бўлиб қолаверишади,— деди.

Бош муаллим, бу Расим афандини узоқ вақт ўлчаб бичган, уни фақат мактабининг энг ақлли ва юрагида ўти бор муаллими эмас, айни замонда қасабанинг ҳам энг ҳурматли кишиларидан бири бўлиши мумкин бўлган соф бир йигит деб таниган эди. Шу сабабдан ортиқча эҳтиётни лозим кўрмай ўз тушунчаларини аниқ айта бошлади.

— Бу янгилик-эскилик ғавғоси бир нави маслаҳатли курашдир. Мадрасани ислоҳ қилиш демак эскича усулда яшашга имкони қолмаган софтага куч бахш этмоқ, яна янги олатлар билан қуроолантирмоқ демак эмасми? Мен Сариволада софталарнинг ҳақиқатдан ҳам иш бошига келганларини кўрдим... Мен ёш талабалигим даврида бутун дунёни ўз кўланкаси остига олажак бир «Яшил қўшин»ни хаёл қилиб юрардим... Ислоҳотпарвар, миллатпарвар фирқа масъул котибининг Осиёнинг, Африканинг, Океаниянинг, билмадим, қаерларидан келадиган фидойиларига ва оллоҳнинг ёрдамига таяниб тузмоқчи бўлган «Ҳилол» кўнгилилари қўшини ҳақиқатда менинг эски «Яшил қўшиним»дан фарқ қиладими? Жобир бей билан Зухту афанди маҳкамадаги зиёфатда ислом бирлигидан баҳс этишганда жўшган, йиғлашиб бақиришган одамларни ўзинг ҳам кўрдинг. Мен ишнинг жуда нозик ва олимона тарафларини билмайман, аммо дунёни «Муслим», «Ғайримуслим» дея иккига айирган инсонларни «Ислоҳотпарвар», «Миллатпарвар» дейиш қандай, тўғри бўлармикин? Масъул котиб «Миллатпарвар» эканлигини кўксига ура-ура ишонтирганида ё алдайди, ё алданадики, натижасини олиб қарасак, икки ҳисоб — бир ҳисоб. «Иттиҳоди ислом»нинг асл мақсади бирла-

ини эманлигини партияси номидан сўзлаган миллатпарвар масъул котиб билан мударрис Зухту афанди ўргасида қандай фарқ бор? Қўрқаманки, Сариванинг каттадан-кичик ҳамма маъмурлари, барча нуфузли, қувватли ва зиёли одамлари янгиликни ва миллатни худди шундай тушунадилар. Уларнинг ҳаммаси мударрис Зухту афандининг умидига кўр-кўрона қурол бўлган ўйинчоқлардир. Ҳақиқатда қасабани идора этувчи нарса — ўша софталикдир. Икки кун аввал ўз кўзинг билан кўрдинг, Расим. Она тили дарсларимизни программада «Туркча» дея ёзганим учун маориф мудури оз қолди мени мактабдан қувиб юборишига. Шундай бир мамлакатда энг юксак маориф маъмури тилимизнинг отини айттирмайди, «Лисони Усмония» дейишнинг ўрнига «Турк тили» деб айтсан буни бир жиноят деб ўтирса, бу мамлакатни идора этган ҳукуматни миллатпарвар ҳукумат дейиш мумкинми? Шунинг учундирки, мен ожиз ва мияси айниган софталарни бу янгилик тарафдорларидан кўра хавфсизроқ деб биламан. Эскиликдан қийшайиб чўка бошлаган мадрасани дастаклар, фишт тирговучлар билан тузатиб оладиган бўлсак, уни яна талай йилларгача бошимизга бало этган бўламиз.

Бу Раҳим афанди оз вақтнинг ичида Шоҳин домланинг энг суянган дўстига айланиб қолди. Икковлари ҳам бўйдоқ эдилар. Маориф мудури уларга мактабнинг тепа қаватидаги бир хонада ётиб юришларига ижозат берганди. Бино жуда эски эди. Бўронли кечаларда тинимсиз қисирлар, тебранар, тўрт бир тарафидан шамол кирарди. Шоҳин афанди деворларга, деразанинг тирқишларига эски газета-қоғозлар тутиб қўйганди. Мадрасадаги ҳаёти оёқ-қўлини чаққон қилиб қўйганди. Мактабдан бўшаган заҳоти хотинлардек овқат пиширар, кир ювар, ямоқ тикарди.

Бозордан иккита эски темир каравот сотиб олишиб, қарама-қарши ўрнатиб олишди. Икки дўст ухлашдан аввал каравотларига узала тушиб ётиб олишар, соатларча китоб ўқишар, эртаси кунги дарсларига ҳозирлик кўришарди. Баъзан улар ёнбошлашиб олишиб тирсакларини ёстиққа, бошларини кафтларига тирашиб роса дардлашишарди. Расим афанди урушга кетмасдан аввал бошидан бир ишқ савдоси ўтган эди. Ҳатто бир оқшом кўнгилли бўлиб ёзилишига сабаб озгина

бўлоа ҳам севган қизини йўқотгани эканлигини уялиб-гина эътироф этганди. Энди бу яра битиб кетганди. Фақат ўзини тинглашга вақти бўлган соқин ва ёлғизлик соатларида ярадор оёғидаги мана шу битиб кетган ярадай унинг ҳам енгил-енгил оғриётганини қис этар, дўстига бошидан кечган ишқ савдосини бирма-бир ҳикоя қилиб берарди.

Шоҳин афанди севгининг нима эканлигини биямасди. Аммо дўстининг чуқур дардини қис этар, шу сабабдан унга жон-жон деб қулоқ тутар, ўзини ҳамма нарсага тушунаётган кишидек қилиб кўрсатарди.

Баъзан хавотирга тушар, ёш дўстининг бир котинга бўлган туйғуси, майл ва афсуслари уларнинг асосий мақсадларига — асл буюк ишққа зарар келтиришидан, уни озми-кўнми майдалашидан қўрқар эди. Суҳбат жуда узайиб кетса, Шоҳин афанди моҳирлик билан мавазуни ўзгартирар ва зеҳнининг азалий собит фикрига уни қайтарарди.

Қаршиларидаги тепаликда бир авлиё мақбараси бор эди, ётган жойларидан кўриниб турарди. Уклан учун хоналаридаги шамни ўчирган вақтларида мақбаранинг яшил қандили, узоқдан ялт-ялт этиб кўрина бошларди.

Баъзан шу нур ҳам Шоҳин афандининг эскирган «жонони»ни ҳасрат билан эслатгандай бўларди.

Ётган жойида ўзига-ўзи:

— Оҳ, бу инсонлар... Асрлардан бери ичимизда яшаётганлари учунми, қон-қонимизга сингишиб кетганлари учунми, нега шунақа? Баъзи ваҳмларимизни бўйнимиздан, қалбимиздан тамомила узиб улоқтиролмаймиз. Ўлгандай кўринади... Аммо бир ҳорғинлик, тушқунликка тушган пайтларимизни топгандай, яна у қайтадан бутун фикри-зикримизни чулғаб ола бошлайди,— дея безилларди. Кейин бу таҳликани ўзидан даф этмоқ учун, ётган ерида талай вақтгача у ёқдан-бу ёққа ағдарилар, тўлғонар ва ниҳоят, эндигина уйқуга кетаётган дўстига такрор сўз қотиб, гапга тушиб кетарди:

— Мана шу мақбаранинг яшил қандилига қара, Расим. Мадрасанинг илм ва зиё деган нарсаси мана шу нурга ўхшайди... Бу нур инсонга ғамгинлик ва умидсизлик келтирадиган худди шундай мазорларнигина ёритади... Нур қаерга бориб етмасин, ўша ердаги

ашёнинг шаклини, рангини ўзгартиради, ҳар нарсани қўрқинчли ваҳмлар ва хаёллар шаклига солади... Бу нур шунчалик ожизки, саккиз-ўн қадам нари ўтмасингдан яна зимистонга дуч келасан. Биз асрлардан бери нур деб, мана шу яшил кечанинг ичида яшаб келдик. Мен ёруғлик деб шундай нарсани айтаманки, беш-олти соатдан кейин янгитдан чарақлаб чиқадиган қуёш қаби ҳар ерни, ҳар гўшани кўзни қамаштирадиган қимматбаҳо тошлардек ялтиловчи нурларга кўмиб ташласин. Бу яшил кечага барҳам берадиган кун биздан, янги мактаб деган шу бўлмағур, қоронғи вайрона ичидан чиқади.

Еш муаллим ҳозиргина бошланган уйқунинг ширин кайфи оғушида кулимсираганича:

— Гўзал, аммо яна уйғоқ ётаверсак, эртага бу вайрон янги мактаб ўз вазифасини ўтолмаса керак,— дер эди.

Шоҳин афанди жавоб бермай жимиб қолар, бир оз аввал айтгани: жавҳардай ялт-юлт қилаётган ёруғликка кулимсираганча уйқуга толарди.

VI

«Амир Дада» қасабанинг энг гавжум бошланғич мактабларидан бири эди. Уч юзга яқин талабаси, саккиз ўқитувчиси бор эди.

Қирқ-эллик кунлик бир текширишдан сўнг Шоҳин афанди шундай хулосага келди:

— Саккиз ўқитувчидан бири тамомила ишонса бўладиган бир дўст... Иккиси қоронғи фикрли, лекин соф ва қобилиятли ёшлар, ғайрат қилсам, тез орада бошланғич мактабнинг икки мукаммал ўқитувчиларига айланишади... Тўртинчиси, шахсиятсиз, истеъдодсиз, на яхши, на ёмон бир навқирон. Бугун нўхта софталарнинг қўлида бўлгани учун зарарли кимсага ўхшаб кўринади. Аммо унинг табиати шундайки, қаерга тортсанг ўша ёққа кетаверади. Буни дастлабки кичик тажрибаларим билан тушуниб олдим. Уни одам қила олмайман, лекин яхши идора этсам, мақсадимга хизмат қилдирадиган бир ҳолга келтира оламан. Қолган тўрттови афтидан зарарли ва ғаламус шахсиятлар. Демак, тўрт киши у ёқ томонда, тўрт киши биз томон-

да... Агар ўзимни ҳам қўшиб ҳисобласам, аксарият биз тарафда... Бу, ҳар ҳолда, кишини умидлантирувчи бир нарсадир...

Ўқувчиларга келсак, бу уч юз бола ичидан ҳар йили истаганимдай ўн кишини яхшилаб тарбиялаб етиштирсам; саккиз-ўн йил ичида ҳақ ва ҳақиқатнинг кучи билан Сариволада у-бу нарса дейишга қодир бўлган, мударрис Зуҳту афандининг илдизини - озми-кўпми қирқа оладиган бир авлод етиштираман.

* * *

Шоҳин афандини Сариволада энг ташвишлантирган ва кўп ўйлашга мажбур қилган нарса бино масаласи бўлди.

Мактаб биноси аянчли бир ҳолда эди. Бугун томининг бир тарафини тузатишса, эртасига нариги томонидан чакка ўта бошларди. Деворлар пиллапоялар, тирговучлар ёрдамида зўрға турарди. Таъмир¹ учун икки йил ичида кетган пулга яп-янги бино қурдириш мумкин эди. Ҳолбуки, вақф идораси ҳам маорифга яхшигина бир ердан етарли майдон ажратиб берган эди.

Шоҳин афанди янги қурдиришни ҳозирги қилинадиган ишларининг энг аҳамиятлиси деб билиб, идора-ма-идора юра бошлади. Бугун мутасаррифга бош урар, эртасига масъул котибга, индинига эса, Зуҳту афандига ялиниб-ёлворарди. Зўравонлик билан бирор яхши натижага эришиш қийинлигини билгани учун, ҳар кимсанинг кўнглига йўл топишга ҳаракат қиларди. «Домлалар доимо зимдан кураш олиб борганликлари, қўлларидан қувват кетиб қолган кезларда рижо ва ниёз йўлларини тутганлари учун доимо можаролар устида ҳакам бўлиб қолдилар, — деярди. Демакки, мен ҳам уларга қарши очган бу курашда худди ўша қуролдан фойдаланишим даркор. Масалан, Зуҳту афандига бир оз ялинсак ялинибмиз-да, бунинг ҳеч бир зарари йўқ. Келажакда ўзининг эски кулбаларини бомбардимон этажак янги қалъани унинг ўз қўли билан бунёд қилдиришга муваффақ бўлинади».

Шоҳин афанди Саривоага келганидан бир неча ойлар кейин янги бир нарса кашф этди. Илк келган куни

¹ Таъмир — созлаш, тузатиш, ремонт.

маориф мудирининг хонасида танишгани эчкидай ориқ, кўримсиз софтани баъзан мутаассарифнинг арвасида, баъзан фирқа масъул котибининг ёнида, баъзан маҳмама доирасида кўради. Бундан ташқари у барча мадрасаларга, дарвишлар йиғилиб турадиган тақяларга, машҳур шахсларнинг уйларига кириб-чиқиб торади. Уни ҳамма ерда бир хил ҳурмат билан қарши олишарди.

Шоҳин афанди Ҳофиз Айюб деган бу унвонсиз, кўримсиз софтанинг нуфузли бир одам эканлигини, маориф мудирининг хонасидаги ўтириши ва сўз сўзлашидан сезган эди-ю, аммо бу даражадалигини тасаввур этмаганди. Шунинг учун у киши билмас текширув олиб борди. Урганган ва кўрган нарсаларини бир-бирига таққослади ва шундай хулосага келдики, бу одам қасабанинг яширинган руҳидир; эски ва янги домлар орасидаги тортишувларни асосан у идора этади; эскилардаги яширин норозилик — ҳеч бир вақт шиддатли тус олмаса ҳам — замон-замонда мубҳам, кўрқинчли шовқин-сурон ҳолига келиши жўшқин масъул котибни англашилмас бир даҳшат юки босиб қўйиши, ҳукумат ва маҳкаманинг — бекорга ишлаган бир пароход чархидай — қанчалик зўр бермасин, бирор иш чиқара олмаслиги — шуларнинг бари унинг қўлида эди... Катта қабристоннинг бир гўшасидаги кулбасида ҳанув ўлмаган бир авлиё ҳайбатли дарвиш ва ваҳший баҳодирлардан Урфий отага фақат у вақти-вақти билан қасабани даҳшат ва ҳаяжон ичида титратиб машҳур рўёларини кўрсата олар эди.

Нимаям бўлди-ю, кунлардан бир кун қасабанинг энг қўли баланд, баобрў кишиларидан бирининг ўгли билан мадрасанинг бир талабаси ўртасида арзимаган қандайдир нарсадан жанжал чиқиб, йигит қўлидаги қамчиси билан софтанинг бошига тушириб қолди.

Талабалар буни: «Саллаликларга қарши жиноий ҳаракат», — деб ҳисобладилар ва ҳукумат уйининг олдида шовқин-суронли намоиш қилдилар. Улар жиноятчининг «амсолина ибрати муассира ташкил қилиб» жазо берилишини талаб этдилар.

¹ Урфий ота — Орфей. Қадимги юнон афсоналарида қўшиқчи баҳодир. Унинг қўшиқлари таъсирида ёввойи ҳайвонлар уларидан чиқиб, унга эргашарди, дарахтлар ва қоялар жойларидан силжирди.

Мутасарриф софталарнинг вакилларига йиғитнинг устидан ҳеч қандай жиноий иш қўзғалмаслигини ва лекин уни албатта қонун йўли билан жазолашини айтди. Бу жавоб талабаларни бутунлай ақлдан оздирди. Тақбир тушириб, илоҳийлар ўқишиб фирқа марказига қараб кетдилар. Мударрис Зухту афанди бинонинг балконида қайбатли товуш билан таъсирчан бир хутба ирод қилди.

Намойишчилардаги ҳаяжон бир оз сўнггандай бўлди. Аммо масъул котибнинг сўзга чиқини ҳамма ишни барбод этди. Жобир бей болқонликларнинг мусулмонларимизга қилган зулмлари: эркакларнинг қўлларини, оёқларини, бурунларини, оғизларини, хотинларнинг жаммаларини қандай кесганларини, қомиладор хотинларнинг қоринларини қандай ёрганларини, ҳали сочи чиқмаган гўдакларни сихдан ўтказиб оловда қизартирганларини тушунтиргандан кейин: «Булар фақат ақли ислом орасидаги нифоқ ва ихтилофдан келиб чиқди. Талабаи улумдан бўлган афанди қариндошимизга қужум қилган киши ҳам бир диндошимиздир. Унинг ҳам феси остида бир мусулмон калласи бор. Мусулмонлик фақат саллада эмас. Нима учун ўқитувчининг бошига уришса аччиғингиз чиқмайди-ю, саллаликни бир уришса, қизиққонлик қиласиз?» — дея бақирди.

Мударрис Зухту афанди бирдан Жобир бейнинг қўлидан шиддат билан тортиди. Унинг ўзи ҳам хатога йўл қўйганини сезиб қолганди. Лекин на чора, ўқ ёйдан чиққан эди.

Оломон ичида яна тўлғаниш бошланди. Бир неча жўшқин софта бақириб-чақириб, жавоб қайтариш истагини билдирди. Бироқ намоийшчиларнинг бошлиқлари уларни жим қилишди.

Жаҳл устида тезлик қилиб фирқанинг масъул котибини жазолаб қўйсақ, тағин бошимиз устида ўттиз биринчи мартнинг момақалди роғи қайтадан гулдираб қолмасин деб қўрқишди. Майдонга қўрқинчли бир сукунат чўқди. Қонли юзи девордай оқариб кетган Жобир бей, сўник товуш-ла, хатосини тузатишга ҳаракат қилар, аммо айтмоқчи бўлган фикрини баён этолмай, бутунлай янглишиб кетган ва «Ёшлик, нур, дин, душман, ҳамият, куч», — дея, тушуниб бўлмайдиган аллақандай нарсалар ҳақида гўлдираб эди.

Масъул котиб қулоқларига уруш суронларидан ҳам даҳшатли ва ҳайбатли туюлган бу сукут пайтида балконни тарк этгач, оломон сассиз-садосиз ён кўчаларга тарқалиб кетди.*

Аммо софталар жаҳлдан тушмас, саллалиларга бўлган ҳужумни ҳазм этолмас эдилар. Мадрасаларда шовқин-суронли музокаралар бўлиб турар, талабалар гуруҳ-гуруҳ бўлиб олишиб бозорларда сандироқлашишар, майдон атрофидаги қаҳвахоналарда тўпланишиб, феслиларни жангга чақиришарди.

Мадрасаларнинг ҳукуматга ва фирқага қарши бош кўтаришлари муқаррар эди. Аммо аҳоли билан ораларида арзимас бир тўқнашув рўй бергани ҳолда — шамолли кунда ёнғин чиққани каби — дарҳол қасабада жуда катта жанг чиқишига шубҳа йўқ эди.

Сариова ҳаяжон ичиде эди. Обрўли мударрислар ва домлалар софталарни босиб қўйишга хўп уриниб кўришди. Лекин бўлмади.

Бу аснода бир оқшом Ҳофиз Айюб афандининг шаҳар чеккасидаги Қодирий такясига меҳмон бўлиб кетаётганини кўриб қолишди.

Шайх Ноки афанди Сариванинг энг ҳурматли одамларидан эди. Такясининг атрофида талайгина ерлари бор эди. Қизини икки йил бурун қасабанинг жандарма қўмондони Убайд бейга узатганди.

Убайд бей Македонияда йилларча серб ва булғор комитетлари¹ билан шуғулланган жуда ўтакетган дағал бир жандарма офицери эди. Қасабада ишсиз қолдими, вақтини хушлашга кетадиган овчиларга ўхшаб, тоғларга қароқчиларни тутгани чиқиб кетарди. Яна шундай бир иш учун бир ҳафтадан бери чегарадаги вилоятлардан бирида бўлган Убайд бей Ҳофиз афандининг такяга қилган зиёратидан йигирма тўрт соат кейин аскарлари билан Саривога қайтиб келди. Мозорнинг паст томонидаги майдонликда бир отиш таъ-

¹ Серб ва булғор комитетлари — Усмонли империясининг Европа қитъасидаги ерларида миллий озодлик ҳаракатларига бошчилик қилган комитет. Халқ орасида «Чете» деб аталувчи партизанлар отрядини тузишиб, 1908 йилги иттиҳодчиларнинг революциясида актив иштирок этишганди. Аммо революциядан кейин ҳокимият бошига келган иттиҳодчилар берган ваъдаларига қарамай, Македонияда славян халқларига автономия бермадилар ва «Чете»чилар ҳаракатини шафқатсиз равишда бостирдилар.

лими, кейин эса, кўчалар бўйлаб кичкинагина ҳарбий юриш машини ўтказди.

Орадан бир неча соат ўтар-ўтмас, қасабадаги ҳаяжон ўз-ўзидан сўнди, софталар эса, индамасдан ўз гўшаларига кириб кетишди. Шоҳин афанди бу бир неча кунлик тўполонда Ҳофиз Айюбнинг қўли борлигини аниқ кўрди.

Ҳукумат вақти-вақти билан қуруқ бир гапдан иборат бўлган «Уйғониш» сўзига ҳаддан зиёда инониб, софталарга паст назар билан қарай бошлаганда, масъул котибнинг улуғворлиги ошиб кетганда, уларни бир бундай сиқиб, терлатиб қўйиш амри вожиб эди. Кейинчи? Кейин софталарнинг бу зарурий намойишларга бўлган истакларини кесиб қўйиш учун ҳам яна ҳукуматнинг кучидан фойдаланар эди. Шоҳин афанди, ўз дўстига бу Ҳофиз Айюбдан баҳс этаркан:

— Тўғриси айтганда, у жуда қўрқинчли одам, — дерди. — Мударрис Зуҳту афанди ҳақидаги илк фикримни ўзгартирдим. Бу одам Ҳофиз Айюбнинг бир қўғирчоғидан бўлак нарса эмас... Бугунги сиёсат учун масъул котибнинг ёнида Зуҳту афанди каби одам бўлиши лозим. Борди-ю, эртага иш бошқача тус олса, Зуҳту афандига биринчи тошни отган мана шу Ҳофиз афанди бўлади... Муайян бир маслак билан ўртага чиққан Зуҳту афанди бирор воқеа натижасида йиқилса борми, бу Ҳофиз Айюб янги замин ва замонга уйғун бир бошқа одамни ўртага суриб чиқаради; ўзи эса, доимо сояда ва масъулиятни ҳис этмайдиган чегаранинг нарёғида қолади. Бу Зуҳту афандиларнинг бир қанчасини мен Истанбулда кўрганман. Тентаксифат бир кўриниш ва иқбол хирсидан, бўш бир ғурурдан бошқа нарсалари йўқдир. Ҳофиз Айюб кабилар уларни керагича мешдек қилиб шишириб, шундай қўрқинчли, кемага чиқиб қолган арслонлар шаклига келтириб, ўртага чиқарадилар. Кейин эса, ишлари битгач, баллон каби сўндириб, бир бурчакка итқитиб ташлайдилар.

* * *

Шоҳин афанди янги бино қуриш учун ҳукуматга, фирқага, маҳкаманинг раиси ва мажлисига, маҳаллий бойларнинг энг катталарига ёрдам сўраб мурожаат этди. Лекин улар аввалига бу ишга унчалик аҳамият

бермадилар, аҳамият беришни истамадилар ҳам. Ҳатто баъзилари «Амир Дада» бош муаллимини жуда ёмон қарши олдилар. Аммо Шоҳин афанди катта ғайрат ва муғамбирлик билан ўз ташаббусларини давом ёттирди, кимга оллоҳдан, кимга илмдан, кимга эса, миллат ва ҳамиятдан баҳс юритди.

Натижада уларнинг барчаси айри-айри бу хайрли ташаббусга ёрдам қўлини чўзишга рози бўлишди. Айниқса, маҳкаманинг раиси Салим пошо рақибларидан бир маҳаллий бойнинг мактаб учун анчагина пул бериб қўйишига йўл қўймаслик ниятида қуриладиган бионинг ҳамма гиштани етказиб беришни ўз бўйнига олди.

Таажжубки, бу ишда Шоҳин афандининг ташаббусини энг очиқ юз билан қарши олган ва унга энг қудай ёрдам қўлини чўзишни ваъда қилган Ҳофиз Айюб бўлди. Лекин бош муаллим бунга шубҳа билан қаради ва дўсти Расимга шундай деди:

— Айтди дерсан, Расим, бу одам, ҳали кўрасан, ишнинг хуржунини чиқаради... Бизни кўп ташвишларга солади... Ҳеч бўлмаганда, бу ерларга янги келган, мақсад ва умиди мажҳул бир одамнинг шундай катта бир ишни ўз ташаббуси билан бошқариб нуфуз қозонишини истамайди ҳам, кўролмайти ҳам.

Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин Шоҳин афандининг тахмини тўғри чиқди: иш жараёнида бирин-бирин ҳар хил катта-кичик масалалар, қийинчиликлар чиқа бошлади. Буларнинг биринчиси план масаласи бўлди. Маҳкаманинг мажлиси «Янги мактаб»нинг плани ҳақида бирор бир қарор чиқармас ва иш ўзидан-ўзи негадир чўзиларди.

Шоҳин афандининг танлаган планларига ҳар тарафдан эътирозлар ёғиларди:

— Буларнинг ҳеч бири ислом ва турк меъморчилигига мос тушмайди. Шундай бир шакл топип керакки, янги мактаб биноларига қўйиладиган талаблар билан эски турк ва ислом меъморчилигининг сифатлари бири-бирига уйғун бўлсин.

Бу план масаласининг ойдан-ойга узайиб кетажанини, балки маълум вақт ўтгач, ҳақиқий ташаббуси бутунлай сувга ғарқ бўлажанини кўрган Шоҳин афанди у идорадан бу идорага югура бошлади, аммо дардини ҳеч кимга тушунтира олмас эди.

Қасабада Нажиб исмли бир маҳкама муҳандиси бор эди. Шижоатли ва ўта тез бир одам бўлганлиги учун «Тентак» деб танилган эди.

Шоҳин афанди унинг бу «Тентак»лик шуҳратини қисман бўлса-да, тезда тушуниб етди: у юксак ва очиқ фикрли, завқи баланд бир одам эди.

Бир куни кечаси Шоҳин афанди билан Расим ухлашгандан кейин шу Нажиб тентак мактабга келди; аввалига у роса қўнғироқни жиринглатди, ҳеч ким жавоб бермагач, бир тошнинг парчаси билан кучининг борича тарақлата бошлади.

Уйқу аралаш нима бўлаётганига тушунолмай, қаравотидан сапчиб туриб кетган Шоҳин афанди кўчадан бир товушнинг:

— Лочин бей, ғафлат уйқусидан уйғон... Мен келдим,— дея бақирганини эшитди.

(Нажиб тентак Шоҳин афандини Лочин бей деб чақирарди. Бир куни кафеда икковлари ўтиришганда Шоҳин афандининг баъзи фикрлари унга маъқул тушганди. Шунда у: «Сенга Шоҳин исми ярашмайди. Ким қўйди сенга бунақанги беўхшов отни. Шоҳин деганда хаёлим бузилади, сени керагича аҳамият билан тинглай олмайман. Исминг албатта қуш исми бўлишини талаб қиладиган бўлсанг¹, сени Лочин деб чақирай», — деганди.)

Шоҳин афанди чироқни ёқди, тунги паҳмоқ кўйлагининг устидан ёзлик пальтосини елкасига ташлади-да, пастга тушди.

Нажиб тентак ичкарига отилиб кирди. Унинг қўлида портфели ҳам бор эди. У шоша-пиша зиналардан кўтарила бошлади. Орқасидан зўрға етиб келаётган Шоҳин афандига: «Чироғингни тузукроқ тутсанг-чи... Нима, қоронғиликда йиқилиб, бошимни ёриб, кўзимни чиқармоқчисан?» дея бақирарди. Расим ҳам аллақачон уйғонганди.

Нажиб тентак портфелини очиб, ўртага бир лойиҳа ташлади-да:

— Мукофотимни беринглар,— деди.— Ҳар қандай кишини ҳам мамнун этадиган, дарҳол қабул қилинадиган бир план...

¹ Шоҳини — лочиннавар дегани, шунга шама қиляётир.

Шоҳин афанди лампани яқинлаштириб, пландаги рангли лойиҳага бир кўз ташлади-да, ҳайрат билан:

— Яша, азизим, бу жуда ажойиб бир нарса,— деди.

Нажиб тентак унинг қўлини сиқаркан, кула бошлади:

— Кўзингни оч, Лочин бей... Уларнинг қадимги меъморчилигимиз деб айтаётган мадраса меъморчилиги билан янги мактаб меъморчилигини аралаштирдик ва бирлаштирдик, бир шоҳ асар вужудга келтирдик... Орзуингга етдинг ва ҳайратдасан. Ҳали қараб тур, бу — бир овоздан қабул қилинади... Қуббаларига, равоқларига, деразаларига қара... Бунга ҳар қандай одамнинг оғзи очилиб қолади! Ҳей, жоним, ҳей!..

Шоҳин афанди муҳандисни сарҳуш деб ўйлади. Шу сабабдан унга ҳазил жавоб қилмоқчи бўлиб тургани, аммо у бирдан жиддий тус олиб:

— Лочин бей, бу ўтган куни сен билан ўйлаб-ўйлаб маъқул топган планимиз,— деди.

— !!!

— Фақат бу планни тўғридан-тўғри қабул этиришнинг имкони бўлмагани учун ҳийла-найранг ишлатамиз. Уша нусхаларга бир ўйин кўрсатамиз. Ташқи кўринишга кўра бу лойиҳани бир оғиздан қабул этишади.

Ишончим комил... Жуда нари борса Карим муҳандис эътироз билдириши мумкин. Унга ҳам бир фитнани шама қиламан: «Менга қара, биз сен билан неча йиллик оғайнимиз. Агар ишнинг жиришини бузадиган бўлсанг, худо ҳаққи, ёғчининг уйига хотинбозликка кетган кечаларингдан бирида орқангга тушиб, тутиб оламан-у, сени софталарга тоза оқингни-оқ, кўкингни-кўк қилиб саватаман»,— дея таҳдид қиламан.

Шоҳин афанди ҳанузгача муҳандиснинг мақсадини тушунолмас, буни унинг тентакнамо сафсаталаридан бири ҳисоблаб, куларди.

Нажиб бир қўли билан лампа тутиб, нариги қўлидаги қўрғошин қалами билан план юзасидан изоҳлар бера бошлади:

— Бу план, биз маъқул топган пландир. Аммо, қара, нима ҳийла қилдим. Лойиҳадаги мана шу пастаккина икки қаватни кўряпсанми?.. Қамоқхона деразалари каби деразалар. Худди истаган нарсалари!.. Мен

ҳисобда шу нарсани назарда тутдимки, қурилиш ишларини бошлаб юборганимизда лойиҳада кўрсатилганидан ҳам пастак, деярли яроқсиз икки қават бўлиб чиқади-ю: «Нима қилайлик, ҳисобда бир янглишлик бўлибди. Бузиб ташлашга одамнинг кўзи қиймайди, яхшиси, буни бир қават қилиб ишлаймиз!» — дейман. Икки қаватни бир қилиб бирлаштирганимиздай унинг заминини ҳам юқорига кўтарамиз, бу лойиҳада кўрсатганим эшикни ертўла эшигига айлантириб, мана бу ердан бир умумий катта эшик очамиз... Икки қаватдаги қамоқхонаникига ўхшаш тор деразаларни ҳам бирлаштириб, кенгайтираемиз, натижада, ҳавоси мўл, қуёш нурларига бой, мусаффо бир синф хоналарига эга бўламиз. Расмда кўрсатганим манави қуббани ҳам техника жиҳатидан қурилган деворлар кўтаролмас экан деб, уни йўққа чиқарамиз... Унинг ўрнига оддийгина бир том қураемиз... Худди шу йўсинда расмдаги манави равоқлар ҳам балконга айлантирилади. Нима қилайлик, лойиҳа тузишаётганда янглишиб кетишибди деймиз... Ахир, ҳаммамиз ҳам оллоҳнинг бандаларимиз. Бандаси ҳеч пайтда беайб бўлганми? Бошқа нарсаларниям шундай олиб борамиз. Эҳ, Лочин бей, планимизни шу лойиҳанинг алдамчи шаклига, турли бўёқларнинг остига яширгунимга қадар, ўзиям тоза миямни шиширдим... Бу ҳийланинг тагига кейинроқ бориб, тушуниб қолишади-ку, аммо иш битган бўлади. Оғаларим ўзларининг нақадар «чу» тушганликларини эътироф этишдан чекинишади, деб ўйлайман... Ахир, ўйинқароқ болаларнинг ҳам ичида мағрурлари бўлади... Борди-ю, иш чаппасига айланса, мени нима ҳам қилиша оларди? Оллоҳнинг бир ипсиз дайдисидан тўлов олиб бўлармиди?.. Қасабадан қувадилар, улар биздан, биз ҳам улардан қутуламиз... Эҳ, Лочин бей, қардан тушдинг бу қўпол нусхаларнинг орасига?

Улар яна бир оз вақт план кусусида суҳбатлашдилар. Шундан кейин Шоҳин афанди ўзининг буюк планини аста-аста бу дўстига ҳам оча бошлади.

Нажиб уни тингларкан, борган сари жиддийлашар, ҳар куни битта-яримта кишига нисбатан минг турли телбалик ва сафсатабозлик қиладиган ёш муҳандис оғир, шу билан бирга бир оз маҳзун бир одам қиёфасига кириб борарди. Соатлар ўтди, кеча тугади. Уларнинг дардлашишлари ҳамон тугамасди.

Шоҳин афанди уни кўча дарвозасига кузатиб чиққанида уфқ оқара бошлаган эди.

Бундан бир неча соат аввал кишандан бўшанган бир жиннидай мактабга тўс-тўполон билан кириб келган Нажиб, сокин ва тотли бир табассум билан:

— Мен сизни уйқудан қўйдим, безовта бўлдингиз, — деди.

Шоҳин афанди худди шундай табассум билан унга жавоб қайтарди, ёш дўстининг қўлини қўллари орасига олиб сиқаркан:

— Биз бир кеча йўқотдик. Аммо бир иттифоқдош дўстга эга бўлдик. Зараримиз билан фойдамизни бундай чоғиштириб кўрсак, фойдамиз анча кўпдир, — деди.

Юқорига чиққач, ортиқ ётишни истамади ва эрта-лабки чойни қайнатмоқ учун газ ўчоғини ёқди. Ичидаги севинч унга чарчаганлигини ҳис эттирмасди.

Такминининг бири анча тўғри чиқди. Уйлаб қўйган нарсасини амалга оширмақ учун муҳтож бўлган мусбат фикрли ва ниятлари пок маслакдош одамларни фан кишилари орасидан қийналмасдан топиши мумкин эди.

VII

Маҳкама мажлиси бир ҳафтадан кейин Нажибнинг лойиҳасини қабул қилди.

Аммо иншоотни қуриш ишлари энди бошланай деб турганда биринчисидан ҳам зўрроқ бўлган бир масала кўндаланг чиқиб қолди. Вақф идорасининг маорифга ажратиб берган майдонининг бир бурчагида эски бир мадраса бор эди. Бу мадраса кўп хароб эди. Яшаб бўлмайдиган ҳолга келиб қолган эди. Рутубат, қуёш нурининг тушмаслиги ва ифлослик сабабларига кўра у ерда яшовчи софталар касалликдан қутулишмасди. Бундан ташқари бу бино янги очила бошланган ҳукумат кўчасини ўртадан тўсиб қўйганди. Мана шу икки сабабга кўра мадрасани бузиш ва ундаги талабаларни бошқа ерларга кўчириш ҳақида беш-олти ой аввал қарор чиқарилганди. Аммо бир кун эрта билан уй бузувчилар елкаларида чўкич, белкураклари билан мадрасанинг олдида пайдо бўлганларида, ичкарида зўр бир

исён кўтарилди. Софтлар мактаб, йўл каби баҳоналар билан шундай муборак бир тарихий бинонинг бузилишига рози эмасликларини, агар ҳукумат истаса бинони бошларига қулатиши мумкинлигини, лекин улар бу ердан қимир этмасликларини, тош парчаларининг остида кўмилиб кетишга аҳд қилганликларини сўйлашар, қўрқинчли товушлар билан азонлар ўқишар, так-бир туширишарди.

Воқеани эшитган борки, ишини ташлаб югураверди. Мадрасанинг олди ярим соатнинг ичида қиёматқойим бўлиб кетди. Софтлар яна жазава ва газабнок ҳолда тўда-тўда бўлиб айланиб юришар, қари хотинлар, болалар қўрқиб йиғлашарди. Бу орада қаердан чиққанлиги маълум бўлмаган бир гап тарқала бошлади. Гўё мадрасада — илоё каромати ҳозир нозир бўлсин — авлиёнинг жасади қўйилган эмиш... Софтлар яқин пайтлардан бери тонг отгунча ернинг тагидан такбир ва илоҳий товушларини эшитаётган ва зим-зиё тош ҳовлиларда яшил нурларнинг порлаб сўнганини кўраётган эмишлар... Оллоҳнинг бу авлиёси бир ҳафтадан бери ҳар кеча Урфий ота қиёфасига кириб: «Суюқларимни нопок оёқларга тептирманг, қасабани остин-устун, уйлариңизни хонавайрон қилиб ташлайман», — дея бот-бот бақирар эмиш... Ҳамиша каромати ҳозир-нозир бўлсин, оллоҳнинг бу авлиёси, фақат Урфий ота шаклида эмас, балки бошқа кимсалар шаклида кўринаётган эмиш...

Бир кун аввал яна бир зиёфатда бўлган маҳкама раиси Салим пошо ошқозони тўлиб кетганлигидан кўрган аралаш-қуралаш даҳшатли тушини хаёлидан ўтказган экан, узун соқолли, яшил саллали бир шарпа ғира-шира кўринганини эслаб қўрқиб кетибди.

Бу орада мутасарриф Муфит бей извошда мадрасага етиб келди. Софтларга узундан-узоқ насиҳатлар қилди. Бориб ўқийдиган мадрасаларида фавқулодда шарт-шароитлар яратиб беришларига доир кафолат берди. Аммо улар бу сўзларга қулоқ ҳам солмадилар: «Ҳукуматга қарши бўйнимиз қилдан ингичка... Мадрасани бузаверинг... Биз бу ердан чиқмаймиз. Тош нарчаларининг остида мажақланиб шаҳид ўлишни, оллоҳи таолонинг олдига қонли бошимиз билан боришни истаймиз», — дея оёқларини тираб олишди.

Кўп ўтмай мутасаррифнинг орқасидан фирқа масъ-

ул котиби етиб келди. Жобир бей «одатдагидай яна ёқаси мўйнали овчилар кийимида эди. Оёқларида этик. Қўлига қамчисини ушлаб олганди. Бир оз аввал жандарма қўмондонидан ўзига ҳамроҳлик қилишини илтимос қилганди. Аммо Убайд бей: «Мени маъзур тутгайсиз... Руҳан менинг қандай одам эканлигим ўзингизга маълум... Агар керак бўлса, ёлғиз бир ўзим бир батальонга қарши жанг қила оламан. Бироқ авлиёларга қарши курашишдан қўрқаман... Бахусус, ҳукуматга қарши исён кўтариш ҳақида гап юритилаётгани йўқ... Бечоралар, мадрасанинг бузилишига монёлик қилмаяптилар... «Майли устимизга йиқитаверинг... Биз шаҳид бўлишни истаймиз» дейишса, нима, бу иш жиноят ҳисобланадими?» — дея унинг таклифини рад этганди.

Шу сабабдан бу дафъа Жобир бейнинг мияси яхшигина қизиб кетган эди. Қамчисини ўйнатганича у мадраса томон кела берди, дарвоза олдида туриб, ҳам ичкаридаги талабаларга, ҳам ташқарида тўпланишиб туришган софталарга қарата ўзининг момақалдироқдек товуши билан шиддатли бир нутқ бошлади.

Болқонлилар мусулмонларнинг бурунларини, қулоқларини, бармоқларини, сонларини қандай кесганликларини, сочи чиқмаган гўдакларни она бачадонидан қилич билан чиқариб, найзаларга қадаб қўйганликларини билмайдиларми? Бу эски ақл қачонгача давом этади? Ўз вақтида яничарларни тўпга тутган ҳукумат, бугун, агар керак бўлса, бу бинони тўп билан йиқитишга қодирдир. Жобир бей софталарга қарши шундай бир шиддатли ҳаракат қилиб, қамчисини ҳавода шақирлатиб, курашга чорларди. Оҳ, қанийди бирортаси жавоб беришга, курашга чиқишга жасорат этсайди. Аммо ҳамма бошлар унга ҳурмат кўрсатиб айёрона эгилган, фақат энг олдинги қаторларда кампирлар билан чолларнинг йиғлагани кўзга ташланарди, холос.

Жобир бей такрор ҳукумат идорасига кетди, мутасарриф Муфит бей билан узундан-узоқ маслаҳатлашди. Мутасарриф жандарма қўмондонини чақиртирди ва лоқайд бир кўринишда унинг бурчагида газета ўқий бошлаган Жобир бейнинг ёнида турган Убайд бейга ёлворишга ўхшаш бир буйруқ берди. Шунда жандарма қўмондони:

— Ҳукуматга ва фирқага боғлиқлигимни ўзлари жуда яхши биладилар. Мен қасабамиз устига бургутдай қанот ёзганман... Мамлакатнинг осойиши учун қандай жон куйдираётганлигимдан шубҳа қилмасинлар... Мен ҳозиргина бей афандимизга арз этгандим... Бу бир маънавият масаласидир. Амр этсалар, бир гуруҳ жандарм юбораман. Бу айтаётган арзимга қарамай, шахсан менинг ўзимни воқеа содир бўлган ерга боришимни қатъиян талаб этсангиз, у ҳолда лутфан каминанинг истеъфосини қабул этгайлар.

Муфит бей икки ўт орасида қолиб, нима қилишини билмай, эзилиб сиқила бошлади. Бир томондан четдан ёрдам келишига имкон йўқ эди. Маҳкама раиси маза-си қочиб қолганлигини баҳона қилиб, аравасига минди-ю, секингина жўнаб қолди. Мударрис Зухту афанди эса — ҳеч қаерда кўринмасди. Мутасарриф қўлларини бир-бирига ишқалаганича, хонасида у ёқдан-бу ёққа юраркан, ора-сира: «Ажабо, энди нима қилсак экан?» дегандек Жобир бейнинг юзига қараб-қараб қўярди. Масъул котибнинг чеҳраси қоронғи, кўзлари сўник эди. Бундан сал бурун ўқиётганга солиб ўтирган газетасини бармоқлари орасида аста-аста йиртиб, ажойиб шакллар чиқарарди.

Мутасарриф боя кўзлари билан берган саволни бир марта оғзи билан такрорлаганда Жобир бей хиёл менсимагандек елка учуриб қўйди:

— Биродарим, бу ерда ҳукумати маршрутамининг¹ вакили сизсиз... Ун-ўн бешта сўлақмонни енголмайсизми? Ҳукм, қувват қўлингизда бўлса. Берилган қарор қандай бўлмасин ижро этилиши лозим...

Муфит бейнинг лаблари қовжираб, тиззалари букилиб кетаёзди... Сариева мутасаррифлиги жуда камданкам топиладиган иш эди. Юқоридаги бошлиқлар бир-бирларини тушунишса ишлар ғоят силлиқ кетарди, домлаларнинг хасталарга дам солиши қабилдан унинг ҳам бир қанча қоғозларга имзо чекиб юборавериши давлат машинасини юргизишга кифоя қиларди. Аммо улар ўртасида англашилмовчилик чиқдими, тамом, иш ўзгача тус оларди. У вақтда ҳар ким энг юқори лавозимдаги мутасаррифни ўзига оғдириб олишга ҳаракат қиларди, у ҳолда бечора Муфит бей гўзал ҳаво,

¹ Ҳ у к у м а т и м а ш р у т а — конституцион ҳукумат.

кўп овқат ейиш, кунда ўн икки соат уйқуни уриш натижасида орттирган килоларидан бир нечасини йўқотарди.

Атрофидагиларнинг келишиб иш қилаётганликларини кўрган сари, унинг ташвишланишига, ширин жонини қийнашига ҳеч қандай ҳожат қолмасди. Модомики, бир иш юзасидан ҳамманинг фикри бир хил чиқдими, демак, бу иш мутлақо шундай бўлиши керак. Аммо фикрлар ҳар хил чиқиб қолса, шахслар бир-бирлари билан гижиллашиб қолгудай бўлса борми, мутасарриф учун кўнгил гашликлар бошланарди. Уйлаш, ўз-ўзича бир қарорга келиш мажбурияти... Аҳён-аҳёнда керак бўладиган асбобни гилофдан чиқариш, шай қилиб ишлатиш сингари бир заҳмат эди.

Кейин, бундай ихтилофларда кўп карра ҳақли бўлган кишиларнинг тарафини эмас, балки қайси тараф зўр бўлса, ўша томонга оғиш лозим эди. Бу мажбурият қаршисида унинг маъмурлик виждони ва инсонлик гурури кўп вақтгача нидо бериб, кишини бечораҳол этувчи беҳуда бир изтироб билан азоблай бошларди.

Шунинг учунми, бу ерда бирор кимса иттифоқ ва яқдилликнинг қийматини мутасарриф Муфит бейчалик тақдир этмасди. Шаҳарнинг нуфузли шахсиятлари расмий, ёхуд хусусий бир мажлисда ораларида қаттиқроқ тортишув кетиб қолиб, бир-бирларига аччиқ-юлуқ гаплар айтгудай бўлишса, Муфит бей дарҳол уларни тинчлантиришга ҳаракат қиларди.

Шу сабабдан мутасаррифга фозил, комил, ахлоқи пок, малак ҳислатли одам деб қарашарди.

Мутасарриф масъул котибдан бирор иш чиқмагач, полиция мудирини кекса Ҳожи Рашид афандига бир полиция отряди билан ўзига ҳамроҳ бўлишликни буюрди ва яна қайтадан аравасига миниб воқеа юз берган ерга келди.

Мадрасанинг олди боягидай оломон билан тўла эди, лекин ҳаяжон бир оз сусайганди. Ҳорғинликдан ерларга, девор тағларига, эшик остоналарига ўтириб олган аҳолининг орасида сувчилар, шарбатчилар, мева-чева сотувчилар кезиб юришарди.

Майдонга қараган уйларнинг деразалари шаҳарнинг тўрт томонидан кўчиб келган хотинларга тўлиб кетганди. Томошабин хотинларни кўриб илҳомланиб кетган софтлар бир-бирларини қўлтиқлашиб кўчада

айланиб юришар, гоҳида баъзи уйларнинг олдида тўхташиб, кўз қири билан деразаларга қарашар ва бақриб-чақриб баҳслашишарди.

Мутасаррифнинг араваси кўзга ташланиши билан кўчада яна оломон гала-говурга тушди: воқеанинг иккинчи қисми бошланди.

Мева-чева сотувчилар олиш-беришни тўхтатиб, аравачаларини ҳар эҳтимолга қарши хавфсиз жойларга олиб ўтдилар, оналар болалари кўчада оёқ остида қолиб кетишидан қўрқиб ҳайқира-ҳайқира деразалардан чақришарди.

Ҳайбатли мутасаррифнинг оёқ-қўллари негадир қолдан тойди. Неча йиллардан бери қовуқ шамоллаш дардига чалиниб қолган кекса полиция мудирини, мутасаррифдан буйруқ олар-олмас, дарҳол тулумба¹ бошида шоша-пиша янгиллаган таҳоратини қочирмаслик учун қўллари билан чотларини зўр бериб қисарди. Бир оллоҳ авлиёси мақбарасини бузмоқчи бўлганлар билан бирга ҳаракат қилиш келиб-келиб, афандидай бутун умрини тоат-ибодат билан ўтказган муттақий², мусаллий³ одамга тушадими-а?

Тушмасди, аммо у нима қилсинки, вазифаси шундай, айтилган буйруқни бажариши шарт. Борди-ю, уни ишдан четлатилса бола-чақаларининг ҳолига мушуклар йиғлар эди. У ҳам Убайд бей каби Қодирий Шахнинг куёви бўлганида нима қилишини биларди-я! Кекса одам, мутасаррифнинг ёнида тинмай дуо ўқир, оллоҳ авлиёсининг муборак суяқларини оёқ ости қилмаслик учун шарбати шаҳодат⁴ ичмоққа аҳду паймон этган талабаларга қарши ҳақиқатан қурол ишлатиш муқаррар бўлса, шу ондаёқ руҳини қабул этишини оллоҳдан сўрарди. Муфит бей бу сафар аравадан тушмади. Берадиган буйруғини полиция мудирини орқали софталарга маълум қилди.

Ҳожи Рашид афанди ўн дақиқадан кўпроқ вақт мадрасанинг ичида қолиб кетди, кейин дарвозанинг олдидаги оломоннинг орасини ёриб тўғри арава томон кела бошлади.

¹ Тулумба — ўт ўчириш насоси.

² Муттақий — гуноҳ ва ҳаромдан сақланган.

³ Мусаллий — беш вақт намозни доим адо этган.

⁴ Шарбати шаҳодат — ўлимга рози бўлмоқлик.

Бечоранинг ранги жудаям ўчиб кетганди. Полиция мудири ҳали оғзини очмасиданоқ мутасарриф натижани англади. Сокин ва мулойим табиатли бўлишига қарамай, Муфит бей бирдан керагидан ортиқ қизишди. Нима бўлса бўлсин, бу разолатга барҳам бермоқ лозим эди. Чўкич ва белкурак кўтарган ишчиларга дарҳол иш бошлашларини, полицияга эса мадраса атрофини ўраб олишни ва кимда-ким бу ишга қарши чиқишга журъат этадиган бўлса қамоққа олинишини буюрди.

Софталар бу амрни эшитганлари заҳоти мадрасанинг дарвозаларини занжирлаб олишиб, мазордан эшитилгандай қилиб қўрқинчли товушлар билан ичкарида «Оллоҳу акбар» дея бошладилар. Кўчада шовқин-сурон тинди.

Фақат оломон ичида сал-пал қўзғалиш борлиги сезилар, йиғлаганга, оҳ урганга ўхшаш товушлар эшитиларди.

Ишчиларнинг энг олдида йирик авдали, яшил камзулли, соқолли бир одам борарди. У негадир ҳаммадан олдин иш бошлашга, чўкични биринчи бўлиб ўзи уришга шошиларди. Югураётгандай бир суратда тўппа-тўғри мадраса деразаларидан бирининг олдида келди-да, чўкичини кўтарди. Лекин чўкичи деворга санчилай деган бир пайтда ўткир бир товуш билан «Омон оллоҳ...» дея бақирди-ю, «гуп» этиб йиқилди. Қолган ишчилар чўкичларини, белкуракларини улоқтирдилар, бақириб-чақириб, тавба-тазаррулар қилиб, дуч келган томонга қочавердилар.

Ерда ҳушсиз ётган, ора-сира «Омон оллоҳ» дея бақириб қўяётган соқолли ишчининг ёнига бирор кимса яқинлашмасди. Мутасарриф бу одамни бир аптекага элтиб қўйишни амр этди ва бошқа қилинадиган иш қолмагани сабабли орқасига қайтди.

Орадан бир дақиқа ўтгандан кейин бутун майдонни тўлдирган аҳоли, деразалардаги хотинлар, кўзлари даҳшатдан олайиб, сочлари тикондай тиккайиб, бўлган воқеани бир-бирларига тушунтиришарди. Беш, ўн қуруш пул учун бир авлиё мақбарасини бузишга отланган одам нақ чўкичини урай деб турган пайтда, қаршисида нуроний юзли, яшил саллали Пири фонийни кўрган эмиш, бир қўлида яшил байроқ, бир қўлида каттакон бир асо тутган бу чол ишчини лаънатлаган-

миш ва ҳассаси билан бошига бир уриб ҳушидан кетказган эмиш...

Ишчи ҳанузгача ҳушига келмасди. Шундайлигин чалқанчасига кўтаришмоқчи бўлишган полициячиларга вужудининг бор оғирлигини солар, кўзлари очиқ, соч-соқоли бир-бирига аралашиб кетган, бўғиқ ва қўрқинчли товушлар чиқарар эди.

Шоҳин афанди воқеани маҳкама раиси томонидан янги мактаб учун юборилган бир тош уюми устидан томоша қиларди. Ёнида телба Нажиб билан Расим ҳам бор эди. Бир софта икки деҳқонга тафсилот берар, деҳқонлар кўзларини катта-катта очишиб, ора-сира ҳайрат билан бошларини чайқашиб уни тинглашарди. Шунда Шоҳин афанди: «Пири фонийнинг таёғини еб, ҳушидан кетган ишчи ҳали ўзига келиб, ҳеч нарса дегани йўқ. Ажабо, бу маълумотни қачон берди экан?— дея сўради.

Софта жавоб бериш ўрнига бошдан-оёқ унга разм солиш билан чегараланди-да, орқасини ўгириб нарига кетди.

— Қалай, софталар ўйини сенга ёқдими, Лочин бей?— дея сўради ундан Нажиб тентак.— Овруполик артистлар шундай комедияни ўйнай оладиларми? Аминманки, бу комедиянинг муаллифи ҳам, тузувчиси ҳам Айюб афандидир.

Шоҳин афанди ҳамиша ҳар нарсага яхши назар билан қарайдиган оптимистик мижозига қарама-қарши ўлароқ, ҳозир ўйчан ва маъюс сукут сақларди. Ўртоғига тўғри айтасан деган мазмунда фақат бошини қимирлатибгина қўя қолди.

Шунда Расим чуқур-чуқур хўрсинганича:

— Буларга бас келишнинг иложи йўқ... Қўрққан нарсам шуки, мамлакатимиз яна бир неча юз йиллар давомида бу беўхшов кишиларнинг қўлидан қутулиб кетолмайди,— дея пўнғиллади.

Шоҳин афанди дўстини бу қадар умидсиз ҳолда кўриб, жонланди:

— Ақидани бузма, Расим,— деди,— шу ерга қуриладиган мактабда фақатгина ҳалиги берган саволимни: «Ҳушсиз одамдан бунчалик тафсилот қачон, қандай олинди, қандай ёйилди?» саволини сўрайдиган даражада мулоҳазали бир авлод етиштирсак, шунинг ўзи ҳам катта гап бўлади.

Ортиқ томоша қолмагани учун тўппа-тўғри безор жаддасига оқа бошлаган оломонга улар ҳам қўшилиб кетдилар.

Нажиб муҳандис атрофдагиларга парво қилмай телбаларча кула-кула шовқинлаб гапириб борарди:

— Худо ҳаққи, Оврупога борганимизда ҳам комедиянинг бундан қизигини томоша қилолмасдик. У одамларнинг айёрлигини қаранг. Уртада зўравонлик, саркашлик, жанжал, товуш йўқ... Аввало ҳукуматга зорди бир ёлвориш... Эътибор бермадингми? Жуда яхши, кел, буза қол!.. Ҳеч ким ҳукумат қўлини ушлаб тургани йўқ. Ичкарида тўп, пулемёт билан ҳимоя қилаётганимиз ҳам йўқ... Фақат ичкарида шундай бобойимиз борки, бир қўлида яшил байроғи, бошқа қўлида таёғи, деворнинг орқасида кутиб туради. Мадрасага чўкич кўтардингми? Вошингга «тақ» этиб таёқ тушади... Бу комедиядан кейин миллион берсанг мамлакатда бу иш учун ҳеч ишчи топа оласанми? Орадан бир оз вақт ўтгач, қарабсанки, бобой деганлар фақат мадрасани эмас, балки бутун бир кўчани ҳам ҳимоя қилади. Тагин домлаларни ёқтирмаймиз... У нусхалар, бир батальон еоқчининг қўриқчилик вазифасини уч, беш шағам, бир неча бўз парчаси эвазига кекса бир бобойга юклайдилар. Мен зотан уларнинг натижани бу қадар сукут билан кутишларидан, тўғриси айтсам, қўрққан эдим... Демакки, у еоқолли ишчини ё бир талай пул билан, ё бошқа бир нарса билан кўндирганлар... У ҳам бу ҳушдан кетиш ўйинини қотириб ўйнади. Диққат қилдингизми, полициячилар уни қучоқларига олиб кўтариб кетишаётганда, бирдан биттасининг оёғи тийганиб кетди. У айиқдай одамнинг боши бу сафар бобойнинг таёғи остида эмас, тош кўчанинг тошига урилиб, ёрилиши мумкин эди. Ҳушдан кетиш ўйинини ўйнаётган одам, чунонам дик этиб оёққа турдики...

Шоҳин афанди янги мактабдан энди умидини уза бошлади:

— Ортиқ бу мадрасани бузишга имкон қолмади. Янги мактаб қуриш орзуси — пуч хаёл бўлиб чиқди. Негаки, бу мадрасанинг шу пайтгача исми номаълум бўлган, ўзи эса мажҳул бир авлиё сингари бир ҳимоячиси бор... Энди унинг олдига ҳеч ким яқинлашолмайди. Эртагами, индингами, қарабсизки, унга бир исм

қўйилади, балки кичик бир мақбара ҳам қурилар, бир яшил қандил ҳам осилар.

Шу пайт телба Нажибнинг ақлига бир нарса келиб қояди. Кўчанинг ўртасида тўхтаб, икки қўли билан сонларини эгилиб ушлаганича зўр бериб қаққақа ота бошлади.

— Вой, бечора Лочин бейгинам-е... Сен мамлакатимиздаги яшил қандилларни сўндираман, дея гердайиб юрувдинг. Қараб тур, тагин сенинг мактабингга ҳам, ўз бурнининг учига ҳам бир янги яшил қандил осиб кетмасинлар, ҳа... Аммо толе...

Шундан кейин у Шоҳин афандининг совуқ қотаётган одам вазиятидаги эгила бошлаган, букчая бошлаган яғринига бир мушт туширди-да:

— Кўп сиқилма, Лочин бей,— деди,— софтларнинг ўйинига биз ҳам бир ўйин билан жавоб қайтарамиз... Ун беш кунга қолмасдан сенга қурилиш майдонини теп-текис қилиб топшираман. Ҳозир мендан ҳеч нарса сўрамайсан. Уйлаб қўйган планимни яна бир қарра тартибга солиб олай-чи...

Сирли бобой ҳикояси халқ орасида яшин тезлигида тарқалиб борарди. Эмиш, кечалари мозор атрофидан ўтган ёлғиз йўловчиларга аввал митти бир лилипут шаклида учраб, кейин баланддан баланд, сарвлардан ҳам баланд девлардай катталашар эмиш. Шу тарзда бобой ҳикояси қўрқинчли бир афсона ҳолига кирарди.

Ташқи кўриниши ҳаммолга ўхшаган бир одам ҳарбий хизматга чақирилган икки ўспиринга гап уқдириб борарди:

— Яқингинада кечаси орқамда бир сандиқ, мадрасанинг олдидан ўтиб кетаётгандим. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи зимистон эди. Босаётган еримни кўриб бўлмасди. Бирдан оёғим бир тошга урилиб кетса денг. Юзим билан ерга учиб кетибман. Устимдаги сандиқнинг остида чалпақ бўлишим аниқ эди. Шунда денг, қаёқдандир оппоқ соқолли бир одам пайдо бўлди-ю, мени қўллари билан ушлаб қолди. Ёлғон гапираётган бўлсам кўзларим кўр бўлсин.

Ҳаммол ўз шериклари билан узоқлашиб кетгандан кейин Нажиб тентак кула бошлади. Оломонни кўрсатаркан, деди:

— Бамисоли бир қўйдаи одамлар-а, ё раббим! Бугунги масала ҳақиқатда Ҳофиз Айюб афанди билан се-

нинг орангда бўладиган бир тўқнашувдир. Улар бекорга сиз билан ҳамкорлик қилдилар... Тўпландилар, бақирдилар... Ҳатто зарур бўлса бекорга бир-бирларини бўғизлашдан тоймасдилар. Фожиа шундан иборатки, доимо шундай бўлган. Улдик, аммо нима учун ўлаётганимизни тузукроқ тушунмадик...

Бўшашма, Лочин бей... Умидимиз фақат сенинг янги мактабингда.

VIII

Ҳукумат жаддаси донғи кетган мадрасанинг олдига келиб тўхтаганиди.

Бинонинг муҳофазасини таёқли авлиёларига топширган софталар энди ҳеч кимга парво қилишмасди. Майдон очиқ эди. Яшил саллалли бобойнинг калтагини емоққа, кўчанинг ўртасида ҳушдан кетиб «Омон, оллоҳ!» дея бузоқлар каби бақирмоққа рози бўлганлар чўкичларини қўлларига олишиб, ташриф буюришлари мумкин эди. Чопонларига ўралган муллалар жуда керилишиб, қўллари чолворларининг чўнтагида мадрасага кириб-чиқиб туришар, кўнгил хурсандлигидан мамнун бўлишиб, йўлнинг қандай қурилаётганини томоша қилишарди. Маҳкама мажлиси кўпчиликнинг бу ҳаяжонидан ҳайиқиб мадрасани бузишдан воз кечишга қарор берди. Жадданинг озгина қисми мана шу ерда андак торайса, қиёмат қойим бўлмайдик-ку, ахир.

Мана шу воқеадан бир ҳафта ўтгач, кунлардан бир кун маҳкама муҳандиси Нажиб тентак йўлларнинг қандай ётқизилаётганини шахсан ўзи назорат қилиш учун бу ерга келди. У билимдон ва талабчан киши эди. Бирор иш нотўғри бажарилаётганини кўрса, томга дейсизми, ҳавозага дейсизми тирмашар, ишчиларнинг қўлларидан асбобларини олиб, оловдай ёниб ишлай бошлар, уларга билмаганларини амалда кўрсатарди.

Уша куни у эгнига жомакорини кийган бўлиб, маҳкаманинг янги ер текислайдиган ғалтак машинасига миниб олганди. Кўп ўтмай Нажиб йўлни текислаш билан машғул бўла бошлади.

Нақ пешин азони ўқиётган вақтда бир фалокат юз берди. Маҳкама муҳандиси янглиш бир ҳаракат натижасида ғалтак машинани бор оғирлиги билан тир-

говичлар ёрдамида зўра турган мадрасанинг чирик деворига бориб қаттиқ урди. Бино худди ер қимирлагандек қўрқинчли тусда гумбурлаб кетди. Деворнинг бир тарафи кўчди, деразадаги ойналар чил-чил бўлди, қийшайган том сополлари тўкила бошлади. Яхшиямки, талабаларнинг кўпчилик қисми пешин намози ўқишга жомеъга кетганди. Ичкарида, уч-тўрт софта бор экан, эсхоналари чиқиб кетганидан «Одлоҳ, оллоҳ», дея бақаришганича, кўтарилган қуюқ тўзон орасидан гуппи чопонларининг этаklarини яраланган қушларнинг қанотларидек ёйишиб жон ҳолатда қочишарди. Шовқин-суронни эшитганлар яна чор атрофдан бу ерга кўчиб келишди. Бу орада ёнида беш-олти нафар ёш йигитлари билан бир полиция комиссари пайдо бўлди.

Тўқиниш пайтида жағини бир темир парчасига уриб олган Нажиб тентак қонли дастрўмолини комиссарга силкитаркан, бақирди:

— Хавф бор. Бино қулаши мумкин... Аҳолини яқинлаштирманг.

Полициячилар дудама калта қиличларини чиқаришиб, дарҳол ўша ерни ўраб олишди. Саросимага тушиб жомеъдан гур этиб кўчиб келган софталарнинг бир қанчаси: «О, худо, бизнинг нарсаларимиз... Китобларимиз... пулларимиз нима бўлади...» дея полициячилар ҳалқасини ёриб ўтишга ҳаракат қилиб кўришганди, аммо полициячилар уларни кўксидан итариб-итариб, нарига суриб қўйишди. Маҳкама муҳандиси дарҳол бир рапорт ёзди. «Бир фалокат натижасида бино асосли суратда қаттиқ шикастланди, қисман қулаган жойи ҳам бор. Агар бино шу аҳволда қолдирилса, бутунлай қулаб кетиш хавфи бор. Оқибатда худо кўрсатмасин, аҳолига зиён етиши ҳам мумкин. Шу сабабдан дарҳол йиқитиш лозим». Рапорт бошлиқларга жўнатилиши ҳаманоқ, иш бошланди. Оқшом тушмасдан мадрасанинг деразалари-ю, эшиклари олиб бўлинди.

Шоҳин афанди шу кечанинг ўзидаёқ телба Нажибга мактабда бир ҳолва зиёфати берди.

Маҳкама муҳандиси оғзининг қулайлик билан очилиб ёпилишига моне бўлган ярасига қарамай чўмичдай келадиган бир ёғоч қошиқ билан олдидаги юмшоқ ҳолвани паққос тушираркан, кула-кула сўзлар эди:

— Таёқли бобой бу кеча очикда қоладиган бўлди.. Ишқилиб, ёмғир ёғиб қолмасин-да, бўлмаса бечоранинг қоли вой. Мен чанг, тўзон орасида билолмай қолдим, тарин менинг жағимга туширган у бўлмасин?.. Лекин ҳар на бўлганда ҳам, ишимиз энгил кўчди.. Қандай, менинг сиёсатимни энди тушундингми, Лочин бей! Ўзимизга балли! Уч киши бутун бир қасабани лақиллатдик... Тамом. Айюб домла энди шундай бир қорға кўмиядики... Ўзимизга балли, ҳалиям ўзимиз тузукмиз...

Шоҳин афанди:

— Комиссар Козим афандининг хизматини ҳам инкор этмайман. Бу ишда унинг бизга берган ёрдами кўп бўлди, — деб қўшиб қўйди.

Телба Нажиб кулимсираганича дўстининг гапини тасдиқлади:

— Бу одамни ярим иттифоқдош ҳисобласак бўлади... Бизнинг савиядаги одам эмас... Ҳар хусусда унга очилмайлик, лекин ора-сира ишимизга ярайди.

Комиссар Козим афанди Шоҳин афандининг талабаларидан бирининг отаси эди. Номик исмли бу бола, бамисоли ўт эди. Лекин зеҳни жуда ўткир эди. У ҳар нарса билишни истар, ичидаги шавқ-завқи тоза булоқдай сабабсиз севинчлар, қаҳқаҳалар, шўкликлар билан қайнаб тошарди.

Эски ўқитувчиси таёқ билан ҳам, таҳдид билан ҳам, қўрқитиш билан ҳам боладаги зако ва мароқни сўндиролмагани, мискин итоатга, кўр-кўрона ҳар нарса ни ёд олишга мажбур этолмагани учун ҳадеб отасига шикоят қиларди.

Козим афанди ўқиш-ёзишни зўрға билладиган даражада таҳсил кўрган бир соддагина халқ одами эди. Эски муаллимнинг: «Бу бола одам бўлмайди», деб чиқарган ҳукмига чиндан инониб, ўғлига узоқ замондан бери зулм қилиб келарди.

Шоҳин афанди Сариволада иш бошлагандан кейин бу комиссар бир кун боласини йиғлата-йиғлата мактабга келтириб: «Бу тирмизак касалликни баҳона қилиб, мактабдан қочиб юрибди, уйда бўлса дангасалик қилади. Мендан сенга рухсат, муаллим афанди... Урав, эти сеники, суяги меники, ё ўлсин, ё одам бўлсин!» деганди. Боланинг юзи қип-қизариб кетган, кўзлари ялтиларди. Айниқса, унинг тез-тез нафас олиши

Шоҳин афандининг диққатини жалб этди. Боланинг томирини ушлаб кўраркан:

— Э, афанди биродар... Бу бола ҳақиқатан ҳам касал... — деганди.

Комиссар хўмрайиб:

— Касал-пасал эмас... Тирмизакни ўлардай кал таклагандим, шунга шунақа қилапти, — деб иннентиришга уринарди.

Шоҳин афанди бу комиссарни аввалига ҳиссиё ва жоҳил одам деб ўйлади. Аммо у билан бир оз суҳбатлашгач, фирри ўзгара бошлади. Айниқса, унинг: «Хаста бўлса ҳам таҳсилдан қолиб кетишига рози эмасман. Мен нима хотин кишиманмики, болам соғ бўлсин деб, унинг саводсиз бўлишига, ёмон бўлишига розилик берман», дейиши уни ҳайратга солди.

Закот йигувчилик давридан қолган ширин, аниқ ва равшан тил билан комиссарга у шу нарсани англатдики, хаста бир бола бир неча кун уйда дам олиши билан ҳеч нарса йўқотмайди, бир хастанинг бир йилда қилолмайдиган ишини, саломатлиги жойида бўлган бир инсон бир ҳафтада қойил қилиб ташлаши мумкин.

Комиссар Козим афанди у куни барибир Шоҳин афандидан енгилмади. Аммо янги муаллимнинг сўзлари унда англашилмас бир муҳаббат ва ҳурмат уйғотди. У яхши бир таассурот билан мактабдан чиқди. Кейинроққа бориб, улар бир-бирларини яхши тушунадиган бўлиб қолишди. Комиссар мактабга тез-тез ташриф буюрадиган бўлди. Ҳар келганида Шоҳин афанди унга болангизни яхши билмас экансиз, аксинча, шундай ўғлингиз борлигидан фахрланишингиз лозим, деган гапларни айтарди.

Боласининг ўз қўлида оз вақт ичида қандай илгарилаб кетганлигини мисоллар билан исботлар эди. Шунда бечора, бир замонлар эски муаллимнинг сўзига ишониб, боласига қилган зулми учун ўз-ўзидан уялиб, виждон азобида қийнала бошлади.

Шоҳин афанди Сариводаги вазифасининг доирасини энди кенгайтиришга қарор берди. Унинг фикрича, бошланғич мактаб муаллими фақатгина болаларга эмас, балки уларнинг оталари, оналари бўлган бешқа катта ёшдаги болаларга ҳам кўп нарсаларни ўргатиши лозим эди. Оз вақтнинг ичида у Козим афандининг пек ва ақлли бир одам эканлигини тушунди. Камчилиги

фақат — илм аҳли деб танилган одамларга ҳаддан зиёда ишонишдан, уларнинг ҳар неки сўзлаганларини ҳақиқат дея қабул қилишдан иборат эди. Аммо бу нарса унинг ақли ва ахлоқини жуда асосли равишда парчалаб ташламаганди. Масалан, мақбул ва дуруст бир инсон оғзидан талайгина тўғри сўз эшитса борми, дарҳол бошини қамраб олган ҳафиф туман пардаси кўтарилиб йўқ бўлиб кетарди.

Кун ўтган сари мавзулари янгилашиб турарди: боланинг тарбиясидан, бошқа нарсалардан, мамлакат ва миллат масалаларидан ҳам баҳс очишарди.

Шоҳин афанди домлалар ҳақидаги баъзи мулоҳазаларини ва ўзининг кўрганларини сўзлаганда комиссар деярли завқланар, қўлларини бир-бирига ураркан, ёлгон гапирмайдиган мактаб боласи каби:

— Биродар, худо ҳаққи, мен ҳам буларни сезардим, аммо сенингдай фикрларимни жамлай олмасдим, очиқ-очиқ сўзлай олмасдим, — дерди.

Комиссар Козим афанди Шоҳин афандининг баъзи дунёқарашларини янада кучайтириб, умидларини орттириб юборди. У ўзига-ўзи дерди:

— Юрагимизнинг яраси бизни баъзан ҳақсиз ва бадбин қилиб қўяди. Софта миллати бутунлай чириди, деймиз. Аммо касаллик биз ўйлаганимизчалик оғирлашган эмас... Софталар ўқиш-ёзиш ишини ва ўз қўшинларига олган бир қисм болаларимизнигина барбод этдилар, холос... Аммо иши, кучи, бола-чақаси, хуллас, ўз дунёсининг ташвиши билан машғул бўлган асл халққа таъсирлари унчалик чуқур бўлмади... «Асрлар давомида бунёд қилинган бир ғояни йўқотиш ва бутунлай янги ғояни ҳосил қилиш учун яна асрлар лозим» деганлар ҳақли эмас. Халқнинг каттагина ҳақиқий бир қисми мана шу комиссар Козим афандига ўхшайди. Уларни ўринларида алаҳлатиб терлатган босинқирашлардан уйғотиш учун меҳр қўли билан салгина туртиб қўйилса кифоя. Қуёш нури, дунё нури кўз қорачиқларига тушган заҳоти кўнгиллари ҳам, миялари ҳам очилиб ойдинлашади... Бу мамлакатнинг халқи ҳеч қачон кўринишига қараб биз ўйлаганимиздек том маънода мутассиб бўлмаган, том маънода хурофот ва динпарастлик касалига чалинмаган. Софанинг панжасидан ўзини ҳеч бир замон қутқаза олмаган бўлса ҳам, лекин софтага нисбатан доимо ишонч-

сизлик ва нафрат билдириб келди... Гўё мақбара қандиллари сўниб қолса, асрлар бўйи кўнгиллар қоронғи бўлармиш... Хўп, мен таслим бўлай, мақбара қандиллари сўнса, қоронғилик босади. Аммо улар айтганидек, асрларча эмас. У кечанинг эртасига қадар, холос... Эрталаб қуёш чиқиши билан кўзлар, кўнгиллар янгитдан ойдинлашади. Эски ваҳималар, қўрқувлар хасталик кечаларининг тушлари каби аниқ бўлмаган бир хотирадан иборат бўлиб қолади... Мана, ҳаётида софталар билан жуда кам олиш-бериш қилган бир халқ ва тупроқ одами бўлган Козим афандини олайлик... Мана, ҳаттоки, мени ҳам олайлик... Козим афанди шундай бир одамки, талайгина ёлғонлар орасида ҳақиқатни кўриб қолгудай бўлса, дарҳол уни ажрата олади. У ҳақиқатни қаерда кўрмасин бир эски қадрдони каби унга қўлини узатади. Демакки, истеъдодли бир миллатнинг болаларига «Ҳақиқат» деб аталмиш йўлни кўрсатмоқ учун уларни мутлақо юксак илм ва сўқмоқли йўллардан олиб ўтиш шарт эмас. Яхши бир раҳбар, оддий, лекин фойдали бир бошланғич маълумот билан ҳам болаларни ҳақ ва ҳақиқатни ажрата биладиган ҳолга келтира олади, ўз зиммасининг кишиси қилиб тарбиялайди. Кейин, бу Козим афандида хурофот ва динпарастлик майли ҳам унчалик чуқурлашмаган... Унга ўз фикрларимни очиқ баён этишга жасорат қилганимда қарангки, у мен билан талашиб ўтирмади, қайтага энг муҳим нуқталарда мен билан ҳамфикр чиқди. Ҳолбуки, мен бу натижага қаттиқ ишонлар, руҳий тангликлардан кейингина келган эдим. Хаёл ва хурофотдан фойдали фикрга ўтмоқ учун бирма-бир ошиб ўтишим лозим деб ўйлаганим этаплардан ҳатлаб ўтишга озмунча вақт кетдимиз?.. Бу муаммони фақат шундай ҳал этаманки, бу одамнинг мияси гўё азалдан шундай яралган бўлсин... Кейин хурофот бир касалликдай ташқаридан келиб жойлашган бўлсин... Ҳа, ҳатто мен, умримнинг энг гўзал йилларини бир қоронғилик ва рутубатли мадраса ҳужрасида чиритган эски софта, худди шундай эмасманми? Менинг охиратга ишонганлигимнинг асл сабаби дунё муҳаббати, дунёдаги қисқа ҳаётга қониб тўймаслик бўлмади-ми, ана шу нарса майдонга кўндаланг бўлиб чиқмади-ми?

Номиқни сўраб-суриштириб кетиш баҳонаси билан

тез-тез мактабга ташриф буюрадиган Қошим афанди «Янги мактаб»га кўп алоқадор бўлиб қолган софталарнинг сўнгги исбидан кейин ёмон аҳволга тушиб, жуда диққати ошган эди. Бу ишда Ҳофиз Айюбнинг қўли борлигини у ҳам ҳоят яхши ҳис этарди. Шоҳин афанди унга маҳкама муҳандисининг тадбирини айтиб берганда, у жуда мамнун бўлиб:

— Мен ҳам бу ишга жону таним билан қўшиламан,— деганди.— Зотан шу кунларда янги олинган аскарларга мен машқ ўргатаётирман. Сиз айтган соатда беш-ўн ён полициячи билан гўё тасодифан ўша ерда пайдо бўламан. Мадрасани тездан ўраб олиб, софталарга кўз очишга имкон бермай йўқ қилаверамиз... Бу иш юзасидан бошимга бир бало келса ҳам афсус емайман... Қўлимиздан бундан бўлак иш келмайди... Шўрвада укроп, кашнич бўлганидек, янги мактабга бизнинг ҳам қиттай фойдамиз тегиб қўйсин...

Телба Нажиб:

— Шу кеча янги иттифоқдошимизни ҳам ҳолва зиёфатига чақирсак зўр бўларди-да,— деди-ю, аммо тезда бу фикридан қайтди:

— Узр, узр ҳаммаси жойида... Кўзга ташланиши мумкин эди. Вой, тавба, қараб туриб биз, шундай бир инқилобчилар ташкилотини, шундай бир инқилобчилар ҳаракатини вужудга келтирдик-а... Полициячимиз ҳам, муаллимимиз ҳам, фан одамимиз ҳам барчаси ўзимиздан. Худо кўрсатмасин, ишқилиб, сезиб қолинмаса бўлгани...

IX

Шоҳин афанди икки кундан кейин бозорда тасодифан Ҳофиз Айюбга дуч келиб қолди. У ўзининг узун бармоқли қотиб қолган қуруқ қўллари билан Шоҳин афандининг қўлларини маҳкам қисиб кўришаркан:

— Майдонни очиб ҳам олибсизлар,— деди.— Олоқ муборак этсин... Нажиб тентак қирқ йил деганда, ниҳоят бир ақлли иш қилиб қўйди... Талабаларнинг ўжарлиги юзасидан хафазаноллоҳ, бир масала чиқиб қолмасайди, деб ўтим айилиб юардим.

Шоҳин афанди худди ўшандай самимият билан Ҳофиз Айюбга ташаккур билдирди. Ҳар ким ўз йўлига бурилиб кетгандан кейин бош муаллим ўйлаб қолди:

— Бу ёмон аломат,— дер эди у.— Таъвиянинг бу ўйнаётган ўйини олдиндан хўп маромига келтирилган... Мағлубиятини шундай очиқ юз билан қабул этиши, менда ҳам аҳамиятли душман кўрганлигининг гувоҳидир... Мени «Амир Дада» муаллимлигидан четлатиш учун ҳозирга қадар зимдан ҳаракат қиларди. Аммо энди очиқдан-очиқ уруш эълон қилишини кутсак бўлади.

Дарҳақиқат, Ҳофиз Айюбнинг Шоҳин афандига кўзи учиб тургани йўқ эди. Нима сабабдан мадрасани ташлаб, Дорулмуаллиминга ўтгани ҳам, салласини нима учун ташлагани ҳам ноаниқ бўлган бу эски софтага негадир ишоналмасди.

Айниқса, унинг уламолар орасида обрў қозона бошлаганини хуш кўрмасди. Биринчи куннинг ўзидаёқ маориф мудирининг хонасида у Шоҳин афандини мағрур ва амирларча вазиятда қарши олган эди. Лекин кўринишида «Амир Дада» бош муаллимини гоят ёқтирган кишидек бўлиб юрарди.

Бир куни унга:

— Нури дийдам, сенинг фозиллигингга ва илмингга, беҳазил, жуда ҳайратдаман,— деган эди.— Умрбод бошланғич мактабда муаллимлик қилишинг ҳам мамлакат учун, ҳам ўзинг учун гуноҳдир... «Сипоҳизода» мадрасасида Зеҳни афанди исмли касалвон бир мияси айниган чол бор... «Сипоҳизода» Сариевнинг энг бой мадрасаларидан биридир. Бир йўлини қилиб сени ўша ерга мударрис этиб тайинласам. Бундан ҳам ўзинг фойда кўрасан, ҳам мамлакат фойда кўради. Агар истасанг юқоридаги керакли кишилар билан гаплашиб, сени далолат қилиб қўйишим мумкин. Мен шундай одамман; хайрли иш қилсам — кўнглим ҳамиша хушнуд.

Шоҳин афанди Ҳофиз Айюбга бу буюк хайрихоҳлиги учун ташаккур билдирди, дуолар ўқиди, сўнгра камсуқумлик билан бўйинини эгганича, деди:

— Шаҳодатнома олгунча толе кутиб турмади. Шунини ҳисобга олган каминангиз ўз ҳаддини билганларданман. Куч ва маълумотимнинг қай даражада эканлиги ўзимга маълум. Ундай катта мақомларда ишлаганга кўзим етмайди. Бошланғич мактабда муаллимлик қилиш мендай бир ғариб кишига катта бахт... Зотан, ёп-ёлғизман, рўзгоримга от билан туя керак бўлармиди?

Шоҳин афанди Айюб домланинг бир ҳийла ишлатмоқчи бўлганини ўша куниёқ ҳис этганди. Аммо қурилган тузоқнинг асл моҳиятини кейинроқ бориб тушунди.

«Сипоҳизода»даги мияси айниган ва хаста мудариснинг ўрнига Ҳожи Ориф афанди деган бир домла талабгор экан. Ориф афандининг ҳам эски мударридани ҳеч қоладиган ери йўқ эди. Ораларидаги фарқнинг бор-йўғи — буниси унисидан бир неча ёш кичик эди, холос. Аммо бу одам тиквашли эди, яъни масъул котиб Жобир бейнинг ҳамшаҳарларидан, ҳатто айрим мишмишларга қараганда узоқ қариндошларидан...

Айюб домланинг кузатган мақсади шундай бўлса мерак:

Шоҳин афандининг муваффақият қозонишига имкон йўқ эди. Аммо тиквашли домлага рақиб бўлиб чиқиши Жобир бейнинг жаҳлини чиқарарди, натижада «Амир Дада» бош муаллими билан масъул котибнинг ораси бузиларди. Бу ихтилофдан кейин Шоҳин афандининг Саривоада қолиши мумкин бўлмасди. Борди-ю, мумкин бўлган тақдирда ҳам, у албатта шу ердаги домлаларга ялиниб-ёлвориши, уларга сизганиши шарт эди. Бу демак, Шоҳин афандининг жони узилди деган сўз эди.

Юзда бир карра умид билан Шоҳин афанди бу ўйинда ютса, уламолар синфига, аслига қайтган бўларди. Демак, ортиқ оғиз очолмайдиган бўлиб қоларди. Бундан ташқари, бу иш натижасида масъул котибнинг обрўси ҳам анчагина тўкиларди.

Биринчи уринишдан натижа чиқмагач, Ҳофиз Айюб дарров иккинчисига ўтди. Шоҳин афандининг олдига келиб, унга бир оталик қилиб, узумзор боғ соҳиби бўлган бир маҳалла имомининг қизига уйлантириб қўймоқчилигини билдирди:

— Нури дийдам, илм ва фазл соҳиби бўлганинг ҳолда мактабнинг қайсидир бурчагида саргардон бўлиб юрасан. Худога аён, юрагим ачишади... Кел, сенга бир оталик қилай... Қайнатанг бўладиган зот ҳам бой, ҳам ғоят номусли ва мазлум бир одамдир. Кўп мамнун бўласан, ҳаётнинг ташвишларидан қутуласан, кейинроқ бориб мени дуо қилиб юрасан...

Шоҳин афанди бу сафарги ҳийла-найрангни дарров тушуниб тагига етди. Бошига оила ташвиши тушгач,

бола-чақага ўралашиб қолган одам қанчалик қудратли бўлмасин, тузоққа тушган бўридай қўл-оёғи боғлана-жагини, ҳаттоки, бир қимирлашга ҳам ҳоли қолмаслигини Айюб домла гоят яхши биларди.

Шоҳин афанди Ҳофиз Айюбнинг бу иккинчи ёрдамини ҳам зўр бир назокат билан рад этди:

— Мен, ожиз бир одамман... Шундай гап бор: сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига... Бизга ким қўйибди уйланишни?.. Беҳазил, сиз менга отам ўрнидаги одамсиз. Бу яхшилигингиздан кутган дуони мен ҳозирдан ўқий,— дея фотиҳага қўлини очди; Айюб домланинг умри узун, ризқи баланд бўлишини тилаб дуо қилди.

Шоҳин афандини шубҳалантириб қўйишдан қўрққан Ҳофиз Айюб афанди учинчи марта одамгарчиликнинг бошқа йўлини қилди. «Амир Дада» бош муаллимига жуда арзон гаровга бир боғ сотиб олишни таклиф қилиб, агар пулингиз етмаса, бўлгани бир фоиз ошириб қайтариш шарти билан қарзга пул бериб туришимиз мумкин, деб ваъда беришди.

Шоҳин афанди буни таклиф қилган одамнинг афтига қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Бу Ҳофиз Айюб афанди дегани ҳақиқатан ҳам даҳшатли одам эди. Инсон ҳисларини жуда тағигача тушуниб етганлардан эди. Уни аввалига мансаб ҳирси орқали қўлга олмоқчи бўлди. Бундан натижа чиқмагач, хотин зотининг кучига мурожаат этди. Бу чора ҳам ҳеч қандай натижа бермагандан кейин мол-дунё тузоғини қурганди. Шоҳин афандини оғир қарзга ботириш, унинг қўл-оёғини чамбарчас боғлаб, ўзини муллаларга таслим этиш деган сўз эди.

— Худога минг қатла шукур, мен мадрасада тарбия кўрган одамман, софталарнинг кимлигини жуда яхши биламан. Ҳеч нарсани билмайдиган бир ёш йигит бўлганимда, улар нима қилишса қилишарди, менинг нозик бир томонимдан ушлаб олиб, истаган нағмаларига ўйнатаверишарди,— деб ўйларди Шоҳин афанди.

Ҳа, мадраса воқеаси Шоҳин афандининг ҳазилакам одам эканлигини Ҳофиз Айюбга кўрсатганди. Энди қўлидаги ҳийла-найранг воситаларининг ҳаммасини йишга солиб «Амир Дада» муаллимига ҳужум қилишини кутса бўлар эди.

Шоҳин афанди бундан кейин жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга қарор берди. Аммо бунга қисмангина эришиш мумкин эди. Чунки у аниқ бир ишни юзага чиқаришга, нишонга қараб тўхтовсиз отишга мажбур бир инқилобчи эди.

Қанчалик эҳтиёт бўлмасин, барибир кун ўтган сари, маслак ва мақсади равшан кўзга ташланиб борар, аста-секин зўрайиб бораётган иши ортиқ яшириб бўлмайдиган даражада кенг қулоч ёя бошлаган эди.

Х

Бир куни «Сариова» газетасида мударрис Зуҳту афанди «Саллага ҳурматнинг вожиблиги» номли бош мақоласи билан чиқди.

Олим ва янгиликпарвар мударрис ўз хулосасида шундай деб ёзган эди:

«Байроқ давлатнинг, салла диннинг тимсолидир. Байроққа ҳурмат қандай бурч бўлса, саллага ҳурмат ҳам шундай бурчдир. Афсуски, баъзи бир қуш миялилар саллага лойиқ бўлган даражада ҳурмат кўрсатмаётирлар. Бироқ, бутун айбни уларга ортмоқ тўғри бўлмайди. Салла ҳақоратга учраётган экан, бунда уламои-киромларни ҳам озми-кўпми жавобгар қилмоқ лозим келур. Қўлига уч, беш аршин батис тушган ҳар кимса фесига салла ўрайди ва лозим бўлган фозиллик, камолликка эришиш учун ҳеч бир машаққат чекмай уламолар қаторига ўтади-қўяди. Энди бундай бўлиши мумкин эмас. Мавжуд саллалилар орасида бир таффия¹ ўтказиш тўғри бўлмаса ҳам, кейинроққа бориб, салла ўрамоқчи бўлганларни кичик бир имтиҳондан ўтказиш жуда-жуда зарур».

Шоҳин афанди бир куни эрталаб бу мақолани ўқиб чиқди-ю, ҳаддан зиёда қувониб кетди:

— Яшасин Зуҳту афанди, — деди у, — неча замондан бери кутган фурсатимни менга ўз қўли билан берди.

Зуҳту афанди тез-тез Муаллимлар Жамиятига келиб турар ва ора-сира у ерда бўлиб турадиган конфе-

¹ Т а с ф и я — тозалаш.

ренцияларда қатнашарди. Мударрис афанди: «Мамлакатнинг умиди отиси¹ бўлган шабоби мунавварлар² билан алоқасидан жуда маҳзуз ва мустафид³ бўлганини» гапириб қўярди. Аммо ҳақиқатда эса, унинг мақсади бу ердагиларни назорат остида тутиш ҳамда шу ердаги бошланғич ва ўрта мактаб ўқитувчилари орасида илғор фикрлар тарқалишига монелик қилиш эди. Зухту афанди бу мақсадига бир қадар эришишга муваффақ ҳам бўлганди. Ҳатто шундай эдики, ўзи иштирок этмаган мажлисларда ҳам унинг ваҳималик шарпаси кетмас, вақти-вақти билан қўзғалиб турадиган миллий масалаларга доир ҳаяжонлар бундай муҳит ичида қандайдир авж олмай сўнарди.

Шоҳин афандининг Муаллимлар Жамиятидан умиди катта эди. У ўзи хоҳлаган иттифоқдошларининг каттагина бир қисмини мана шу ердан топишига ишончи комил эди. Аммо ҳозирча фойдали бу ташаббусларга очиқ аралашмоқдан ўзини тияр, мунтазам равишда ҳар оқшом ўқитувчиларнинг йиғилишларига қатнашиб, ўзига мустақкам бир мавқе топишга тирिशарди.

Шоҳин афанди салла ҳақидаги мақола босилиб чиққандан икки кун кейин Зухту афандини Муаллимлар Жамиятида учратиб қолди. Шунда у ёзилган мақолани ҳам, мақоланинг муаллифини ҳам жуда мақтаб, кўкларга кўтарди. «Қандайдир бир гуруҳ мунофиқлар уламолар синфи билан давлат мактабларидан етишиб чиққан зиёлилар орасига нифоқ солишган эди. Фазилат соҳиби бўлмиш ўзларидай бир зот бу мақолалари билан саллалиларнинг ҳам, феслиларнинг ҳам айни бир йўлнинг йўлчилари эканликларини, якка бўлган мақсадлари сари қардошларча қўлни қўлга бериб боришлари лозим эканлигини ёрқин бир суратда исбот этиб бердилар», — деди.

Мударрис Зухту афанди бурчакдаги креслода товус каби гердайиб, хурсанд бўлиб кетганидан оғзи қулоғига етгудай, кулиб ўтирарди.

Шоҳин афанди бу муқаддимадан сўнг, яна сўзида давом этди:

¹ У миди отиси — келажак учун умид етиштирувчи.

² Ш а б о б и м у н а в в а р — ёш зиёлилар.

³ М а ҳ з у з в а м у с т а ф и д — бахтиёр ва баҳраланувчи.

— Сиз фазилат соҳиби, бизнинг ирфонимизнинг валинеъматисиз. Юксак панд-насиҳатларингиздан биз доимо зиё оламиз. Бироқ ёзган нарсаларингиз фақат газета саҳифаларидагина ёхуд сизнинг мухлисларингизнинг қалбидагина қолиб кетиши қаноатланурлик эмас. Юксак фикрларингиз амалда қўлланиши лозим. Бу эса бизларнинг ожиз ғайратимиз билан юзага чиқади. Сиздай бир маърифатли кишига маълумдирки, бир мамлакатнинг ҳамма кишилари олим бўлолмайди. Бироқ бу кишилар ҳар қандай ишда, хатти-ҳаракатларда уламоларни ўзларига раҳбар этгудай бўлсалар, бу мамлакат гўё бошдан-оёқ уламолардан ташкил топгандай, доимо бахт ва нажот йўлидан кетади.

Шоҳин афанди, Зуҳту афандидан ортиқ бир муносабатсиз сўзлар айтиб қўйишдан қўрқиб юрувчи баъзи саллалиларни чалғитиш учун яна бирмунча муддат шу йўсинда гап юритгандан кейин, тўсатдан шундай хулосага келди:

— Бошланғич мактаб талабасига салла ўратишни тўғри деб ҳисобламайман. Нима қилганда ҳам, барибир, телбага ўхшаган бир бола-да. Нима қилаётганини ўзи ҳам билмайди. Бошидаги салласи билан ерларда, ифлос жойларда ағанаб юради. Ёхуд ўртоқлари билан мушглашади, калтак ейди. Шундай қилиб, болаларнинг назарида, салланинг моҳияти, қиймати бир пул... Иккинчидан, салла бир имтиёздир. Имтиёз эса, фақат муваффақиятли бир таҳсил натижасида қозонилур. Эндигина ўқий бошлаган болага салла ўратмоқ, унга мактабга қабул қилинган куннинг ўзидаёқ шаҳодатнома бериш билан баравардир.

Шоҳин афанди бир неча саллали муаллимларнинг ҳаяжонли суратда шивирлашаётганини кўриб қолди ва уларга оғиз очишга имкон бермаслик учун шошапиша сўзини тугатди:

— Бошланғич мактаб талабаси салла ўрамасин демайман. Урасин. Бироқ буни биз, муаллимлар, оддий бир тадқиқ ва имтиҳондан кейин, бир ҳуқуқ ва имтиёз олган талабаимизнинг энг тиришқоқ, энг ахлоқлиларига салла ўрашга рухсат берсак. Шундай қилсак, биринчидан, мактабларда сара саллалилар туркуми вужудга келади, иккинчидан, биз бошқа болаларга уларни ташвиқ этган бўламиз. Бошқача айтганда, бир ўқ билан икки қуённи отган бўламиз.

Шоҳин афандини аввалига мамнуният билан тинглаётган Зуҳту афанди бундай хулоса қаршисида бир оз эсанкираб қолди. «Ҳа» дейишни ҳам, «йўқ» дейишни ҳам билмасди... У қандайдир ноаниқ сўзлар билан баҳсга чек қўйишни истади. Аммо Шоҳин афанди бу ноаниқликни ўз фойдасига тафсир этиб, бу сўзлардан очиқ-ойдин хулоса чиқарди ва мударрис афандини яна бир бор мақтади.

Муаллимлар Жамиятидан чиққач, Шоҳин афанди ўзи ўзига деди:

— Нима бўлса бўлсин, аммо шошиш ярамайди. Бир неча кун теварак-атрофга қулоқ солиб кўриш керак, маъносиз бир шошмашошарлик билан бутун ишимни таҳлика остида қолдирсам, бир умрга доғда қоламан.

Шоҳин афанди бу эҳтиётнинг нақадар тўғри эканлигини кейинроқ англади. «Амир Дада» бош муаллимнинг Жамиятда айтган гаплари мактабда қачон амалга оширилишини кутиб юрганлар бор экан. Шахсан унинг ўзи мактабдаги муаллимлардан бири-нинг:

— Талабаларнинг бошидан олиб ташламоқчи бўлган салла, қўрқаманки, Шоҳин афандининг ўз қўл-оёғини боғлаб қўймаса яхши эди,— деганини эшитди.

У душманларнинг чеҳраларини энди таний бошлаганди. Булар, аввало унинг бир пайтлар салласини улоқтириб ташлаганини ҳечам ҳазм этолмаган баъзи домлалар эди. Кейин, қанчалик эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишига қарамай, унинг шахсидан ва фикрларидан шубҳаланган софталар ҳам бор эди. Ниҳоят, қўшни маҳалла мактабларининг домлалари. Буларнинг ичиди кўпроқ «Дўлмачи домла» деб танилган бир кишининг у ёқ-бу ёқда душманлик қилиб юрганини сезарди.

Салла масаласида талаба ҳомийларидан бири билан ихтилоф чиққудай бўлса теварак-атрофдагиларнинг ҳимоя қилиши натижасида бу ихтилоф ваҳимали ташвишлар тусини олиши мумкин эди.

Лекин шунга қарамай Шоҳин афанди болаларни бу зарарли юкдан халос қилишга қарор берганди. Айёрларча бир эҳтиёткорлик билан аста-аста ўз ғоясини илгари сура бошлади. Кунлардан бир куни у кир ва

эски саллалари болаларни тикка-тик тургазиб қўйиб, шундай деди:

— Шундай салла билан юриш динимиз учун ҳақорат эмасми? Нима, ота-оналарингизда динга бўлган ҳурмат йўқолиб кетганми? Қани, уларни бориб тездан алмаштиринг,— дея уй-уйларига жўнатиб юборди.

Эртасига хиёл тоза салла ўраб келган болаларни ҳам овора қилиш учун баҳона топди:

— Болаларим... Салла ўраган одам, бундай кийимларига ҳам диққат қилмоғи даркор. Эски ва йиртиқ кийим салланинг шарафини бузади. Оталарингизга бориб шундай денглар. Сизни бу аҳволда мактабга жўнатмасин.

Бундай қараганда, бош муаллим ҳақли эди. Аскарларнинг формаси каби саллаларнинг ҳам кийимлари ниҳоятда тоза бўлиши шарт эди. Бу оддий ҳақиқатга бирор нарса деб бўлмасди. Шунинг учун болаларнинг энгил-бошига аҳамият беришга вақтлари кўп бўлган, дурустгина яшайдиган бир гуруҳ оилалар Шоҳин афандининг айтганини қилишар, аммо баъзилари бу ҳеч тамом бўлмайдиган огоҳлантиришлардан безор бўлиб, ниҳоят, болаларини мактабга салласиз юборадиган бўлдилар. Кейин, саллалари болалар энди аввалгидай ўйнаб, шўхликлар қилолмасдилар. Шоҳин афанди улар жиндай шўхлик қилсалар ҳам дарров уришиб берарди.

— Болаларим, сизнинг бошингизда саллангиз бор. Сиз, уламо ҳисобланасиз. Бекинмачоғ ва ошиқ ўйнаш, ифлос жойларда тупроқларга ағанаб юриш сизларга ярашадими? Борнинг бир бурчагида афанди-афанди бўлиб, бир-бирингизга қараб ўтиринг,— дея ва саллалари болаларни деворнинг тагига қатор қилиб, ўтирғизиб қўярди.

Шоҳин афандининг бу ва бунга ўхшаш айёрликлари натижасида саллалари болаларнинг сони ярмига камайди. Талабалардан яна бири салласиз ва гунаҳкор келганини кўрганда ич-ичидан севинар, бир кун аввал худди карикатурадагидай кўлгили, ғалати чолга ўхшаган одам, бир кун кейин, салласини отар-отмас, пилладан чиққан капалакдай бирданига энгиллашар, ақлли ва сеvimли болага айланиб қолганидан жуда-жуда кўнгли яйрар эди.

Муаллимлар Жамиятида мударрис Зуҳту афанди каби Жобир бейнинг ҳам аҳамиятли бир мавқеи бор эди. Масъул котиб баъзи оқшом кунлари жамият томонга ўтиб қўяр ва муаллим дўстлари билан ўзининг таъбири бўйича «Дўстона суҳбат» қуришни севар эди.

Зуҳту афанди доимо: «Мамлакатимизнинг умиди, қелажаги бўлган ёш муаллимлардан баҳра олиб уларни ўзига таянч деб билиши»дан гапириб юрса, унга қарама-қарши ўлароқ, Жобир бей очиқчасига: «Ирфон қўшини нафарларини ўқитиш, уларга бошчовушлик¹ қилиш истагини» мағрурона такрор-такрор айтарди.

Масъул котибнинг Муаллимлар Жамиятида кўпчилиги Болқон муҳожирларидан ташкил топган мураккаб бир партияси бор эди. Уларнинг ҳаммасини Жобир бейнинг кичикроқ нусхаси деса бўларди. Унга ўхшаб кийинишар, унга тақлид қилиб гапиришар, унинг миллатни уйғотмоқ учун катта-катта мажлисларда ва Муаллимлар Жамиятида айтган ҳикояларини мактабларда болаларга такрор айтиб юришар эди.

Бу партия жуда дўполончи, жанжалкаш эди. Қачон қараса, золим душмандан, муқаддас интиқомдан, миллат муҳаббати ва кўр-кўрона душманликдан баҳс юритар эди. Бу партия аъзолари фикр ва мақсадларини бошқаларга тушунтирганда худди бир-бири билан уришаётган кишилардай бақиршар, қип-қизариб кетишар, тишларини рижирлатишар, муштларини қисшарди. Борди-ю, улар айтган ҳақиқатнинг туб маъносига дарров тушунмай, уни инкор этувчилар бўлиб қолса, у одамни худди дўппосламоқчи бўлгандай, устига бостириб бориб: «Ўзгартириш керак калладаги бундай ғайри фикрларни. Ахлатга улоқтирмоқ даркор бундай чириган каллаларни... Биз ўзгартирмасак бу каллаларни, золим Оврупо шартта узиб ташлайди уларни нокни узгандай қилиб», — дея қўлларини чўзишар, қаршиларидаги эски бошларни дарҳол узиб ташлаб, ўрнига янги бош ўрнатиб қўймоқчи бўлганга ўхшаш ҳаракатлар қилишарди.

Бу жўшқин уйғониш тарафдорлари билан софтлар ўртасида ора-сира жузъий жанжаллар чиқиб турарди. Лекин Зуҳту афандининг партиясидагилар улардан

¹ Бошчовушлик — фельдфебель (ҳарбий унвон).

ҳеч қўрқинмас эди. Икки партия ўртасидаги тафовут аҳамият беришга арзимайдиган жуда юзаки нарса эди. Асос эътиборига кўра улар бир йўлнинг йўлчилари эдилар. Нур ва маданият дея бақриб, ҳамма ёққа шовқин солаётган ёш йигитлар ҳам золим Оврупонинг душмани эмасмидилар? Дунёнинг бутун мусулмонлари билан баравар яшил байроқнинг олдига туражакларига, солибга¹ қарши очилажак «Нажм-у Ҳилол»² жангининг илк сафида курашажакларига онт ичмаганмидилар? Улар яна нима қила олардилар? Исломчиларга бўйсунганларидан кейин, бу ёшларнинг туркчилигидан³ қўрқининг нима кераги бор эди?

Шоҳин афанди бу муаллимларнинг овчи кийимларини, пайтаваларини қанчалик ёқтирмаса софта муаллимларнинг чолвор ва саллаларини ҳам шунчалик хуш кўрмас эди. Домлаларнинг «Қобил-и мустаар» дейишиб, вужудга ҳеч аҳамият бермасликлари билан бирга буларнинг қачон қараса: «Куч, мушт, оёқ ва жигар»,— дея бақришишлари, болаларни ёлғиз «Дин ва ўч» деган икки поршень билан ишлайдиган ҳайвоний машина ҳолига келтириб, тарбиялаш истаклари ҳам «Амир Дада» бош муаллимининг ғашини келтирарди. Айниқса, уларнинг она қоринларидан ёриб чиқариб найзаларга санчилган ва оловда куйдирилган болаларга, кўзлари ўйилган, оғизларига қўрғошин қуйиладиган мусулмонларга оид тасвирларини софталарнинг жаҳаннам ҳақидаги ҳикоялари даражасида зарарли деб биларди.

Шоҳин афанди бир куни Муаллимлар Жамиятида шундайларнинг бири билан — идоди мактабида гимнастика муаллими бўлган ускуплик бир ёш йигит билан — сал-пал тортишиб қолди. У аввалига гапни ҳазил тариқасида бошлади.

— Мен ҳам исломчидан, ҳам туркчидан,— деди ускуплик муаллим.— Мен диним билан миллатимни бир-биридан айирмайман.

Шоҳин афанди ҳазил қабилида гап қотди:

— Бизнинг мадраса мантиқида бир қоида бордир: «Бир нарса ё тошдир, ё нотошдир», дерлар... Ё тош, ё

¹ С а л и б — крест.

² Н а ж м - у Ҳ и л о л — Юлдуз ва ой (мусулмонларнинг байроғидаги рамзлар).

³ Т у р к ч и л и г и д а н — бу ерда пантуркизм маъносида.

ғайри тош... У нарса тош бўлса ғайри тош, ғайри тош бўлса тош бўлмайди. Демакки, уларнинг ўртаси йўқ.

Гимнастика муаллими қизишиб, мадраса мантиқи-га қарши шиддат-ла ҳужум бошлади.

Шоҳин афанди, билъакс, ҳеч сукутини бузмасдан кулимсираганича уни тинглаб ўтирди, сўнг деди:

— Мен ҳам бу нуқтада сизга қўшиламан, бироқ мадраса мантиқини рад этганингиз билан, менинг эътирозимни рад этолмайсиз. Амин бўлинг, мен таъқидий нуқтаи назардан эмас, бу нарсага чиндан қизиққанлигимдан сўраялман. Сиз менга жавоб беринг: дейлик, икки қўшин бир-бирига қарши келиб қолди. Буларнинг бири ғайритурк диндош қардошларимиздан, яъни Ҳиндистон, Ява, Хитой мусулмонларидан ташкил топган... Наригиси эса, ғайримуслим турк қардошлардан... Энди сиз, шу қўшинлардан бирига ёрдам кўрсатишингиз зарур. Қани, айтинг-чи, сиз қайси бирини қўллаб-қувватлардингиз?

Ёш муаллим нима деб жавоб беришига ҳайрон бўлиб:

— Шундай бўлиши мумкинми ахир?— дея боягидан баттар қизишиб кетди.

Шоҳин афанди яна ҳазил йўсинида сўзини давом эттирди:

— Агар мусулмон бўлмаган туркларга ёрдам қўлини чўзсангиз ҳақиқий миллатчисиз. Турк бўлмаган мусулмонларни қўллайдиган бўлсангиз диёнатпарварсиз. Икки ўртада туришингиз мумкин эмас. Ё у, ё бу... Агар мен, борди-ю, шу саволни домлаларимиздан бирига берсайдим, у ҳеч тараддудланиб ўтирмай: «Албатта мусулмонларнинг ёнини олган бўлардим», деб айтарди. Демак, уларнинг ғоялари аниқроқ.

Ускуплик муаллим билан унинг дўстлари «Амир Дада» бош муаллимига муносиб бир жавоб қилолмай, мингиллашар, қизариб-бўзаришарди.

Шоҳин афанди тағин ишнинг пачавасини чиқариб қўймайин деб, эҳтиёт-шарт юзасидан гапни калта қилди.

— Мақсадим: ҳазиллашмоқчи эдим,— деди у.— Лекин шу нарсани назарда тутиб қўйиш керакки, бу масалалар бундай қарасангиз оддий кўринади, аммо аслида жуда мураккаб.

Шоҳин афанди Муаллимлар Жамиятида ҳаммадан ҳам идоди ўқитувчиларига диққат билан кўз тикканди. Негаки, у тарбиялаб етиштирган талабаларнинг кўпчилиги қисми шуларнинг қўлига келиб тушарди-да. Эртами, кечми Сариевнинг қандай бўлмасин идорасида бирор лавозимнинг соҳиби бўладиган сара синфлар идоди муаллимларининг қўлидан чиқар эди. Идоди мактаби маърифатли ва қобилиятли кишиларни етиштириб беролмаса, у ҳолда ўзининг қилган бутун хатти-ҳаракатлари бекорга кетди деган сўз билан баробар бўларди.

Идоди мудирини Толиб бейнинг кунлардан бир кунини Жамиятда муаллимлар учун қилган лекцияси Шоҳин афандини даҳшатга солди.

Эълон этилган мавзу «Илми аҳволи руҳ» деб аталарди. Эски галатасаройли худди кутилганидай Овруподан, Франциядан баҳс юритди. Айтган гапларининг хулосаси шу эди:

— Францияда «Алан Кардек» деган машҳур бир муассаса бор эмиш... Кўпдан-кўп илмий тажрибалар ва тадқиқотлар натижасида руҳнинг ҳақиқатдан ҳам борлиги аниқланибди. Натижалар, диндор олимларимизнинг асрларча бурун бу бобда майдонга қўйган ҳақиқатларига мос тушибди...

Толиб бей илм ҳақида баҳс юритишнинг ўрнига қандайдир спиритизм¹ масалалари тўғрисида гапирар, оврупоча исмларни санаб кетарди. Руҳнинг борлигига шубҳа қиладиганларга яратганга сизиниб туриб, бир тарсакини қўйиб юбориш керак. «Нега урасан?» деб сўраган вақтларида: «Модомики, тош, дарахт каби бир руҳсиз махлуқ эканман, бу ҳаракатимдан нега дилгир бўляпсан?» — дея овозини ўчириш даркор экан.

Идоди мудирини сўзларини ора-сира шундай бўлмагур латифалар билан бегаб, лекциясини давом эттираркан, Шоҳин афанди ёнидаги Расимга секингина:

— Бу лекцияни мен софталик замонимда тинглашим керак эди, — деди ва бир оз жим тургач, заҳархандалик билан қўшиб қўйди.

¹ С п и р и т и з м — ўлганларнинг арвоқлари билан сўзлашиши мумкин деган бемаъни даъвога ишониш.

— Лекин бизнинг муллалар бундан дурустроқ гапиришади. Билимлари ҳар тарафлама ранг-баранг... Мантиқлари — кучли... Бироқ, не чораки, принциплари бузуқ, мана, ўзинг кўр, тушун, Расим... Бу одам сўзининг бошида: «Галатасаройда салкам оврупоча тарбия кўрдик», деди.

Толиб бей эски ислом файласуфлари билан ҳозирги оврупо олимларини бир нуқтада бирлаштириб, қўлни қўлга бердиртириб, кейин бир оз янги ҳаракатлардан баҳс юритди. Мамлакатнинг энди кўзини очганини, ундан кейин урушнинг бир хили Ҳилол — Салиб уруши бўлганини тушунганини такрорлади; болқонликларнинг зулмлари ҳақида гапирди; ниҳоят лекциянинг боши билан охирини бир-бирига боғлолмай, алланарсалар деб мингиллади-да, тўхтади-қолди.

Шоҳин афанди:

— Ажабо,— деди.— Назаримда Зухту афанди билан Жобир бейни шундай олишиб, бир-бирларига обдан қориштириб, бир ясашди-ю, майдонга манави янги зот чиқиб келди. Лекин илм ва тушуниш жиҳатидан Зухту афандидан, миллий ҳаяжон нуқтаи назардан Жобир бейдан жуда паст ва жуда ибтидоий... Жобир бей ҳеч бўлмаганда нимани ҳис этса ўшани сўзлайди, ҳолбуки бу жўн равишда унга тақлид этади.

Идоди муаллимларига келганда, буларнинг кўпчилиги пачағи чиқиб кетган софталарнинг ўзгинаси эди. Эски Дорилмуаллимларда кўрилган юзаки таҳсилдан кейин техника, математика, жуғрофия муаллимлари бўлиб етишишган эди. Ораларида талайгина истеъдодли ёшлар ҳам йўқ эмасди. Аммо уларнинг бир қисми ҳаддан зиёд фикрли кишилар эди. Хатти-ҳаракатлари ва сўзларини очиқ-ойдин баён қилганликлари учун, улар халқ орасида жинни, динсиз, ахлоқсиз деб танилгандилар. Шу назар туфайли жиддий бир иш кўра билишларига имкон йўқ эди. Гапни калта қилиб айтганда, шундай катта мактабда ишга ярайдиган фақат икки-уч муаллим бор эди. Лекин бунга қарамай, Шоҳин афанди: «Бундай ишларда каммиятнинг аҳамияти йўқдир. Ҳақ ва ҳақиқатдан қувват олган биргина онгли инсон, бу оммани ўзига ром эта олади»,— деб кетавергани учун бу натижа қаршисида умидсизликка тушмас эди.

Шоҳин афанди беш-олти ой парда орқасида аста-секин иш олиб борди. Саривоада ўз мавқеини яхшилаб қувватлантириб олгунга қадар ишни шу йўсинда қилиш фикрида эди.

Ҳақиқий башараси қандай эканлигини бирор кимса билмас, унинг маслак ва мақсади ҳақида ҳам бирор қатъий фикр айтолмасди. У бекордан-бекор ўртага отилиб чиқмас, бу нарсага интилмас ҳам эди. Ҳатто Айюб домла ҳам унинг тўғрисида охирги ҳукми бера олмас эди.

Бир ҳаракатидан, бир сўзидан шубҳаланганликларини сезиб қолгудай бўлса, Шоҳин афанди дарҳол айланма ҳаракат қилиб, ўзини ўйлаганларидан бутунлай бошқа бир одам қиёфасида кўрсатарди. У Расим ва Нажиб телба билан гаплашган кезларида, шундай дер эди: «Нима қиласан, Айюб домлани кўтариб ерга урмоқ учун унинг табиясига¹ мурожаат этишдан бўлак чора йўқ».

Буни кўриб ҳатто Нажиб телба ҳам бир оз эҳтиётга риоя этадиган бўлганди. Лекин бешинчи ойнинг сўнгида рўй берган бир воқеа уни оқолдан чиқмоққа ва очиқ майдонда курашишга мажбур этди. Шунисиға шукурки, бу беш ойнинг ичида яхшигина бир ёрдамчи куч тўплаб олишга муваффақ бўлганди.

Шоҳин афандини бир куни Ҳофизлар Жамиятига таклиф этишди. Фақир ва қариб қолган бир маҳалла имомининг катта ўғли — бахтиёр бир боланинг хифзи² тингланиши керак эди. Бола «Амир Дада» мактабининг эски талабаларидан эди. Бир ярим йил бурун уни мактабдан чиқариб олиб, ҳофизликка беришган эди. Унинг домласи Ҳофиз Раҳим афанди ғоятда жаҳлдор бир одам эди. Ундан талабалар у ёқда турсин, соч-соқоллари оқарган қўни-қўшнилар ҳам қўрқишарди. Озгина дангасалик, ўйинқароқлик қилган болаларнинг бошига таёғи билан тарсиллатиб туширган кезларида, ахир бу болаларни ҳам оллоҳ яратган-ку, демасди. Хуллас, ўз маслагига амал қилувчи ҳақиқий эркак одам эди!

¹ Та б и я — тактика.

² Х и ф з — Қуръони каримнинг ёд ўқилиши.

Кичик Рамзи, Ҳофиз Раҳимнинг «Зеҳни аввал»¹ гуруҳига киритган энг яхши талабаларидан эди. Боладаги ғайрат билан домланинг таёғидаги каромат оз вақтнинг ичида бошланғич мактабнинг шўх бир талабасидан ақлли, мўмин-қобил бир ҳофиз етиштирган эди. Аммо негадир кейинги пайтларда боланинг саломатлиги йўқола бошлаган эди. У жудаям озиб кетган, тез-тез ҳушидан кетиб қолар, бурни қонаб турарди.

Ҳофизларнинг йиғини муаззам бир тўйга ўхшарди. Бутун маҳалла аҳли кекса имомга ёрдам қилиб, кимдир боласига янги уст-бош олиб берди. Кимдир таклиф қилинганлар учун лазиз таомлар ҳозирлади.

Имомнинг уйи кичик бўлгани учун ҳофизлар йиғини маҳаллий бойлардан бирининг уйида ўтказиладиган бўлди.

Шоҳин афанди шаҳарнинг бутун уламоларини, гўзал товушли ҳофизларини, катта амалдорлар ва машҳур кишиларнинг сара қисмини мана шу йиғинда учратди.

Бошида сирмали салласи билан ўртада бир кичик ҳофиз айланиб юрарди. Негадир у жуда сўлгин кўринарди.

Шоҳин афанди унинг ора-сира бошини деворга суяётганига, кўзларини катта-катта очаётганига, рангининг оқариб кетаётганига диққат этди. Табиий, бу ҳол севинч, ифтихор ва ҳаяжондан бўлиши ҳам мумкин... Лекин у бир хонанинг эшигидан кириб кетаётганда, оёғи алланарсага қоқилгандай, бирданига тиз чўкди, кейин чалқанчасига ерга мук кетди. Атрофда юрганлар югуриб келишиб, болани кўтариб олишди. У ҳушсиз эди. Юзи шамдай оппоқ, рангсиз эди. Кулим-сираганча ухлаб қолгандай бир ҳолда эди.

Дарров юзига сув сепдилар. Жон киргандай бўлди. Оғзи бир оз очилди, бир ёқ лабининг четидан билинар-билинемас сизилиб қон чиқа бошлади. Шунда кимдир биров: «Ҳеч нарса бўлгани йўқ... Йиқилаётганда оғзини эшикка уриб олган. Тишлари қонаётган бўлса керак», — дея бақирди.

Болани диванга ётқиздилар, юзини, оғзини артдилар, лимон ҳидлатдилар, чаккаларини, билакларини одеколон билан ишқай бошладилар. Аммо кичик ҳо-

¹ Зеҳни аввал — зеҳни ўткир, зеҳни биринчи.

физ, ҳеч ўзига келмас, ора-сира йўталиб қўяр, оғзидан келаётган қон тўхтамасди.

Ниҳоят ҳеч бўлмагач, болани бақувват бир одамнинг қўлига тутқазишиб, уйига жўнатдилар. Домлар қўрқувдан, ўзини йўқотиб қўйганидан тили калимага келмай қолган кекса имомнинг қўлларини сиқишар, елкасига қоқишарди: «Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Бир оз дам олсин. Худо хоҳласа ўзига келиб қолади», — дея тасалли беришарди.

* * *

Оллоҳ саккизда берганини тўққизда олмас. Уч кундан кейин кичик ҳофиз вафот этди. Маҳалланинг ва маҳаллий бойларнинг ёрдами билан дабдабали жаноза маросими ўтказилди. Қасабанинг барча уламолари, таиқли кишилари, катта амалдорлари кекса имомнинг хароб ва фақир уйининг олдида тўпландилар. Бундай шараф камдан-кам ота-онага насиб этарди. Кекса имом уйининг қаршисидаги бузилиб кетган жойнинг девори тагида тиз чўкиб унсиз йиғлашнинг ўрнига, саждаи Раҳмонга қамалиб, қўлларини кўкка чўзиб Жаноби Ҳаққа ҳамд ва шукр қилиши лозим эди. Чунки кичик ҳофиз, бир жаннати одам эди. Кичик ҳофизнинг ҳифзини тингламоқчи бўлган Жаноби Ҳақ кеча унинг бутун гуноҳларини кечириб, малаклар қаторига киритиб юборганди. Бу олчоқ табиатли дунёнинг айби-ла такрор кирланмаслиги учун Жаноби Оллоҳ уни ёнига чақирганди. У жаннат қушининг орқасидан йиғламоқ... исён ва гуноҳларнинг энг каттаси эди. Кичик ҳофиз отасига, онасига, укасига жаннат боғларида кўшклар ҳозирламоққа кетганди. Унинг шафоати фақат онасига, отасигагина эмас, шу маҳалланинг тор кўчаларини тўлдирган жамоати муслиминга ҳам тегар эди. Кичик ҳофиз бир шаҳид, кекса имом эса, шу шаҳиднинг отаси эди. Ҳа, саодатнинг, шарафнинг бу мартабасини Оллоҳ қанчадан-қанча бандасига насиб этган экан?!

Шунингдек, бу мислсиз саодатнинг қадрига етмаётган фақат кекса имом эмас эди. Уйда ундан ҳам ақли камроқ, сўзга тушунмайдиганроқ бир жоҳил бор эди: боланинг онаси.

Жанозага йиғилган жамоат кичик ҳофизни яхши билганини гапириб, унинг ҳақиқига дуо қилди. Сирма нақшли ипак чойшаблар, қимматбаҳо шёллар, сирмали бир салла билан келиндай безатилган тобут уйдан узоқлаша бошлаганда, юқори қаватдаги деразалардан бирининг кўзи зўр бериб урилган зарбдан чил-чил бўлди, ўрта ёшли бир хотин, кўчадаги ҳийбатли такбир шовқин-суронини бостириб кетган даҳшатли бир фарёд билан ҳайқира бошлади. Ойнани синдирган хотиннинг муштлари қонга бўялган эди. Кийимлари дабдала бўлиб кетганди. Ҳозир деразадан кўчага отиш учун чиранар, ёлғиз қўлларигина кўринаётган бир неча хотинлар уни сочларидан, бўйнидан, қўлларидан маҳкам ушлаб, ичкарига тортишга ҳаракат қилишарди. Такбир садолари бирдан ўчди.

Хотин эс-ҳушини йўқотгандай эди.

— Болам. Вой, болам. Боламни ўлдирдилар. Қотиллар, — дея ҳайқирарди.

Оломон ичида бир ғала-ғовур, бир тўлғониш пайдо бўлди. Атрофдан: «Тутинг... Тинчлантинг... Ичкарига олинг!» дея бақирардилар. Такбирлар бу жиннининг исёнини бўғиб бостирмоқ, бу фарёдни даргоҳи илоҳийга чиқазмасликка моне бўлмоқ ниятида бошқатдан янада кучлироқ, янада баландроқ янгради.

Хотинлар деразанинг орқасида узун бир курашдан сўнг кичик ҳофизнинг онасини забт этдилар. Бир қўл унинг номаҳрамга қарши очилган, ёйилиб кетган сочларини қандайдир бўз латта билан ўрар, иккинчи бир қўл оллоҳга исён кўтарган оғзини беркитар, бошқа қўллар эса, унинг қонли бармоқларини кўзи синган деразанинг четидан айирмоққа тиришарди.

Мотам аҳли оғир-оғир йўл-юришда давом этарди. Оломондагиларнинг баъзи бирлари бу исёндан норози бўлишди. Аммо аксарият хотинга ачинарди:

— Хотин киши-да... Жаноби Ҳақ буни айбга қўшмас, иншоллоҳ...

— Она бўлгандан кейин, нима қилсин?.. Юраги ёнапти...

— Муваққат жаннат ичидадир бечора... Нима деяётганини ўзи ҳам билмайди...

Жаноза аҳли бошқа кўчага бурилди. Такбир саслари узоқлаша бошлади.

Уртоғи Расим билан бирга жамоатнинг энг орқа-

зида секин бораётган Шоҳин афанди муюлишга етганда ғайри ихтиёрый равишда тўхтади ва имомнинг уйига узоқ-узоқ қараб турди. Унинг юзи негадир оқариб кетганди, лабларида аччиқ кулги ўйнардди:

— Хотиннинг шундай дейишига ҳаққи бор, Расим,— деди,— боласини эл билан бирга биз ўлдирдик. Сен... мен... у... Ҳаммамиз...

Расим ҳайрон бўлиб, унинг юзига тикилганича қолди.

«Амир Дада» бош муаллими сўзида давом этди:

— Ҳа, Расим... Бечора хотин ҳақ. Қотил бизлармиз... Сен... Мен... У... Жанозанинг орқасидан кетаётган мана шу жамоат. Орамиздаги айрим кишиларимиз бу жиноятда тўғридан-тўғри иштирок этишди. Яна бошқа бировларимиз кўрлигимиз, жоҳиллигимиз, ақлсизлигимиз ёхуд жасоратсизлигимиз сабабидан, сукут сақлаб туравердик. Болани авжи ўсадиган, тоза бир чечакдай очиқ ҳавода қуёшдан нур эмиб очиладиган бир ёшида оғир юкнинг остида эзиб ўлдирдик... Саломатлиги жойида бўлганда, балки ўлмасмиди? Аммо у замонда ҳам барибир унинг закоси ўлган бўларди. Умрбод касал, бир нарсадан гангигандай яшаб юра берарди. Ҳа, Расим, бу бечорани бошқалар қатори эл билан бирга биз ўлдирдик.

* * *

Кичик ҳофизни қасабанинг қабристонига кўмдилар. Кечқурун катта жомеъда хатми қуръон ўқилди. Домлалар кичик ҳофизнинг қирқида яна тўпланадиган бўлиб уй-уйларига тарқалиб кетишди. Шоҳин афанди ҳам мактабнинг иккинчи қаватидаги ўз хонасига қайтди. Сукут ичида ечинди-да, ўрнига ётди. Аммо ухлолмади. Хотиннинг фарёди ҳеч қулоғидан нари кетмасди. Бу сас Шоҳин афандининг зеҳнида янги бир уфқ очган эди: хотин деб аталмиш янги бир уфқ.

Мамлакат аҳолисининг балки ярмидан ҳам кўпроғини ташкил этган бу мажхул ва алданган хотинлар олами нечун шу вақтга қадар ҳеч хотирига келмаганидан ҳайратга тушиб ўзига-ўзи савол ёғдирарди.

Шоҳин афанди дунёда фақат биргина хотинни таниган ва унга меҳр қўйган эди, у ҳам бўлса ўз онаси.

Лекин шунинг билан бирга юрагидаги ҳис ҳақиқий меҳрми, йўқми, билолмасди. Кўнглида шубҳаси бор эди. Ёлғиз, муҳаққақ билган нарсаси шу эдики, минг турли йўқсуллик ва меҳнат ичида бир кекса хотиннинг ҳеч тинмай ишлаётганини кўрган ва доим унга юраги ачишарди. Ҳозир янада яхши хотирларди. Бир вақтлар унинг учун тоғда чўпонлик қиларкан, ичида бир нозик, севинчга ўхшаш бир ҳаяжон ҳис қиларди. Кейинроқ, муаллимлиги даврида, бегона қишлоқларда кезиб юрганида ҳам шу туйғуни бошидан кечирганди. Мадрасада экан, бир кун унга қўлдан-қўлга ўтавериб, сарғайиб, титилиб кетган бир хат келганини хотирларди. Конвертни очса, учи ёниқ бир мактуб чиққанди.

Шоҳин афанди ёниқни кўрганда на ҳаяжонланган ва на қайғурган эди. Бўлгани чуқур хўрсиниб:

— Худо раҳмат қилсин... Менинг ғариб онагинам вафот этибди, — деганди.

Сўнгра тиззасининг устида очиқ турган китобини келган жойидан ўқиб кетаверганди. Бу мотам, юзаки қараганда уни ларзага солмаганди. Салгина совуқ олган кишилардай бир-икки кун хурсандчилиги ва иштаҳаси кесилганди-ю, кейин бу ҳам ўтиб кетганди.

Аммо ёш софта рамазон ойларида қишлоқма-қишлоқ кезаркан, бир йил аввалги шавқ ва ғайрати йўқлигини ҳис этди. Бурунгидай ишлашдан, пул топишдан завқ олмасди. Ичида қандайдир бир бўшлиқ, англашилмас бир лоқайдлик бор эди. Ўзи шунчалик тушунган одам бўлса ҳам бунинг сабабини ҳечам билолмасди.

Шоҳин афанди бу муаммони ҳозир, мана шу кечда ҳал этди. Онасига ёрдам бериш — унинг асосий мақсади эди. Хуржунидаги ейиладиган, қишлоқлардан топиб келган беш-ўн пора пул билан бир оз кийим-кечакдан у кекса ва касал онасига бир қисмини айириши кераклигини яхши биларди. У ўлиб кетгач, дунёда унинг ёрдам бериши лозим бўлган кимсаси қолмаган, хуржунидаги ейилажак, қўйнидаги бир қанча мажидия пул унга кераксиз бир юк каби кўринарди.

Шоҳин афанди жуда чарчаган бўлишига қарамай, ҳеч ухлолмас, тўшагида ётаркан, бир ёнидан иккинчи ёнига ағдарилар ва ўзича фикр юритарди:

— Хотин дегани — бу жуда катта қувват... Лекин мен ҳам хотин зотини танимаган, у ҳақда ўйламаган бир одамман... Мен кекса, касалманд бир онанинг

таъсиридан ўзимни қутқаролмадим. Бугунги фалокатларимизнинг боиси нимада? Боиси балки хотинларни асрлар давомида инкор этиб, уни хўрлаб, жаҳолат ичида қолдириб келаётганимиздадир. Кичик ҳофизнинг онаси балки таҳсил жиҳатидан, фикрлаш жиҳатидан жанозага йирилган уч-беш юз эркакнинг ҳаммасидан анча паст савиядадир... Аммо бизнинг шубҳали илмимиз, хира ақлимиз билан бир турли тушуниб етмаган ҳақиқатни у она дардли юрагидан ҳис этиб чиқарди. Бизга «Қотиллар» дея ҳайқирди... Хотиннинг шундай дейишига ҳаққи бор. Бечора болани эл билан бирга биз ўлдирдик. Кимимиз билимимизнинг камлиги, ақлимизнинг етишмаслиги билан, кимимиз жазога тенг бўлган лоқайдлигимиз, қўрқоқ сукутимиз билан...

Аста-секин босиб келаётган уйқу Шоҳин афандининг зеҳнини қорштириб юборди, сал аввалги аниқ фикрлар деб ўйлаган нарсалари фожиали, қўрқинчли ҳаёлларга айқаш-уйқаш бўлиб кетди, кўзининг олтидан инсофсиз ишловлар билан қирринга дучор қилинган маъеумларнинг ҳадсиз, ҳисобсиз жанозалари ўтарди.

ХIII

«Амир Дада» мактабида кичик ҳофизнинг Бадри немли бир укаси бор эди. У ўн икки-ўн уч ёшларда бўлиб, жудаям шўх ва лекин кўп ақлли бир бола эди. Бадри Шоҳин афандининг энг суйган талабаларидан эди. Акасининг ўлимидан кейин, бош муаллимнинг бу болага бўлган меҳри янада ортиб кетганди.

Бадри ора-сира мактабдан қочиб турар, бошқа мактабларда ўқийдиган бир гуруҳ ўзига ўхшаган ҳаммаҳалла ўртоқлари билан қасабадан ташқарига чиқиб, дала-қирларда ўйнашга кетиб қоларди.

Кунлардан бир кун Бадри гойиб бўлганича бадари кетди. Шоҳин афанди у кунларда янги нуриладиган мактабнинг лойиҳаси билан овора бўлиб, боланинг нима сабабдан келолмаётганини суриштирёлмади.

Бош муаллим бир куни эрталаб ўзининг хонасида дарс жадвалига тузатиш киритиб ўтирарди. Шу пайт эшик очилди ва ичкарига отаси билан бирга кичик Бадри кириб келди. Боланинг бошида янги бир салла бор эди.

Дабдурустдан кекса имом:

— Энди Бадри мактабдан кетади. Раҳим афандида ҳофизликка ўқийди. Атайлаб муаллимлари билан хайрлашиш учун олиб келдим, — деди.

Шоҳин афанди қўлида жадвал ушлаганича, қотиб қолди. Бир кекса имомга, бир бошига салла ўраши билан бўйи кичрайиб, юзи қартайиб қолгандай кўринган Бадрига ҳайрат билан боқар, сўзлашга сўз тополмасди.

Лекин шу билан бирга болада қандайдир хурсандлик ва мамнунлик аломати бор эди. У мулоим кулганича ўқитувчисига яқинлашиб, унинг қўлини ўпди. Шоҳин афанди имомни бир стулга ўтирғизди. Боланинг кичик қўлини қўлидан чиқармай туриб, сўради:

— Нима сабабдан шундай қилиясиз, имом афанди?

Кекса имом катта ўғлининг ўлиmidан кейин сал нарсага кўз ёши қиладиган бўлиб қолганди. Дастрўмоли билан кўзларини, бурнини артаркан:

— Бошимизга қандай фалокат тушгани ўзингизга маълум, — деди. — Жаноби Ҳақ етиб турган ўғлимни қўлимдан юлиб олди. Қартайиб, ишга яроқсиз бўлиб қолганимда у қўлимни тутган бўларди. Оллоҳи таолонинг ғазабини келтирмай деб, йиғлашдан қўрқаману, аммо нима қилай, ичим ёнса...

Бу Шоҳин афандининг сўраган саволига жавоб эмасди. Лекин шунга қарамай, бош муаллим унга тасалли бериш учун бир неча сўзлар айтиб:

— Нима қиламиз... Дунёнинг бўлгани шу... Ҳаммамизнинг бошимизда бор нарса. Оллоҳ бошқаларнинг умрини берсин, — деди.

Кейин болани кўрсатиб, қўшиб қўйди:

— Худога шукурки, бахтингизга қўлингизда Бадрийингиз бор. Худо хоҳласа, у сизга тасалли бўлади. Сизнинг ҳам, онасининг ҳам қайғусини унутдиради. Аммо уни нима учун ҳофизликка бермоқчисиз, бирор қикмати борми унинг, тушунолмаяпман... Бола ахир ёш эмасми? Қаранг-а, Бадри, қушдай заиф бир бола.

Шоҳин афанди катта ҳаяжон ичида эди. Аммо буни сездирмас, кулимсираганча сўз сўзларди. Кекса имом чуқур-чуқур хўрсиниб, деди:

— Бадри ҳақиқатан ҳам заиф... Мен ҳам унинг бир неча йил улғайиб кучга киришини истардим, аммо чора йўқ. Мен вазифай имоматликини нарисе билан бир-икки йил адо эта оламан. Катта ўғлим омон бўлсайди, ўрнимга чиқарди-қўярди. Умримизнинг охири-

да мени ҳам, онасини ҳам олчоқ табиатли муҳожирликдан халос этган бўларди... У ўлгач, икки қўлимиз таянчсиз қолди. Шунинг учун Бадрини бир-икки йилнинг ичида тезлик билан ҳофиз қилиб тайёрлаш лозим... Агар уни оллоҳнинг иродаси билан яқин бир замонда етиштириб чиқармасам, имомат бошқаларнинг қўлига ўтиб кетади... Биз унда тамом бўламиз... Худо хоҳласа кекса отасига ўринбосар бўлади. Шундай эмасми, ўғлим? Энди ўйинқароқликка барҳам бериш керак. Зотан тўғриси билишни истасангиз, мен унинг маориф мактабларида таҳсил топишга тарафдор эмас эдим... Тагин хафа бўлмангу, аммо мактабларингиздаги болалар жуда мирзабекорлар бўлиб чиқишяпти... Ҳа, Бадри энди ўйинқароқликни ташлайди. Дарсларини яхши тайёрлайди... Авваллари уни ҳофиз бўлишга ҳеч ҳаваси йўқ эди. Аммо Жаноби Оллоҳ болажонининг юрагига бир муҳаббат солди. Раҳим Домладан дарс олишни бошламоқ учун, у мендан кўра тезроқ шошяпти. Худо хоҳласа икки йилдан кейин ҳофиз шарабтини сиз ҳам ичасиз.

Бадри хурсанд бўлиб кетганидан, иржайиб:

— Икки йил кўп, ота, бир йил ҳам етади. Бир йилгаям қолмайди, мана кўрасиз... — деди.

Кекса имом яна кўзларини, бурнини артди-да, боласини қучоқлаб юз-кўзидан ўпди:

— Жаноби Ҳақ, чин қалбдан унга боғланган бандаларидан ҳеч бир замон раҳматини дариг тутмагай. Ким айтардики, бир неча ой бурун акасининг салласини мушукларнинг бўйнига ўраган бу дайди ва тўполончи болада ҳифзи Қуръон учун шундай оташин бир шавқ ва ҳавас уйғонади, деб. Яша болам, азизу омон бўл. Кекса отанг, бундан кейин кулса, фақат сен туфайлигина кулажак.

Шоҳин афанди ортиқ ўзини ушлаб туролмади. Имомнинг қаршисидаги бир стулга ўтирди ва ёнида тикка турган боланинг ингичка билакларини қафтлари орасидан бўшатмай, аста-секин сўз бошлади:

— Имом афанди... Марҳум ўғлингизни мен танимасдим. Аммо унга кўп куйдим. Сизчалик десам, муболаға бўлар. Ва лекин хозиргача бу яра битмади. Бунга амин бўлинг. Тобут уйдан чиқаётганда онасининг қандай фарёд қилганини, нималар деганини ўзингиз ҳам эшитдингиз. Бошқаларга ўхшаб: «Жоҳил

хотин... тушунмайди», — деманг. Унинг маълум даражада ҳаққи бор. Катта ўғлингиз ўзи касалманд бола экан. Мен буни гоят яхши ерлардан эшитдим, ўргандим. Раҳим Домла ўғлингизни зўр, паҳлавон одамларни ишлатгандай ишлатди, ҳаддан ташқари оғир юк остида эзилган нозик бир тойдай ўлиб кетди бола бечора. Бадрининг қушдаккина бир бола эканлигини кўриб турибсиз. Болани Раҳим Хўжага берсангиз икки йил ўтмай, оллоҳ уни ўзининг олдига чақиради қўяди. Ахир сиз, отасиз-ку! Болаларингиздан бирини қурбон қилишга бердингиз. Бу болангиз ҳам қўлингиздан кетса юрагингиз ёнмайдами?

Кекса имом Шоҳин афандини тингларкан, гоҳ жаҳли чиқар, гоҳ ўзини йўқотиб, қийин аҳволга тушарди. Титраган қўллари билан пешанасидаги терларни артар экан, унга ёлвора бошлади:

— Худо хайрингизни берсин, менга бундай нарсаларни гапирманг. Зотан онаси кексайган пайтимда мени қон қусдириб: «Биттагина болам қолди. Ҳофиз қиламан десангиз, у ҳам қўлимдан кетади, унда мен сўққабош қоламан. Ўлсам ҳам уни ҳофизликка бермайман!» дея қиёматлар кўтарди... Чеккан азобим етмагандай сиз ҳам менга заҳардан аччиқ сўзларни гапирасиз, ахир мен нима қилай?

Шоҳин афанди буюк бир шафқат ва марҳамат-ла:

— Ҳақиқат доимо аччиқ бўлади, имом афанди,— деди,— агар сиз бу ҳақиқатга тик қарашни истамасангиз, заволга қолиб, бундан ҳам баттар изтиробларга учрайсиз.

— Мен сизга ишим қай аҳволда эканини айтдим-ку. Мен нарисин билан бир-икки йилгача ишлай оламан. Шу вақт ичида Бадрини тайёрлаб етиштирмасам, имомат қўлдан кетади. Унда биз очликдан ўламыз.

— Бадрининг акаси каби Раҳим Домланинг калтаги остида жон беришини сиз бундан афзал кўрасизми?

— Шафқат қилинг... Қайси ота ўз боласига ёмонликни истайди? Оллоҳ шоҳиддирки, мен Бадрини зўрлаб ҳофизликка бераётганим йўқ. Ўзи хоҳиш билдирипти. Ўзингиз ҳозиргина эшитдингиз-ку, нима деганини.

— Бадри ҳали бола... Бундай ёшда одам нима истагини билмайди... Унда овчи ёхуд балиқчи бўлишга ҳавас уйғотсангиз, дарров бунга кўнади-қолади. Бадри

кўз-кўз қилинадиган сирмали саллаларни, тантанали ҳофиз йигинларини кўриб, шунга учяпти. У мартабага эриштиш учун не-не заҳматлар, не-не азоблар тортишни шубҳасиз, тушунмайди. Бадри бугун гапирган гапидан эртасига қайтиши мумкин. Амин бўлинг, бу бола, у қадар оғир юкни кўтара олмайди. Бу жимжилоқдай боланинг Ҳофиз Раҳимнинг таёғи остида ўлиб кетишига Оллоҳи Таоло ҳам рози бўлмас.

— Инсоф этинг, муаллим афанди. Бир болага Каломи Илоҳийни ёд олдириш, ризои илоҳийга қарши бир нарсами?

— Оллоҳ ҳеч кимдан зўраки иш истамайди.

— Оллоҳ буюкдир. Албатта боламдан ёрдамни аямас.

Шоҳин афанди сийрак соқолини қаширкан, салгина кулимсади:

— Менинг қўрққаним ҳам шундан-да... Жаноби Ҳақ, боланинг дунёда чеккан ҳақсиз машаққатларидан бирдан раҳми келиб, уни Ҳофиз Раҳимнинг калтагидан қутқариб олмоқ учун вақтидан аввал жаннатга чақириб қолса, бунга нима дейсиз?

Кекса имом яна жаҳли чиққандай бўлди:

— Ғалати сўзларни гапирасиз-а, муаллим афанди...

Шоҳин афанди стулини имомникига яқинлаштириб, бир қўли билан унинг титроқ тиззаларини, иккинчиси билан эса боланинг иягини силаркан:

— Имом афанди, мен Бадрини ўз ўғлим деб биламан, сиз ҳам мени болам деб билинг. Нима гапирсам ҳам, нима қилсам ҳам болангизга, ўзингизга яхшиликни раво кўрганимдан. Бунга ишонинг. Модомики, бола ҳофиз бўлиши, келажакда сизнинг ўрнингизни эгаллаши шарт экан, яхши, шундай бўла қолсин. Аммо ҳозир эмас, уни бир-икки йил менда қолдириг... Ўз боламдай, ўз укамдай боқаман, тарбиялайман. Уни ҳеч сиқмасдан, чарчатмасдан гўзал нарсаларга ўргатаман. «Амир Дада»ни битирсин. Кучли, қувватли бир бола бўлсин. Ҳозир икки-уч йилнинг ичида қийналиб-қийналиб ўрганадиган нарсасини у вақтга келиб, оллоҳнинг иродаси билан, бир йилнинг ичида олади.

Шоҳин афанди мунис, ишонтирувчи гаплари билан унга ярим соатдан ортиқ сўз сўзлади. Мақсади Бадрининг мактабдан олинишига моне бўлмоқ, вақтдан ютмоқ эди.

Бу зеҳни ўткир бола, бир оз улғайиб, бошланғич мактабда яхшигина таҳсил кўргач, бировга муҳтож бўлишликдан ўзини қутқара оладиган даражага етган бўларди.

Ниҳоят, кекса имом Шоҳин афандининг сўзларига қаноат ҳосил қилди ва боласини яна икки йил мактабда қолдирилишига розилик берди. Шу йўсин, хотинининг кўнглини ҳам оладиган бўлди.

Шоҳин афанди чол одамнинг тағин ўз қарорини ўзгартириб қўйишидан қўрққани учун дарров Бадрининг бошидан салласини олди-да, уни буюк ҳурмат билан бир қутига қўйди, сўнг қутини ёзув столига беркитди:

— Худо хоҳласа, икки йилдан кейин уни яна Бадрининг бошига ўз қўлим билан ўраб қўяман,— деди. Сўнгра болани қўлидан ушлаб, синфига етаклаб кетди.

Шоҳин афанди денгизда чўкиб бораётган бир инсонни қутқариб қолгандай, жуда хурсанд эди.

XIV

Айюб Домла кутган фурсат ниҳоят келди. «Амир Дада» бош муаллимига қарши қўрқинчли бир ҳаракат бошлади.

Аввало мактабга қасаба машҳур кишиларидан ва талаба ҳомийларидан беш-олти кишилик бир ҳайъат келди.

Булардан Ҳожи Амин афанди деган бир киши:

— Мусулмонлар мамлакатада шиллиқ қурт сотилмас... Биз болаларимизни мактабга динларни, диёнатларни ўргансинлар деб юборамиз... Қандайдир одамларнинг болаларимизни динсиз қилишларига мутлақо қаршимиз,— дея бақира бошлади.

Ҳожи Амин афанди бир пайтлар қароқчи бўлган одам эди. Уттиз йил бурун у ҳукуматга таслим бўлиб, жандармликка ўтган ва ўзининг эски ўртоқлари билан

¹ Диний ақидаларга кўра дунёда шундай нарсалар, жониворлар учрайдики, уларнинг ҳалоллиги ва ёки ҳаромлиги мусулмонлар учун муаммо. Бундай муаммо ҳисобланган нарсаларни мусулмонлар тановул қилмайдилар. Шиллиқ қурт ҳам шундай жониворлар қаторига киради. Лекин бу ерда келтирилган «мусулмонлар мамлакатада шиллиқ қурт сотилмас» ибораси қочиряқ маъносида ишлатилган, яъни биз сенинг мактабингга ишонмаймиз, демоқчи.

қонли бир курашга киришган эди. Қароқчиларнинг қароргоҳларини яхши билганлиги учун тоғларни бошдан-оёқ талон-торож қилган, улар билан узоқ-яқин алоқаси бўлганларни инсофсиз равишда исканжаларга олиб ўлдирган, қишлоқларда хотинларини, болаларини ҳам аямай илдизларини қуритган эди.

Ҳожи Амин шундай қилиб пулга ва қонга тўйгандан кейин Ҳажга кетган, Қуръонга юз суриб тавбазаррулар қилган эди. Ҳозир, етмиш ёшларда таҳоратсиз ер босмайдиган диндор, камтар бир одам эди. Бироқ, дин ишларида биронтаси сал-пал йўлдан озгундай бўлса, бундан хабар топган заҳоти эски касали қўзғаб қолар, атрофи кўзига қип-қизил бўлиб кўринарди. Ёшлигида хасис дунё ҳирслари учун ўрта ёшида мамлакатнинг ва халқнинг манфаати учун қон тўкканди. Чоллигида ҳам Оллоҳ учун ғазо этмоқни вазифаси деб биларди.

Зайф, мункиллаган бир одам бўлишига қарамай, жаҳли чиқиб бақира бошлаган вақтда қаршисида ҳатто энг зўр кишилар ҳам зириллаб туришарди.

Ҳожи Амин ҳеч қандай гапга қулоқ бермасдан:

— Ҳофиз Қуръон бўлишга азм этган бир болани Оллоҳнинг йўлидан уриш, анвои ҳақоратлар билан бошидан салласини чиқариш ахлоқсизликдир, динсизликдир. Бундай ишга журъат этган сурбетни бурда-бурда қилиб тўғрамоқ фарздир,— дея Шоҳин афандининг устига бостириб кела бошлади.

Ҳожи Амин мактабга ёлғиз бир ўзи келганда эди, Шоҳин афандига сўзсиз бир таёқ отиб, бошиними, кўзиними ёрган бўларди.

Бундай бир ҳаракат ҳозирчалик ҳам кераксиз, ҳам хатарли эди. Бир расмий мактаб бош муаллимининг ўз вазифасини адо этиб турган бир вақтда тажовузга учраши ҳукуматни ва айниқса партияни ғазабга солган бўларди. У ҳолда ўзлари ҳақсиз ва ноўрин ҳаракат қилган бўлишиб, Шоҳин афандини йиқитишнинг ўрнига унинг тутган мавқеини мустаҳкамлаб қўйишарди. Шунинг учун Ҳожи Амин афанди бош муаллимнинг устига отиламан, деб турганда дўстлари уни қўлларидан маҳкам ушлаб қолишди ва яхши гапириб, тинчлантиришга ҳаракат қилишди.

Шоҳин афанди бу зарбанинг қаердан келаётганини дарҳол тушуниб етди.

Тутган йўлида яна бунга ўхшаш неча ҳужумларга кўксини кериб чиқиш кераклигини аввалдан ҳисобга олиб қўйгани учун ўзини йўқотиб қўймади,— қўрқмади ҳам, жаҳли ҳам чиқмади.

Бир буюк собит фикрнинг жозибаси ичида яшаган барча инсонлар сингари унда ҳам чеккан азобу уқубатларидан бир оз бўлса-да завқ олишга майл бор эди.

Шоҳин афандининг жасорати худбинлик, гурур ва ўжарликдан келган бир тошқинлик эмас, балки ўз гоёсига чексиз инонмоқликдан, усиз яшашни имконсиз кўрганликдан туғилган ҳақиқий жасорат эди. Қўрқмагани, ўзини йўқотиб қўймагани ҳолда, уларнинг ҳақоратига ҳақорат билан жавоб қайтаришни лозим кўрмай, лабларида маҳзун табассум билан сокин бир мутавозелик кўрсатиб, хавfli вазиятнинг ўтиб кетишини кутиб турарди.

Бу шовқин-суронли саҳнадан кейин қасабанинг мўътабар одамлари «Амир Дада» мактабига ишончлари қолмаганини сўйладилар ва ўз болаларини олиб кетдилар.

Эртаси куни Шоҳин афандини бир расмий хат билан Маориф бошқармасига чақиртирдилар.

Мудир, қўллари чўнтагида, хонанинг ичида у бурчакдан бу бурчакка юриб турарди. «Амир Дада» муаллими эшикдан кириб келаётганини кўргач, дарров қошларини чимириб:

— Шоҳин афанди, нима қилганингиз бу? Ножўя ишингиз учун марҳамат, жавоб беринг!— дея бақирди.

Маориф мудирини, мутасарриф Муфит бей тоифасидаги одамлардан эди. Одамларни очиқ юз билан қабул этар, қўл остидаги кишиларига — талтайтириб юборадиган даражада — жуда нозик муомала қиларди. Шоҳин афандига шундай бақириб-чақирган экан, демак, бир сабаб бор, албатта. Аҳамиятли сабаб.

«Амир Дада» бош муаллими ҳеч вазминлигини бузмади.

— Билмасдан бирор камчиликка йўл қўйгандирман, афандим,— деди у,— аммо шундай кибор, камбағалпарвар бошлиғим ножўя иш деб айтса арзийдиган бирор нарса қилмадим.

Маориф мудирини бир оз довдиради. Аммо яна ғазаб ва шиддат билан бақирди давом этди:

— Яна нима қилмоқчисиз? Биз жоҳил аҳолининг ишонч ва муҳаббатини қозонайлик, расмий мактабларни халққа севдирайлик дея нима қилмаяпмизу сиз бўлсангиз бир ножўя иш чиқазиб, бутун хатти-ҳаракатимизни йўққа чиқаряпсиз.

— Нима қилганимни лутфан айтмайсизми?

— Марҳамат, ўқинг.

Маориф мудирини, столининг устидан бир қоғоз олиб, уни ғазаб билан Шоҳин афандининг оёқлари остига отди.

Бу, остида юзга яқин муҳр ва имзо бўлган бир протокол эди.

Хона қоронғи бўлганлиги учун Шоҳин афанди протоколни деразанинг олдига келиб, ўқий бошлади. Хулосаси шундан иборат эди:

«Муаллим Шоҳин афанди «Амир Дада» мактабини барбод этди. Болаларда дин, таҳсил, тарбия, ахлоқ деган нарса қолмади. У талабаларга жуда ёмон таъсир кўрсатапти. Ўз болаларининг кундан-кунга дайди бўлиб кетаётганини кўрган ота-оналарнинг юраклари қон бўлиб йиғламақдалар. Ҳатто мактабдаги муаллимлардан бир қисми ҳам бу одамдан шикоят қилаётир. Бечоралар, оғизларини очиб кимсага бир нарса деёлмайдилар. Ниҳоят, бу одам ҳофиз бўлиш учун мактабдан кетмоқчи бўлган бир талабани иблисона баъзи бир муғамбирлик йўллари билан тинчлантириб, фикридан қайтарди, бошидаги саллани турли ҳақоратлар билан оўкиб, улоқтирди. Бу нарсанинг энди давом этиши мумкин эмас. Ҳадеб халқнинг динга оид туйғуларини қўзғаш ва таҳқирлаш билан завқланаётган бу одамни албатта текшириб чиқиш даркор. Сариева аҳолиси буни билжумла ҳуқуқларини ҳимоя қилишни кафиликка олган диёнатпарвар ҳукуматдан камоли ҳулузу сузуш¹ ила истирҳом² қиладилар».

Шоҳин афанди ҳали протоколни ўқиб битирмасдан Маориф мудирини яна қайтадан сўз бошлади:

— Бир соат аввал мутасарриф бейга шаҳарнинг мўътабар кишиларидан ташкил топган бир ҳайъат келди, сиздан шикоят этди. Азизим Шоҳин афанди, ўз

¹ Камоли ҳулузу сузуш ила — гамгин қалбининг бутун софлиги ила.

² Истирҳом — ёлбориш.

ишингиз йўқмики, сизга алоқаси бўлмаган нарсаларга бурнингизни суқасиз? Бир қандайдир таъвия боласини мактабдан олиб ҳофизликка бермоқчи эмиш... Отаси бўлгандан кейин берса берар... Сизга нима? Нега ўзингизга оид бўлмаган ишга аралашасиз? Тагин бизни ҳам аралаштирасиз? Халқ, зотан, маориф мактабларига шубҳали кўз билан қарамоқда. Маҳалла мактаблари, вақф мактаблари кундан-кунга камайишнинг ўрнига, ортиб боряпти. Кеча ҳурматли оталардан бир қисми мактабингизга келиб, болаларини қайтариб олишибди... Жамоатчилик фикрини тинчлантирмасак, яна бошқа кишилар ҳам шундай қилишлари мумкин... Тушунинг, ахир, бу нарса биз учун қандай фалокат, қандай мағлубият! Биз, билъакс, Дорулмуаллимидан сиз сингари ёш, тиришқоқ бир мезун келди, энди мактабларимизда талабаларнинг сони икки марта ошиб кетади, деб умид қилган эдик. Эрта билан мутасарриф бейнинг олдига келган ҳайъатдаги ҳаяжон ва хафаликни кўрмадингиз... Мутасарриф бей афандининг ёмон жаҳллари чиқди. Ҳатто сизни бўшатиб юбормоқчи ҳам бўлдилар. Аммо кўп ишбилармон ва қонунпарвар бир зот бўлганлари учун бу масалани ҳал қилишни менга топширдилар. Ҳаракатчанлигингизни маъқуллашимни шу пайтгача турли баҳоналар билан қайта-қайта сизга айтдим. Мен сизга ёмонликни истамайман. Аммо нақадар мушкул бир аҳволга тушиб қолганимни кўриб турибсиз. Энди мен нима қилай?

Шоҳин афанди хотиржамлигини бузмасдан бу нутқнинг бир калимасини ҳам қулоғидан қочирмай, охирига қадар зўр диққат билан тинглади.

«Амир Дада» бош муаллими Маориф мудирининг қандай одам эканлигини биларди. Аллақачон унга берадиган баҳосини бериб қўйган эди. Инсонларни табиати ва ахлоқига кўра гуруҳларга ажратиш лозим бўлган тақдирда, у ҳеч иккиланмасдан уни мутасарриф Муфит бейнинг гуруҳига қўшарди.

Бу зот ҳам Муфит бей каби илк тарбиясини Боби-олийдан¹ олгандан кейин Машрутият даврини идрок этаётган классик амалдорлардан эди. Улар ер қимир-

¹ Б о б и о л и й — тўғрироғи: Боб-и Олий; Туркия ҳукумати-нинг номи 1908 йилга қадар шундай деб аталган. Бу ерда Боби-олий мактаби, яъни давлат мактаби назарда тутилган.

лашлари каби энг идрок этилмас сабаблар билан, энг кутилмаган соатларда қўрқинчли силкинишлар ва қулашлар олиб келувчи махфий ва номаълум қудратнинг ваҳми қўйнида яшашга кўникканлардан эдилар. Уларнинг фикрига кўра, амалдор одам, иложи борича, ҳеч ўз жойидан қимирламаслиги керак, борди-ю, бунинг имкони бўлмаса, фавқулодда эҳтиёткорлик билан одим отиши керак. Шундай бўлсинки, биронта бир ҳаракат, озгина бўлса ҳам мувозанатни бузмасин, зилзилаларга олиб келмасин.

Шоҳин афанди мутасаррифдаги ғазабнинг шунчаки қўрқувдан иборат эканлигини биларди. Бир оз аввал чамаси Маориф мудирига жаҳл оловини ёғдирган эди. Яна гап шунда эдики, Маориф мудирини буюк бир дарғазаблик билан сўз бошлаганида — қаршисидаги кичик хизматчининг ақлли ва жиддий қараши туйғайди — титрашлари юмшаганди. Ҳалиги нутқининг охиридаги: «Энди, мен нима қилай?» деган сўзи унинг ожизлигидан ва ўзини йўқотиб қўйганлигидан дарак берарди.

— Нима қилардингиз, — деди Шоҳин афанди унга жавобан, — виждонингиз ва ақлингиз нимани буюрганганини қиласиз, бей афандим. Ишларимни маъқуллаганингизни лутфан айтдингиз. Шунингдек, бир ғояи амал кишилари, яъни дўстлар эканлигимизни билдириш билан каминаи қулингизга бир дунё қувонч ато қилдингиз.

Маориф мудирини шошиб қолди:

— Менми? — деди у жон ҳолатда, — мен нима дебман?

— Бизнинг ниятимиз сафолат ва жаҳолат ўчоғи бўлган маҳалла ва вақф мактабларини йиқитиш, талабаларини улардан юз чандон яхши бўлган маориф мактабларига олиш кераклигини сўзламадингизми? Демакки, биз асосан иттифоқдошмиз. Мен бу иш учун жонимни ҳам, бошимни ҳам тиккан бир маъмурингизман. Энди менинг сўнгги ҳаракатим масаласига келсак... Куч-қувватдан қолган бир чолнинг икки боласидан бирини ўлдирдилар... Иккинчисини ҳам худди шундай йўсинда ўлдирмоқчи бўлдилар. Бу масъум боланинг кўра-била туриб жоҳил ва калтабин софталар қўлида қурбон бўлиб кетишига виждоним йўл қўймади. Боланинг отасини бу фикридан қайтардим. Агар бу

бир гуноҳ деб ҳисобланса, жазосини тортишга розиман. Шунинг учун юқорида сўзлаганларимни яна такрор айтаман. Виждонингиз ва ақлингиз нимани буюрса, ўшани қилинг.

Маориф мудирини яна асабийлашди:

— Жоним Шоҳин афанди, нега бунақа, болаларга ўхшаб гапирасиз? Мутасарриф ҳам, мен ҳам, шуларни тушунмайдиган даражада қолоқ фикрли кишилармизми? Фақат, шунини яхши билиб қўйишингиз керакки, жамоатчиликнинг фикри динамит вишир-виширидай бир гапдир. Баъзан энг аҳамиятсиз бир учқун энг мудқиш бир портлашга сабаб бўлур.

Шоҳин афанди сал-пал қулимсиради. Маориф мудирини билан Мутасаррифнинг бу қадар очиқ бир ҳақиқатни тушунмайдиган даражада жоҳил ва калласиз эмасликларини у ҳам биларди. Аммо улар чумчуқ пир этса, юраги шир этадиган қўрқоқлардан эдилар. Бир ташаббуснинг муваффақият қозонмоғи учун ҳеч бўлмаса юзда беш, юзда ўн даража хавф-хатар ва зарар эҳтимолига икки дунёда ҳам розилик бермасдилар.

«Амир Дада» муаллими ўзича шундай деб ўйлади:

— «Модомики, бу одамларда маданий жасорат йўқ экан, модомики кимда-ким кўпроқ қўрқитса ўша одам билан муроса қиларканлар, бас, у ҳолда нечун буларнинг мана шу заифлигидан фойдаланмай? Неча-неча қўрқоқлар бөрки, орқаларидан, тағин бировларнинг ҳужум қилиб қолишидан қўрққанлари учун — энг буюк қаҳрамонлар каби — олдинга отиладилар. Тағин, бу одамлар, заки ва билим бобидаги инсоний ғурурдан ҳам албатта бутунлай насибсиз эмасдилар...

Шоҳин афанди дарҳол бир қарорга келди ва маориф мудирини очиқдан-очиқ ҳужум қила бошлади:

— Мудир бей афанди, мен мадрасадан чиққанман, софталарни биламан. Софта дегани бир кўланкадай нарса. Қўрқиб қочсанг, орқангдан қолмайди. Аммо устига дадил бостириб борсанг, тирақайлаб қочади. Уттиз биринчи март воқеалари бунга энг яхши мисолдир... Ҳукмрон фирқа, софталарнинг аксилинқилобчилигига қарши кескин иш кўрганида ахир ҳақсизмиди? Софталарга қарши золим ва ҳақсиз бўлайлик демайман. Аммо уларнинг бўлар-бўлмас орзуларига бош эгиш ҳам замоннинг сиёсатига ҳеч мувофиқ эмас деб ҳисоблайман. Мен сизга ҳозиргина виждонингиз ва

ирфонингиз қандай амр этса, шундай ҳаракат қилинг, дедим. Аммо, модомики, сўз шу ҳақда кетаётган экан, сизга очигини айтиб қўя қолай. Бу масалада Мутасарриф бей ҳам, зоти олийингиз ҳам каминани қўллаб-қувватлашга мажбурсизлар. Бу сизлар учун виждон бурчи, иззат-нафс бурчи, қолаверса, мамлакат топшириғидир. Бундан сал аввал Мутасарриф ҳузурига келган намойишчиларнинг кимлар тарафидан, қандай мақсад билан ташвиқ ва ифвогарлик қилганликлари маълум. Бу нарсани била туриб мени қурбон қилиб юбормасиз деб ўйлайман.

— Хўп, яхши, аммо жамоатчилик орасида ғалаён ортса-чи?

Шоҳин афанди кулганича елка силқди:

— Бунинг йўли қулай... Мени ҳақсиз ва айбли одам деб топсангиз, у ҳолда мени қурбон қиларсиз. Аҳолининг орзусини ҳақсиз деб топсангиз, мени паноҳингизга оларсиз. Жамоатчилик фикрини тинчлантириш учун кўчага ўз вазирининг кесилган бошини отган қадимги ҳукмдорлар каби иш тутмасангиз керак... Ҳа, модомики мен, топширилган ишга жону таним билан хизмат этаётган одам эканман, сиз эса, зиёли ва виждонли бир маршрутiated хизматчиси экансиз, мени охиригача мудофаа қилишингизга ишончим комил. Тағин ўйламангки, бундан ишдан ҳайдалишим мумкинлигидан кўрққанлигим учун сўзлаётганим йўқ. Мен фалакнинг афчиқ-чучугини тотган одамман. Ҳамиша «Худога шукур» деб келганман. Шояд домлалар зўр келишиб мени улоқтиришса деб юрибман, шунда мен ҳам, ҳақимни олардим. Улар билан очиқдан-очиқ курашишга киришардим.

«Амир Дада» бош муаллими билан Маориф мудирини ярим соатгача тортишиб ўтирдилар. Шоҳин афанди ўз бошлиғига қарши ғалати бир усулни қўллаганди. Баъзан у очиқдан-очиқ ҳужумга ўтарди. Аммо энг ҳазм этилмас нарсаларни сўзларкан, ўзини шундай мута-везеъ ва мулоим қилиб кўрсатар, орага шундай ширин сўзлар, кишини симобдай эритиб юборувчи гапларни қўшардики, мудир, нима дейишга ҳайрон бўлиб, ғазабланишни ҳам, унинг гапини ҳа, сеники тўғри деб маъқуллашни ҳам билмасди. Кейин, у яна шундай нарсаларни тоғиб гапирардики, Маориф мудирининг сўниб кетган хизматчилик нафсониятини қитиқларди.

Аҳвол шу даражага бориб етгандики «Амир Дада» бош муаллими хонадан чиққанда мудир ҳам ҳаммомдан чиққандай беҳол ва паришон эди.

Шоҳин афанди кўчада кетиб бораркан, ўзича ўйларди:

— Маълум вақтгача маориф мудирининг бетарафлиги таъмин этилди... Ҳар ҳолда софталар уни менга қарши кўр-кўрона бир қуролдай қўллай олмайдилар. Ҳозирчалик, шунисига ҳам худога шукур қилсам бўлади.

XV

Шоҳин афанди у оқшом Муаллимлар Уйидан мактабга қайтиб келарди.

Бир муюлиш бошида қаршисидан эски қера рўмолга ўраниб олган бир хотин чиқди. Юзида қалин бир ўртик бор эди. Бунинг устига оқшом қоронғилиги борган сари қуюқлашиб бораётганлиги учун чеҳрасини фарқлаш қийин эди. Лекин шунга қарамай, Шоҳин афанди бошини олдинга эгиброқ сўради:

— Сизга бирор нарса керакми, ҳамшира хоним?

Хотин қисқа бир тараддуддан кейин титроқ товуш билан сўз бошлади:

— Муаллим афанди, мен Бадрининг онасиман. Оллоҳ умрингизни узун, ризқингизни баланд қилсин. Афандингизни фикридан қайтармоқ учун астойдил қаракат қилибсиз. Мен бечора бир хотинман. Сизни дуо қилишдан бошқа ҳеч нарса қўлимдан келмайди. Яна нима дейишим мумкин: Оллоҳ мушкулингизни осон қилсин. Нима муродингиз бўлса етказсин. Сиздан миннатдорман.

— Астафуриллоҳ, ҳамшира хоним... Бола қутулди, бизга кераги шу эди.

Хотин чуқур-чуқур хўрсинди:

— Оҳ, муаллим афанди... Бадригинамни қутулди деб бўлмайди... Эшитишимга қараганда, сизга гап тегадиган бўлиб турган эмиш... Бизни деб бир балога йўлиқиб юрмасангиз гўрга эди.

— Бу ҳақда ҳеч ҳам ўйламанг, ҳамшира хоним.

— Лекин ҳозир бошқа бир қўрқув бор. Маҳалламиздагилар Бадрининг отасини ёмон сиқишяпти. Унга

ҳам ачинмайман десам ёлғон бўлар. Нима қилишини билмайнти. Имомликдан тушириб қўйишса-я, деб қўрқяпти...

— Худо сақласин, ҳамшира хоним... Энди ҳамма иш сизда қолди. Сиз маҳкам туринг. У сизнинг иродангизга қаршилиқ кўрсатолмайди.

Шоҳин афанди хотинга яна баъзи насиҳатлар бергандан кейин у билан хайрлашди-да, ўз йўлига қараб кетди. Аммо саккиз-ўн қадам нари кетмасдан, хаёлига бир нарса келди. У шартта орқасига ўгирилиб қичқирди:

— Ҳамшира хоним! Ҳамшира хоним!

Хотин тўхтади. Бош муаллим бамисоли чопаётгандай тез юриб унга яқинлашди ва мамнун бир қиёфада:

— Бадрини узил-кесил қутқаздик,— деди.— Кўнглимга бир гап келди. Агар қўни-қўшни, маҳалла-кўй қаттиқ туриб олса, Бадрини ёлғондакамига касал қиласиз. Маҳкама докторига кўрсатамиз. Ундан боланинг заиф эканлигига доир бир қоғоз оламиз.

— Берармикан-а?

— Докторлар нима қилганда ҳам илм кишилари. Бир-икки гап билан дардимизни тушунтирамиз. Докторга бу ёқда мен ҳам учрашиб қўяман. Очиғини айтганда, докторга ёлғончилик таклиф қилаётганимиз йўқ... Бадри ҳақиқата ҳам заиф бола. «Бир-икки йил дам олишга муҳтож»,— деса бўлди, масала ҳал.

Севинганидан Шоҳин афандига мулозаматни ҳам унутди. У энди хотиннинг юзига қарашдан уялмас, унга қараб бемалол кулар, бамисоли бир эркак дўсти билан суҳбатлашаётгандай, эркин ва такаллуфсиз сўзлар айтарди.

Вақтнинг кеч бўлиб қолганига қарамай, у мактабга қайтишдан воз кечиб, тўғри ўртоғи Нажиб тентакнинг уйига кетди. Эшикдан кирар-кирмас, фесини осмонга иргитди:

— Суюнчи,— деди,— биз яна бир иттифоқдош кишига эга бўлдик. Аммо бу иттифоқчи — хотин киши. Бошқа хотинлар оламида ҳам энди қўлимиз бор деб ҳисобласак бўлади.

Шундан кейин у воқеани бошидан охиригача Нажиб тентакка айтиб берди. Шоҳин афандининг ўйлаб топганига у ҳам жуда қувонди:

— Бир бўш вақтингда маҳкамага борай, доктор-

нинг олдига бирга кирайлик, ҳозирдан қулоғини бураб қўяй, — деди.

* * *

Кичик Бадри воқеаси Сариовада деярли кундалик масала бўлиб қолди. Ёлғон-яшиқ ва ҳаяжон кундан-кунга ортиб борар, Шоҳин афанди ҳақида турли-туман янги мишмишлар тўқиларди.

«Амир Дада» мактаби ҳар куни талабаларидан бириккитасини йўқотиб борарди. Рақиб мактабларнинг куни туққанди. Аҳолининг диққатини ўзларига жалб этиш учун турли-туман намойишлар қилишар, бировлар мавлудлар ўқитса, бировлар тантанали юришлар қилиб, талабаларини ёмғир дуосига олиб чиқарди.

Айниқса, «Дўлмачи Домла» дегани Шоҳин афанди учун ҳар куни бир туҳмат ижод этмоқда эди. Бу одамга «Дўлмачи Домла» деб ном берилишининг сабаби шунда эдики, у жудаям очкўз бўлиб, навбати билан ҳар куни бой талабаларидан бирига дўлма пишириб келтиришни буюрарди.

Бу домла бир куни Шоҳин афандининг фармасон¹лардан пора олганини исбот қилишга уринар, эртаси куни «Амир Дада» талабаларидан бирининг расм дафтари қўлига олиб, қаҳвахонама-қаҳвахона айланар, хоч шаклида бир-бирини кесган чизиқларни аҳолига кўрсатаркан:

— Ё, иййаҳин-нос...² Манави нарсаларга боқинг... Бу одам болаларга хоч расмини солдираётир... Бунга қандай чидаш мумкин? — дея силкитарди.

«Амир Дада» мактаби халқ орасида назардан қола бошлади, болаларга динсизлик, ахлоқсизлик, фармасонлик ташвиқотлари ўтказадиган шубҳали бир ер деб қарайдиган бўлиб қолишди.

¹ Фармасон — (айнан: франк-масон — «эркин тошчи») XIX асрнинг II ярмида тараққиётга қарши диний газета ва журналларда бу француз терминини қўллаш расм бўлиб қолди. Улар бу сўз билан тарбия соҳасида европача усулларга таянган турк маорифининг прогрессив арбобларини масхара қилардилар. Кейинчалик бу термин Россияга тобе мусулмон мамлакатларига ҳам кириб келган эди. Жумладан, Садриддин Айний, Шукурий ва бошқаларни ҳам «фармасон» деб аташган эди.

² Ё, иййаҳин-нос — сўзлар бу ерда арабча. «Ҳой, одамлар», деган маънони билдиради.

Дўлмачи Домла оқшом бўлди дегунча, илгарилардай талабаларига, мактабдан энди озодсизлар, деб жавоб беришнинг ўрнига, уларни қатор-қатор тизиб, диний қасидалар ўқиттириб, кўчаларда кездирар, шундан кейингина «Амир Дада»нинг қаршисидаги майдонда уй-уйларига кетишга рухсат берарди.

Катталар орасидаги ихтилоф болаларга ҳам таъсир кучини кўрсатди. Дўлмачининг болалари «Амир Дада» қаршисида турли номаъқулчиликлар қилишар, у ердан чиққан талабаларга бўлмагур гаплар айтишиб, жанжал чиқармоқчи бўлишар, энг кичик болаларни эса, кўчаларда тутиб олиб, тоза дўппослашарди.

Болалар орасидаги бу ғавғоларга катталар аралашиб қолгудай бўлса борми, шаҳардаги аҳоли ўртасида ҳақиқий жанг чиқиб кетиши мумкин эди.

Пайшанба кунларидан бирида Дўлмачининг талабаларидан бири палахмон тош билан «Амир Дада» мактабининг бир ойнасини синдирди. Яна худди шу куни улардан бири «Амир Дада»дан чиққан бир митти болани уриб, бурнини қонатди.

Шу пайтгача Шоҳин афанди болаларнинг шикоятларига ҳеч ким қулоқ солмаётганини кўрар: «Нима қилганда ҳам бола-де... Ҳеч нарсани тушунмайди», каби лоқайд жавоблар олиб келар эди. Полиция аралашмаса бўлмайдиган манави икки воқеадан кейин, Шоҳин афандининг тўртинчи иттифоқчиси комиссар Козим афанди қўл остидаги ёш полициячи йигитлари билан майдонга тушди ва Дўлмачи Домланинг болаларига даҳшат солиб, «Амир Дада» мактабининг олди-дан тарқатиб юборди.

Шоҳин афанди болаларини мактабдан чиқариб олишга келган ота-оналарга ҳеч нарса демас, дейишни лозим ҳам кўрмасди. Фақат бир куни ҳунармандлардан ақлли-ҳушли кўринган бир одамга савол берди. У ўзини ноқулай ҳис қилиб:

— Худо ҳаққи, биродар афанди, — деди. — Сизнинг мактабингиздан кўп мамнунман, динсизликка, фалон-писмадонга ўргатишаркан, деб болаларини мактабдан чиқарган одамларнинг сўзларига инонмайман... Бироқ мижозларимдан баъзилари: «Нима учун болангни у мактабда ушлаб турибсан?» — дея молларимни олмай қўйишяпти... Нима қилай, дунё шунақа экан...

Шоҳин афанди Айюб Домланинг катта маҳорат билан бошқараётган ҳужумларига парво қилмас эди.

Уларнинг ҳийлаларига баъзан у ҳам ҳийла билан жавоб қайтарарди. Айниқса Дўлмачи Домла ва унга ўхшаганларнинг кўпчилигига яхши кўринмоқ учун қилган аҳмоқона ишларидан у ҳам усталлик билан фойдаланарди. Саллалани болалар кўчаларда диний қасидалар ўқишиб, сандирақлаб юришганини кўрганда: «Болқондилар берган жабр-зудмининг интиқомини мана шу болалар оладими? Бунақа тарбия билан софталар фақат мамлакатимизда ўтган биринчи март воқеаларининг такрорланишига эришадилар... Зоти олийлари, сиз тараққиёт ва янгилик ғояларини илгари сурувчи бир фирқанинг бошлиғисиз. Кўряписизми, улар ҳатто сиздан ҳам кўрқмайдилар. Шу ҳам жасорат бўлди-ми?» — дея Жобир бейни кўрқитарди.

Ҳукуматга келсак, бу орада «Амир Дада» мактабига кун ора турли-туман тафтишчиларни юбориб турарди, аммо улар Шоҳин афандидан жазога арзигулик ҳеч бир хато топишолмасди.

Шу асноларда бир кун Жобир бей «Амир Дада» мактабига шахсан ўзи келди. Болаларга бадантарбия машқлари қилдириб кўрди. Натижадан кўп мамнун бўлганини айтиб, Шоҳин афандининг қўлини сиқиб, табриклади.

Масъул котибнинг бу табриги вақтинчалик бўлса ҳам Шоҳин афандини фалокатлардан сақлар эди. Янги воқеа куз бергунча на ҳукумат унга қўл теккизар, на домлалар ортиқча шовқин-сурон кўтара олардилар.

Шоҳин афандини ҳаммадан ҳам мамнун этган нарсалардан бири ўз болаларининг мактабларига кўрсатётган меҳр-оқибатлари эди. Улар маҳалладаги бошқа мактаб талабалари билан ўзларининг ораларидаги фарқни яхши тушунардилар, атрофдаги тинимсиз игво гапларга қарамай на Шоҳин афандига, на бошқа муаллимларга қарши ўжарлик ҳам, ҳурматсизлик ҳам кўрсатмасдилар.

Муаллим Расим:

— Эккан уруғларимиз бу қадар тез униб чиқишни кутганмидик?— дея севи́нардди.

Шоҳин афанди бир нарсадан шубҳалангандай кулимсираб жавоб берарди:

— У қадар ортиқча оптимист бўлмайлик, Расим. Баъзи нуқталарда болалар билан катталар ўртасида унчалик фарқ йўқдир. Бу оддийгина серғайрат гуруҳлардан бошқа бир нарса эмас... Душманларимиз ўз талабалари орасида бизга ва мактабимизга эмас, талабаларимизга қарши қутқу солиб, аҳмоқликка йўл қўйдилар. Бу ҳужум қаршисида бизникилар ҳамжиҳат бўлиб кетишди. Бу нарса биз учун севинчли бир ҳол. Мен фақат шунга интиляпманки, партиявий интилиш тарзида бошланган бу садоқат, янги мактабга нисбатан ҳақиқий бир қалб ва фикр садоқати ҳолига келсин.

* * *

Бадри энди мактабга мутлоқ келмай қўйганди.

Қўни-қўшнилар, маҳалланинг таниқли кишилари кекса имомга шиддат билан ҳужум қила бошлаган, уни Бадрини «Амир Дада»дан олиб кетишга мажбур этгандилар.

Лекин шу билан бирга бола ҳозирчалик Ҳофиз Раҳимнинг ҳам дарсларига бора олганича йўқ эди. Шоҳин афандидан далда олиб турган Бадрининг онаси Назмияхоним: «Уламан саттор, боламни бермайман!»— дея оёғини тираб, қиёмат қиларди.

Хотиндаги тап тортмаслик ва ҳаяжон маҳалладаги бошқа хотинларга ҳам таъсир кўрсатаётганди. Аввалига фақат боласини йўқотган онанинг изтиробини тушуниб, юраклари эзилиб юрган хотинлар, вақт ўтиб, унинг ҳақлигини англай бошлаган, уйда эрлари билан жанжаллашиб, айтишиб қолишарди.

Бу орада денг, янги комедия — Бадрининг хасталиги можароси бошланиб қолди.

Маҳкама доктори Кони бей эллик беш ёшлардаги оппоқ соқолли, қирмизи юзли, қувноқ, ширин бир одам эди. Узи таги эдирнелик эди. Аммо йигирма беш йил бурун Саривоага келганида уни шундай севиб қолган эдики, ҳатто ўз юртининг номини тилга олмасди. Саривоада ҳам уни севмаган одам йўқ эди. Болалар би

лан болаларча, катталар билан катталарча муомала қиларди. Икки қўли қонда бўлса ҳам, беш вақт намозини қанда қилмасди. Товуши ниҳоятда гўзал эди. Докторлиги билан қанчалик ном қозонган бўлса, тақдирларда ўқиган қасидалари билан ҳам шунча шуҳрат топган эди. Шу билан бирга баъзи катта амалдорларнинг ора-сира уюштириб турадиган яширин роқиҳўрлик¹ ўтиришларида ашулалар ҳам айтарди.

— Катта-катта амалдорлар, машҳур кишилар уни жуда яхши кўришарди. Шундай бўлгани ҳолда у ҳеч кибр-ҳаво қилмас, фақир кишиларга, деҳқонларга ўз туғишганидек муомала қиларди.

Кейин, у қўли очиқлиги билан ҳам жуда машҳур эди. Қасабага янги келган докторларга ака-укалардек, қариндош-уруғлардек ёрдам берар, хасталарининг бир қисмини уларга берарди.

Биринчи хотини ўлгандан кейин Саривадан бой бир қизга уйланган, қизга тегишли бўлган узумзорни, каттақон боғни тартибга солиб, тузуккина хўжалик ҳолига келтириб олганди. Шаҳардаги ҳар хил игво гаплар билан унинг иши бўлмасди. Лекин ён-атрофида бўлиб ўтган сўзларга кулимсираганча қулоқ тутар, булар ҳақида ўз фикрини сўралган вақтда қўлларини бир-бирига ишқалаганича:

— Нима дейишимни ҳам билмайман... Фан ва маслак мени фақат яхши билган нарсаларимиз ҳақида ҳукм чиқаришга ўргатди... Мулоҳазангиз тўғрига ўхшайди. Аммо қанчалик тўғри, билмадим... — дерди.

Йигирма беш йил ичида Саривада лоақал бирор идоранинг одами билан ихтилофга бормаганди. Хуллас, ҳамма уни яхши кўрарди: домлалар зоҳидлиги ва художўйлиги, дарвишлар қаландарлиги ва қасидалари, кайф аҳли унинг ҳиммати ва қувноқлиги, мўътабар зотлар тавозеълиги, фақирлар унинг назокати ва шафқати учун...

Ёлғиз Нажиб тентакнинг нимагадир унинг билан юлдузи юлдузига тўғри келмасди. Маҳкама муҳандиси ора-сира:

— Бу одамга ҳеч ишонгим келмайди, вассалом, — деб қўярди.

Лекин шунга қарамай Нажиб тентак ундан қанча-

¹ Р о қ и — узум ароғи.

лик нафратланса, у муҳандисни шунчалик севадигандай кўринарди.

Бадрини кўришга олиб бориладиган куни эрталаб Шоҳин афанди билан Нажиб тентак унинг уйига ташриф буюрдилар. Боришса, у ўрнидан турган бўлишига қарамай, ҳали кийинмаган экан. Эғнида тунги халати, боғда эрталабки қаҳвасини ичиб ўтирар, қаршисида тик турган бир деҳқонга Сарновага янги келган ҳам-касабаларидан бирининг уйига қандай қилиб боришни тушунтирарди. Бош муаллим билан муҳандисни кўрач, бир севинч фарёдини кўтариб ўрнидан қўзгалди:

— Вой, афандим. Бу қандай саодат! Бу қандай мурувват! Бизникига ҳам келар кун бор экан-ку, афандим... Нажиб бей афандидан гап очилса мен ҳаминча: «Маҳкамамизнинг муҳандиси ўз касбининг шундай бир қобилиятли фарзандики, қазамини беш бармоғидай билади. Битта билмаган нарсаи бор, у ҳам бўлса каминанинг фақир хонасига келадиган йўлди»,— дердим. Қаранг, янглишган эканман.

Кони бей турли ҳаракатлар билан ҳадеб гоҳ этилиб, гоҳ қаддини ростлаб хурсанд бўлганини ифода этаркан, халатининг белбоғидаги калитлар ҳам ҳадеб ликиллаб, жиригларди. Аммо шу пайт хаёлига бир нарса келиб қолгандай, бирдан чеҳраси ўзгарди:

— Тагин каминанинг хизмати ва ёрдамига муҳтож бўлиб келган бўлманглар...

Нажиб уни тинчлантирди:

— Ташвишланманг. Бизларга бало ҳам урмайди.

— Оҳ, оҳ, оҳ... Мамнун бўлдим. Афандим, биз докторлар бойқуш каби одамлармиз. Дарвозам тақилладими ёхуд дўстларимдан бирортаси мени йўқлаб келдими, тамом, парвардигори олам шоҳид: «Наҳотки бир фалокат, бир хасталик бўлса?»— деб ичимга ўт тушади... Жаноби Ҳақ, ҳар кишининг ўз ризқ-насибасини яратгандир. Биз докторларнинг ризқ-насибаси инсонларнинг қайғу-алами ва ўлими билан боғлиқдир... Шундай бўлгани ҳолда беш вақт намозда ҳар сафар қўлимни очиб: «Ё раббий, сен Сарнова аҳолисини хасталикдан халос эт-да, бирор кимса бу ожиз банданга ҳеч вақт мурожаат этмасин. Мен очликдан ўлишга розиман», дейман.

Кони бей бирдан ҳалиги деҳқон томонга ўгирилди:

— Мени афв эт, укажон... сени куттириб қўйдим... айтганларимни тушундингми? Мен айтган доктор ҳаддан ташқари ажойиб бир бола. Сен унинг ёшлигига қарама... Худо хоҳласа яхши бўлиб кетасан. Агар жуда зарур бўлиб қолса, мен ҳам бориб кўрарман. Бора қол, қўзим! Бора қол, укам! Ташвиш тортма, Оллоҳ ва Расулulloҳнинг соясида ҳаммаси яхши бўлиб кетади.

Доктор деҳқоннинг елкасини қоқиб, уни эшикдан кузатиб чиқаркан, телба Нажиб Шоҳин афандига:

— Қандай маккор бу одам, ё раббий, — деди. — Ўзини ушлашига, сўзларига диққат эт... Бунақаңги одамларни ҳеч қаердан тополмайсан.

Кони бей меҳмонлар учун ичкаридагиларга сутли қаҳва буюргандан кейин уларнинг олдига келди.

Телба Нажиб гапни айлантириб ўтирмай, айна масалага кўчди. Докторнинг қувноқ, мамнун чеҳраси у гапирган сари ўзгариб, булутлана бошлади. Соқолларини олқишлаб, узоқ вақт ўйланиб олгандан кейин:

— Уғлим Нажиб, биласанки, сендан жонимни аямайман, — деди. — Аммо бу, бир фан масаласи... Ўзинг ўйлаб кўр. Масалан, сендан, ҳамма ёғи бут-бутун, яхши бир бино тўғрисида «бу бинонинг мазаси йўқ» деган мазмунда бир шаҳодатнома истасалар, масаланинг нозиклигини тушунардиг... Мендан ҳам оллоҳ таолонинг яратгани ҳақида: «У қандай?» — дея сўрайдилар. Мен аниқлаб кўраман. Фан нима деса, шуни айтаман. Ҳаммага маълум-ку, биз ҳам ўзимизга яраша бир нави ҳакамлармиз. Ҳакам ҳеч қандай таъсирга берилмасдан, шариат ва адолат талабларига амал қилиб, ўз ҳукмини чиқарганидай, мен ҳам, табиий, шундай қилишга мажбурман. Шунга қарамай, шу принципдан узоқлашмаслик шарти билан қўлимдан нима келса...

Шоҳин афанди Бадри масаласи тўғрисида чиройли сўзлар билан узоқ бир изоҳат беришни, докторда болага нисбатан бир қизиқиш ва марҳамат уйғотишни истар эди. Аммо Нажиб тентак бунга йўл қўймади, гапни бошқа томонга буриб юборди.

Кони бейнинг уйдан чиқиб кетганларидан кейин маҳкама муҳандиси дўстига шундай деди:

— Беҳудага гапира бериб чакагим тушди-я. Унинг вазиятини дарҳол тушундим. Бу одам ҳамма нарсадан хабардор. Ундан икки дунёда ҳам Айюб Домла пар-

тиясининг жигига тегадиган шаҳодатнома олиб бўлмайди.

— Ахир докторга борайлик деган ким эди, сен эмасмидинг?

— Тариқча бўлса ҳам умидим бор эди-да... Лекин сен, менинг қандай аҳмоқона тарафларим ҳам борлигини билмас экансан, Лочин бей.

Тўғриси айтганда, Шоҳин афанди ҳам доктор Кони бейни унчалик ёқтирмас эди. Аммо унга фанга, фойдали билимларга нисбатан соф бир эътиқод бор эди. Сариовадаги уч-беш илм кишиларини, табиий, бир кунмас бир кун иттифоқдошларим бўлади, деб юрарди. Пайти келганда уларга ўз дардимни англата олмаман деган ишончи ҳам бор эди. Улардан бирининг шундай очиқ бир ҳақиқат қаршисида мунофиқлик қилишига ҳеч ишона олмас эди:

— Азизим, бу киши, ҳар на бўлганда ҳам бир доктор, — деб қўйди у.

Муҳандис бир нарсадан жиркангандай, елкасини қисди:

— Доктор бўлгани билан, одам бўлмаганидан кейин неча пуллик фойдаси бор? Мижозларимнинг жаҳли чиқади, тагин ишим касодга учрамасин, дея «Амир Дада»дан боласини олиб кетган ҳунарманд эсингдами... Бу Кони бей ҳам ўшанга ўхшаган ҳоким ҳунарманди-да, Лочин бей. Бу одам риёкорнинг тимсоли эмас, худди ўзгинасидир... Биллоҳи, бу зот у Айюб Домлалардан, Зуҳту афандилардан ҳам разилроқдир. Улар ҳеч бўлмаса ўз маслакларига, умидларига садоқат кўрсатадилар. Бу фан одами эса, маслагини уларнинг фитналарига қурол қилиб беради... Азизим, бу аблаҳнинг намоз ўқиши сохталикдандир. Чунки домлаларни мамнун этмаса, бошига нималар тушишини яхши билади. Кейин, аҳолининг бир қисми борки, дам солувчи билан докторнинг ўртасида иккиланиб туради, вақти-вақтида гоҳ касалини докторга боқизади, гоҳ дам солувчини уйига таклиф қилади... Биридан фойда тегмаса, иккинчисидан бўлиб қолар дегувчи одамлар. Бу Кони бей ўзида ҳам дам солувчилик, ҳам докторлик хосиятларини жам этган бир одамдир. Жоҳил аҳоли дори-дармонидан хайр тегмаса, руҳонийлигидан, руҳонийлиги ёрдам қилмаса дорисидан хайр келади деб ишонади... Шунинг учун унга пул бериш гуноҳ

эмас. Қаландарча юришлари ҳам бутунлай ёлғон... Бундай порахўр дарвишни сен ҳеч замонда кўрганми-сан, азизим? Такяларда диний қасидалар ўқиган одамнинг товушини роқиҳўрлик ўтиришларида бозор маддоҳларидай ғазал ўқиганини бу қулоқлар бир эмас, бир неча бор эшитди. Мўътабар кишилар орасида мутавазе деб ном орттирган, аммо аслида ўзи асалдай ёпишқоқ. Аҳolidан, деҳқонлардан ҳеч қачон аямайдиган ширин тили, қулар юзига келсак, бу ҳам бир оҳанжамадир. Ўзини халқ отаси тарзида кўрсатиш, биласанми, бу соф, кўнгли тоза аҳоли учун қандай рекламадир. Аҳолининг баъзи бир қисми ифлос ва нотайин... Бу Кони бей, ўшаларнинг ҳидини биладиган одам. Уни ташвишга солиб, пул тўлолмайдиган хасталарга келсак, дарҳол уларни қасабага янги келган, лекин у билан икки дунёда ҳам рақобат қилолмайдиган бояқиш докторларнинг олдига юборади. Шундай қилиб, ҳозиргина бизга ҳам кўрсатганидай ҳам тева-рак-атрофдагиларга нисбатан хайрихоҳлик комедиясини ўйнайди, ҳам уларнинг миннатдорчилигига сазовор бўлади. Айни замонда қасабадаги жиддий рақибларининг бошига оғир зарба туширади... Лекин, усталикни қаранг, кўрган фойдаси фақат шундангина иборат эмас. Бу докторлар кўпинча консултацияга эҳтиёж сезадилар. Табиий, даставвал устод таклиф қилинади ва буниси ҳам табиий, пулнинг арслонча улушини у олади. Айюб Домланинг софталар ва бошқалар ичида қандай бир мураккаб партияси бор бўлса, бунинг ҳам ўзига яраша докторлардан ташкил топган шундай мураккаб бир партияси бордир. Булар ўз устодларини Луқмони Соний¹ дея реклама қиладилар. Кони бейнинг бўш деб ҳисоблаган бу майдонда хоҳлаганча от ўйнатиб юра олиши учун ҳукуматга ҳам эҳтиёжи бор. Масалан, маҳкама докторлигини эҳтиёжи туфайли қиладими? Йўқ, мутлақо. Гап шундаки, ҳарбий ишда бўлганидай, у ҳам муҳим аҳамият касб этадиган айрим ҳал қилувчи тепаликларни қўлдан чиқармоқчи эмас.

Телба Нажиб жуда тўлиб-тошиб гапирарди:

¹ Луқмони Соний — Луқмони Ҳакимни шундай деб улуғлар эдилар. («Дунёда яккаю ягона худо бир яратган Луқмон» маъносида.)

— Энди бошқа докторларга келсак, улар ҳам табиий, жуда оҳ-воҳ қилса арзирлик нарсалар эмас. Юксак бир илм соҳиби бўлган одам Сариовага келиб нима қилади? Шунинг билан бирга қандай бўлмасин бу Кони бейга нисбатан улар Пастер¹ каби одамлардир... Бироқ Кони бей ва унинг шерикларига қарши турмоқ учун улар ҳам ишга фасот аралаштирдилар. Номлож у кетган йўлдан юра бошладилар. Чунки шундай қилмасалар, очликдан ўлиб кетишарди. Эшит, мен сенга ҳозир ибрат бўладиган бир қизиқ воқеани айтиб бераман. Бу ерда мўътабар кишилардан бир Бўзчи ўғли Абдурақмон бей деган одам бор. Узи кип-қизил бузгунчи, ўлардай аҳмоқ. Бамисоли эшак-де, эшак. Ҳожи Амин даражасида бўлмаса ҳам, у ҳам гуноҳ ва ҳаромдан қўрқадиган бир одам. Зотан, ўзи бу ерларда илгари босқинчи бўлган одамлар, ёшлари қайғиб қолгач, худонинг каромати билан сўфи бўлиб қолишади. Улимларига яқинлашган сари авлиёлик унвонига етишадилар, бир пайтлар тоғларда жандармларга қарши қўллаган қуролларини дин душманларига ўқтала бошлайдилар. Бу Бўзчизода ҳам ўшанақанги одамлар тоифасидан. Дам солувчи домларнинг қомийси, докторларнинг эса ашаддий душманидир. Абдурақмон бей ўтган йили оддан йиқилиб тушди. Боши ёрилиб, қон оқа бошлади. Дарров уни бир дорихонага келтирдилар. Шундай қилиб, бечора, ниҳоятда қўрқиб юрган душманларининг қўлига тушди. У босқинчи одам бўлганмасми, дарров ақлига келгани шу бўлди: табиий, душман душманга мавлуд ўқитмайди. Модомики, душман қўлга тушган экан, қилинадиган иш маълум. Улдиришади. Қандайдир бир дорини ичиришади, вассалом. Аввалига у худди уни кесинга олиб кетишаётгандай: «Ундай қилманглар... Тегманглар!» дея ёлвориб, ётган ерида тўлғона бошлади. Ниҳоят, уни бир амаллаб тинчлантиришди. Агар ўзини даволатишни истамаса, бир аравага солиб, уйига жўнатиб юборажагини айтишди. «Ва лекин яра жуда жиддий... яхши даволанмаса ўлим таҳликаси бордир. Биз айтдик-қўйдик, тўки гуноҳ биздан соқит бўлсин», деган гапни ҳам қистириб қўйишди орага. Бўзчизода «ўлим»

¹ Пастер Л. (1822—1895 йй.)— француз бактериологи. Табобатда эмлашнинг бир турини қўллаган.

сўзини эшитиб даҳшатга тушди. Натижада ўзини докторларга топширди. Энди уларнинг кўрсатган ўйинларига қулоқ сол: яра бир неча кунда яхши бўлиб кетадиган ёриқдан иборат эди. Аммо улар бошингиз ёрилибди, буни даволаш жуда қийин бир иш деб айтишди. Бўзчизода оҳ-воҳга тушди, уларга атаганини атади. Докторлар ярани коллодиум билан чалпаб ташлаб уни бир ой қимирлатмасдан, осмонга қаратиб ётқизиб қўйиб, худонинг берган куни ҳолидан хабар олиб туришди.

Натижа нима билан тугаганини биласанми, Лочин бей? Бўзчи ўгли қаерга борса ўша ерда: «Мен докторларни бекорга айблаб юрган эканман... Мана, миям ёрилди, янгидан ёпиштиришди. Ўзим паст одам эканман!» — дея уларни мадҳ эта бошлади. Докторлар шу йўсин билан ҳам талайгина пул ишладилар, ҳам азалий бир душманларидан қасос олдилар. Энг муҳими, уларга зўр бир тарафдор бўлган кишини қўлга киритдилар. Энди мен сендан шу нарсани сўрамоқчиман, Лочин бей? Илм-фан кишиларига шундай масхарабозлик ярашадими? Шундай ҳаракат ва маслак ахлоқи билан келишиб бўладими? Шубҳасизки, йўқ, ишнинг энг ачинарли томони шундаки, бу докторлар асосан, бундай нарса қиладиган одамлар эмасди. Аммо на чораки, қаршиларидаги Кони бей фирқаси уларни ҳам сохтакорликка мажбур этди. Хуллас, докторлар жоҳил аҳолига ўзларини яхши кўрсатиш учун фан мўътабарлиги билан қўшилишиб, имконсиз шарлатанликлар, куракда турмайдиган ишлар қилишади... Қарабсанки, ҳар хил муюлишларда қадоқ дорисини сотадиган алдоқчиларга, кўчаларда бармоқлари билан тиш суғурадиган аравачи тиш докторларига ўхшаб қолишади. Маслак ахлоқига жуда ҳам мутаассиблик билан аҳамият берадиган, энг пок ва энг уйғоқ фан кишилари бўлмиш докторлар-а! Бу қасабанинг ҳавоси уларни шу аҳволга солган бўлса, охирига бориб нима бўлишини сен қиёс эт, Лочин бей...

* * *

Воқеалар оз вақтнинг ичида телба Нажибнинг сўзларини тасдиқлади. Маҳкама доктори болага фақат қувват бўладиган дори-дармонлар ёзиб берди.

— Бола ҳақиқатан ҳам заиф,— деди у.— Аммо, худога шукур, касал эмас. Ҳофизлик билан машғул бўлиши мумкин, ҳеч нарса маъзурга ўтмайди. Шаҳодат масаласига келсак, расмий бир жойдан боланинг сихат-саломатлигига доир шаҳодатнома сўрашса, дарҳол ёзиб бераман.

Шоҳин афанди билан Нажиб тентак боланинг она-сига ёрдам бериш учун бошқа докторларга ҳам мурожаат этдилар. Баъзилари Бадрининг кўкрак қафасини заиф деб топдилар. Аммо ҳеч бири очиқдан-очиқ: «Боланинг соғлиги ҳофизлик билан машғул бўлишига монедир» мазмунида шаҳодатнома ёзиб бермади. Айниқса, яҳудий ва христиан бўлган докторлар: «Биздан бундай нарсаларни илтимос қилманг, динингизга оид ишларга биз аралашмаймиз»,— деб қоғоз ёзиб беришдан бош тортишди.

Фақат ёш бир юзбоши¹ унвонидаги ҳарбий доктор Бадрининг жисмоний ва ақлий камчилиги йўқлигини тасдиқловчи қоғоз ёзиб берди. Докторларнинг бу ҳаракати Шоҳин афандини энг нозик еридан яралаганди. Аммо жасоратини, азму иродасини парчалай олмади.

XVI

Кичик Бадри масаласи аста-секин сўнди.

Вақфчилар билан маҳкамачилар ўртасида бошланган янги бир кураш бирмунча вақт «Амир Дада» мактабини ҳам, Шоҳин афандини ҳам унуттириб қўйгандай бўлди.

Бу вақтинчалик яраш эди. Шоҳин афанди бу жимжитликка ишонмас, кулнинг тагида ётган лаққа чўғнинг бир кун кутилмаганда қайтадан лов этиб кетишини яхши биларди.

Мактаб қаттиқ назорат остида эди. Кейинги пайтларда Айюб Домланинг тавсияси билан таълим-тарбия тафтишчиси қилиб тайинланган Хулуси афанди исмли бир софта икки кунда бир «Амир Дада»га ташриф буюрар, дарсларга кириб ўтирар, дафтарларни узундан-узоқ текширар, ўқитувчилар ва болалар билан суҳбатлашар, кўрган ва эшитганларини ёзиб борарди.

¹ Ю з б о ш и — капитан, рота командири.

Шоҳин афанди билан унинг яқин дўстлари фавқулодда бир эҳтиёт ва ғайрат кўрсатиб ишлашарди. Улар «Амир Дада»ни тўсатдан ҳужумга дучор бўлган, ҳамма ёғи ўраб олинган бир қалъага ўхшатишарди, мудофаа тартибларидан ҳеч бирини эътибордан четда қолдирмасликка ҳаракат қилишарди.

Мактабга туширилмоқчи бўлинган энг катта доғдинсизлик эди. Халқнинг оғзида турли гап юрарди. Шоҳин афанди ҳаммасидан ҳам шундан кўрқарди, чунки бу гаплар кўпайиб-кўпайиб, ахири бир қор кўчкиларига айланиши ва ҳеч кутилмаган пайтда «Амир Дада»ни ҳам, унинг бош муаллимини ҳам эзиб, мажлаб кетиши мумкин эди.

Шоҳин афанди ўйлаб-ўйлаб охири: мутлақо бир нарсага эришишнинг, бу игво гапларнинг илди-илдизигача қуритишнинг имкони йўқ экан, лоақал бўлмағур игволарнинг яхши одамлар орасида ёйилиб кетишига қаршилик қилмоқ, у гапларнинг кучини, шиддатини бир оз бўлса-да, кесмоқ лозим, деган қарорга келди.

Бир кун «Сариова» газетасида «Маргзанларга ҳурматсизлик» деб номланган бир мақола босилиб чиқди. Мақоланинг муаллифи Сариованинг машҳур шоир ва муншийларидан¹ Расои Мулла деган одам эди.

Шоҳин афанди аввалига бу сарлавҳадан бирор маъно чиқаролмади. Аммо қайта-қайта ўқиб кўргач, шу нарсани англадики, «Маргзан», «Марг» (Мозор) билан «зан» (истон) калималаридан тузилган ва қабристон маъносида қўлланилгандир.

Расои Мулла бундан бир неча кун аввал Сариова қабристонини зиёрат қилган экан. Қабристонни жуда аянчли ҳолда кўрибди. Деворлари қулаган, маргзан оёқ ости бўлган эмиш. Маҳкамадагилар шаҳарга сув келтирамиз, кенг кўчалар очамиз, деган баҳоналар билан йўқ ерга пул сарфлаб, мозорлар ҳақида ҳеч ўйламай қўйди... Мозорларни ташлаб қўйиб, шу аҳволга келтирган миллатга қандай қилиб, бахт ҳақида тасаввур бериш мумкин?! Бу нарса шундайлигича қолаверса, қасабамузни ҳадемай ер ютиб кетади... Оллоҳ Сариовага тош ёғдиради, бундай гуноҳлар учун, тош...

Шоҳин афанди қидирган нарсасини топди. Икки

¹ М у н ш и й — носир, прозаик.

қуш ишлаб бу мақолага бир жавоб ёзди ва уни газетага элтиб берди.

Расою Мулла ҳазратларига у қисман ҳақ берди. Қабристонга қараб туриш маъжаманинг вазифаси. Бироқ бу вазифа шаҳарга сув келтирмоқ, йўл қурмоқ каби вазифалардан ҳам аҳамиятлироқ эмас. Ҳақиқий мусулмонлик мазорларга ҳадеб аҳамият беришлик ва уни муқаддас деб билишлик билан белгиланмайди.

Шоҳин афанди ўзининг бу фикрини ақлий, нақлий талайгина далиллар билан исботларди.

«Амир Дада» бош муаллимининг на мазорлар, на йўллар билан бирор алоқаси бор эдию, на маъжамани мудофаа этишни олдига бир мақсад қилиб қўйганди... У шунчаки дин ва шариат масалаларига оид билимини халққа маълум қилиб қўймоқ, ўзини курофот душмани бўлгани ҳолда исломиятнинг руҳига садоқатли бир ҳақиқий мусулмон эканлигини таъкидлашни истарди.

У кичик Бадри масаласида масъул котиб Жобир бейдан анча фойдаланган эди. Ҳозир эса мактабини динсизликда айблаётган кишиларга қарши мударрис Зухту афандини ўзига қалқон қилишни кўзлаб, ушбу мақолани ёзганди.

Бироқ мақолани «Сариова» газетасида босмадилар. Шоҳин афанди муаллимлар жамиятида бўлиб турадиган йиғилишларнинг бирида Зухту афандига шундан шикоят этди.

— Афанди ҳазратлари... мақоламни, балки таҳрир тарзи жиҳатидан ёқтиришмагандир, — деди, — шундан умидворманки, ёзганларимга сиз ҳам қўшилаёсиз. Асосан бу фикрлар, сиз устозимиздан доимо эшитиб келган ҳақиқатларимиз ва ҳақматларимизнинг бошқача ифодасидир, ҳолос... Ҳукм чиқариш — яна ўзингизга қавола... Рухсатингиз билан мақолани ўқийман. Агар янглиш фикр юритган бўлсам, менга бирор маслаҳат берарсиз.

Шоҳин афанди саллали ва фесли ўттизга яқин муаллимнинг олдида мақоласини ўқиди.

Зухту афанди ҳам анча вақтлардан бери «Амир Дада» муаллимидан ижирганиб юрганлардан бири эди. Шунга қарамай, ҳозир у бош муаллимни тасдиқлади ва истар-истамас:

— Сиз ҳақсиз, — деди.

«Амир Дада» бош муаллими бундан қаноатланмади,

мударрис афандай диний таълим ҳақидаги баъзи фикрларини ҳам сўйлади. Улар учун ҳам «Мувофиқ ва муносибдир» деган жавобни олди.

Эртасига эрталаб телба Нажиб дўстидаш бир ва ранжигандай бўлди:

— Бу нима қилганинг? Имонингни қайта тиклаб олдингми?— деди.

Шоҳин афанди билгивар-билганимас қизариб, бўйинини эгди:

— Аммо истамасдим, ҳоваси шунанга бўлиб қолди. Динсизлигим тўғрисидаги итволарни Эҳлу афандининг оғоҳлантириши тўхтата олади. Мударрис афандининг шарнат ҳақидаги масалалардан меннинг шондор бир муаллим эканлигимни тасдиқ этиши, ҳошимчалик биз учун кўп фойдаси тегадиган бир нарсadır.

* * *

Ҳа, «Амир Дада» мактаби урунға ҳазирлашётган бир қалъа сингари бутун мудофаа қондаларига амал қиларди. Бироқ Шоҳин афанди бу қалъанинг ичада яширин равишда душман ҳисобига ишлаётган баъзи кимсалар борлигини гоёт яхши биларди. Саллалилардан икки муаллим билан ёши катта талабалардан бир нечаси...

Тафтишчи Хулуси афанди мактабга келмай қолган кезларида булардан маълумот олиб турарди.

Айюб Домла партиясеш Бадри масаласида бутун қувватларини бир жойга тўшлаб, яғона жабадаш ҳужум этган, бироқ ниятига эришолмаганидан кейин, табиий, орқага чекинганди. Энди бўлса бутун ғайрат ва фаолиятини мактабнинг икки-чикир камчиликлари ва чала ишларини ўрганишга, кичик-кичик ҳужумлар билан Шоҳин афандининг мудофаа қувватини қирқишга тиришарди.

Бу аҳамиятсиз воқеалар йиғила-йиғила бир кўчки ҳолига келсаю Оллоҳнинг каромати билан бу ифлослик ва динсизлик ўчоғи таг-туғи билан қўпориб ташланса...

Бир боланинг дарсдан қочиши, кўчада икки талабанинг бир-бири билан уришиши, синфларнинг бирида кимнингдир қаттиқроқ кулиб юбориши, синфларга кириб-чиқиляётган вақтда кўтарилган шовқин-суронлар шуларнинг ҳаммаси муҳим бир масала сифатида таф-

тишчи Хулуси афандига узундан-узоқ қилиб ёзиб етказиларди.

У бечора, баъзан жосус каби муаллимлар ва талабалардан олган маълумотлар устидан зўр текширув ўтказмоқчи бўларди-ю, бироқ мактабдаги ўқитиш масалаларига аралашшига кўпда жасорат етолмасди. Чунки Шоҳин афандининг шариат масалалари каби фанний тарбия бобларида ҳам кучли эканлигини ва ўзининг бу соҳада чалпаги чиқиб кетиши мумкинлигини яхши биларди. Тафтишчи Хулуси афандига қўл остидан Дорулмуаллимнинг мудирлиги ваъда этилганди. Янглиш бир ҳаракат қилиб қўйса борми, у ҳолда бутун тоат-ибодатлари бекорга кетган бўларди.

Шоҳин афанди мактабдаги дўстларидан мамнун эди. Уларнинг баъзилари билан мактабга келар-келмас тил топишиб олганди. Софталарга яқинлиги бўлган баъзи бирларини эса кейинроққа бориб яхши муомалалар билан ўзига оғдириб, ҳурмат ва муҳаббат қозонганди. У бечоралар нималар қилаётганларини, қандай ишга хизмат этаётганларини билмасалар ҳам, у кўрсатган йўлда чиройликкина ишлашарди. Қолган икки аблаҳ ўқитувчига келинса, Шоҳин афанди, яқин дўстларидан гўё уларни мудофаа қилгандай бўларди.

— Хўп, яхши, қулоқ солинг менга, икки кишини ҳам кўп кўряписизми? Бир сават тухумнинг ичида икки донаси палағда чиқса, табиийдай кўринади кўзингизга, шундаймасми, ахир... — дерди. Шоҳин афанди бу одамлардан аччиқланмас, кўпроқ ачинарди. Лекин шунинг билан бирга хонаси келиб қолса, уларни мактабдан бўшатиб юборишга қарор қилиб қўйганди.

Жосус болаларга келганда, уларга нисбатан қалбида ҳеч бир ёмон ҳиссиёт йўқ эди, марҳаматдан бўлак нарсани ҳис этмасди. Бечоралар ахир нима қилсин?.. Бу ёмонлик ва пасткашликни уларга оилалари ўргатганди.

XVII

Аҳён-аҳёнда бўлса-да, мактабга хотинлар ҳам келиб туришарди. Буларнинг кўпчилиги эркаклар билан гаплашишдан қочадиган жойи қолмаган катта ёшли оналар ва бувилар эди. Бир кун Шоҳин афанди хона-

сининг олдида қора рўмолли, қора ўртикли бир хотинга дуч келди ва бошини у томонга ўгириб:

— Бирор ишингиз борми менда, волида хоним? — дея сўради. «Волида хоним» сўзи айтилганда, рўмонинг ичида нозли бир тўлғониш юз берди, нафис бир овоз:

— Астағфируллоҳ, афандим, — деди, — сиздан менинг бир илтимосим бор эди... Ижозат берсангиз, ичкарига кирсам.

Хотин унинг жавоб беришини кутиб ўтирмасдан лип этиб хонага кирди. Бу, балки у учратган биринчи ёш хотин эди. Аммо Шоҳин афанди хотин нималигини асосан билмасди. Саривоада бўлган кампирларнинг дағал, қўпол товушларинигина эшитганди. Унинг учун бу келган хотин унга аввало фавқулодда бир нарсадай кўринди.

Тўғриси айтиш керак, бош муаллим негадир шошиб қолди ва ҳаттоки, қўрқиб ҳам кетди. Кўзларини ердан узишга журъат этолмай, уялганидан нима қилишини билмай, эшикнинг ёнида тик туриб қолди.

— Афандим, — деди жувон, — қариндошларимдан ҳеч кими йўқ бир бола бор, сизни шу бола туфайли бевозта қилияпман. Мумкин бўлса, уни мактабингизга қабул қилишингизни сўрайман. Гарчи, шу кунга қадар у кўп ўқимаган бўлса ҳам, ақлли бир бола...

Шоҳин афанди унга:

— Кўп яхши, ҳамшира хоним... Болани келтиринг, мен бир кўрай, — дея жавоб берди.

Хотиннинг бир оз эзмалиги кўриниб турарди. Бош муаллим таклиф қилмаса ҳам бир стулга бориб ўтирди. Кейин ҳалиги бола ҳақида бир сидра тафсилот бера бошлади. Шоҳин афанди гап орасида кўзларини ердан узиб, меҳмонига бир қараб олди. Юзидаги ўртиги Истанбул хонимлариники каби нозик эди. Зотан, тилидан ҳам истанбуллик экани билиниб турарди.

Қора тўрнийг орасидан қиёфасини фарқлаш қийин бўлса-да, қора кўзлари билан қирмизи лаблари ёниб турган бу чеҳра Шоҳин афандига жуда гўзал кўринди.

Хотин хонадан чиқиб кетгандан кейин бош муаллим унинг орқасидан узоқ тикилиб қолди-да, ўзича ўйланди:

— Буларнинг ишқида ёниб юрганларга, ўзларини

Ўлдиргашларга кулиб юрардим, чамаси улар жуда ҳақсиз эмас эканлар...

Жувон икки кундан кейин яна мактабга келди. Бола яна йўқ эди.

— Боланинг бир оз мазаси йўқ, афандим. Сизга ёлгончи бўлмай деб келдим,— деди.

Шоҳин афанди, тўғрилигининг бу даражасини бир оз ортиқча деб билди:

— Бекорга овора бўлибсиз,— деди.— Худо хоҳласа, тузалиб кетгандан кейин олиб келарсиз.

Хонада бу сафар бир талабанинг отаси билан бир ўқитувчи бор бўлишига қарамай, хотин яна ўзинча стулга ўтирди, уларнинг сўзига қўшилиб, эрсин суҳбатлаша кетди.

Шоҳин афанди ичиди:

— Бу бечора бу ерларга яқинда келган бўлса керак,— деб ўйлади.— Ҳали қасабанинг урф-одатларини билмайди. Узини Истанбулдаман деб ҳисоблаётти шекилли.

Бир оздан кейин талабанинг отаси ва ўқитувчи хонадан чиқиб кетишди. Хотиннинг кетини ишати йўққа ўхшарди. Мактабга, муаллимларга, болаларга доир саволлар берар, бир вақтлар Истанбулда ўқиган мактаби, таниган-билган ўқитувчилари ҳақида баҳс юртарди.

Шоҳин афанди, бу суҳбатдан яйрамай қолмасди. Бироқ унинг кўп ўтириб қолишини ҳам тўғри деб билмас, сабрсизланар эди. Кўп совуқ оҳангда, унинг саволларига фақат «ҳа» ё «йўқ» деб жавоб беришига қарамай, хотин ҳеч парво қилмасди.

Бир вақт хотин чанқаганини айтиб, столнинг устидаги графиндан стаканга сув қуйди, сўнг ичмоқчи бўлиб, ўртигини кўтарди ва уни қайта ёпмай қўйди.

Бу ҳаракат Шоҳин афандини даҳшатга солди. Шу аснода хонага бирор кимса киргудай бўлса, ҳоли хароб эди; ўзини икки дунёда ҳам оқлолмасди. Ҳа, ҳаммаси аён, бу хотин соф бир истанбуллик одам; сариоваликларнинг бу табиий ҳаракатга не маънолар беражакларини идрок этолмайди. У юзига жиддий тус бериб ўрнидан турди ва:

— Хоним афанди, афв этасиз, рухсатингиз билан дарсимга кетаман,— деди.

Ажабо, бу хотиннинг ўзи ақли жойидами? Хафтада энг кимида мактабга икки марта келарди. «Амир Дада»га қабул қилиниши керак бўлган боладан эса, ҳали бери дарак йўқ эди. Касалдан тургач, бошқа узрли сабаблар чиқиб қолар, сўнг қайтадан яна касалга чалинларди.

Шоҳин афанди бу кира меҳмонни энди очиқдан-очиқ осувуқ қабул қила бошлади. Аммо у ҳеч нарса ни сезмас, эшикдан кира-кирмас, юзини очиб қўяр, кулар, сўзлашар, бош муаллимга қаттиқ қазиллар қиларди. Ушдан қутулмоқ учун фақат бир чора қолганди: у ҳам бўлса, уни очиқдан-очиқ конадан қувиб чиқариш. Аммо бу нарса Шоҳин афандининг қўлидан келмасди. Лозим бўлганда энг севган, ҳурмат қилган кишиларини ҳам уришиб ташларди. Аммо хотинларга нисбатан юзи томшоқ эди. Бундан ташқари яна бошқа бир нарса ҳам бор эди. Ҳаётида илк марта бир аёл билан яқин муносабатда бўлаётганди. Порлоқ қора кўзлари билан юзига боққан, тўзал қирмизи оғзи билан ўзига кулимсаган, сўз сўзлаган бу илк ва балки сўнгги аёлнинг хафа ва маънос бўлиб кетиши юрагини ачиштирган бўларди.

Шоҳин афанди бир куни кечқурун телба Нажибга бу ҳошимнинг ёшиноқчилигидан сўз воритди. Шунда муҳандис қақ-қақ отиб куларкан:

— Тагин бу хотин сенга ошиқ бўлмасин, — деди.

Шоҳин афанди ҳам ўзини ўзи кулги қилди:

— Бунга шубҳа қилмаса ҳам бўлади, — деди. —

Шундай Оллоҳнинг ҳафсала билан яратган гулдай йигитига ким ҳам ошиқ бўлмайди? Мен доақал бир оз уст-бошимни, қиёфатимни тузатиб олай, сочимни, соқолимни бир тартибга солай.

Телба Нажиб:

— Бу гапларингни қўй, Лочин бей, — деди, — бу хотин деган махлуқларга тушуниб бўлмайди... Ҳали сенинг бу масалада ҳеч тажрибанг йўқ. Улар баъзан суратига тушуришдан йирганадиган таъвияларга ҳам телба-демона бўладилар... Гарчи, сенинг суратинг анчагина хунук, аммо.. ким билади...

Муҳандис Шоҳин афандининг юзига диққат билан тикилди.

— Қани, шундай тур-чи, қимирлама... Биласанми, мен янги бир нарсани кашф этдим... Чин сўзим, ўлай агар, сен мен ўйлаганчалик хунук эмас экансан... Гарчи гўзал юзингни беаб турган чўтирларинг аскар этикларининг товонига қоқилган михларга ўхшаса-да, сийрак соқолинг бу сиймога бошқача бир латофат бериб турибди, аммо кўзларинг билан оғзинг, худо ҳаққига бутун бу муносабатсизликни йўқотган. Мен хотин бўлсам; бу ақлли боқиш, бу маъноли оғиз учун сени севардим. Кейин, хотинларнинг инкор этиб бўлмайдиган бир хусусиятлари бордир. Энг жоҳил ва ақлсизлари ҳам тентак йигитларни ҳазм қилолмайдилар... Ақлли билан тентакни ажрата билиш уларда одатий бир савқи табиий¹ кабидир. Шунинг учун, Лочин бей, хунуклигинга кўп аҳамият берма. Бу хотин сени севиб қолган бўлиши мумкин.

Муҳандис талай вақтгача шу тарзда сўзлади. Шоҳин афанди уни тингларкан, муғамбирана кулар ва гап орасида ҳазиллашиб қўярди. Лекин «Амир Дада» бош муаллими у кеча ётишдан аввал Расимнинг столи устида турган ойнасини олди ва юзига боқди.

* * *

Номаълум хотин эртаси куни яна мактабга келди. Шоҳин афанди кескин ва қатъий бир овоз билан:

— Ҳамшира хоним, — деди, — зиёратларингиз гарчи менинг учун бир шарафдир, аммо Сариева ғийбатчилар юртидир. Сизнинг мактабга тез-тез келиб туришингиз балки... йўқ, балки эмас, муҳаққақ ҳамманинг диққатини жалб этади... Худо кўрсатмасин, иккимиз ҳам оғизга тушамиз. Сиз хотин кишисиз, мен — мактаб муаллими; халқнинг ҳурмат ва муҳаббатини қозонишга мажбур бўлган бир инсонман. Шундай бир ғийбат иккимиз учун ҳам хайрли бўлмас. Шунинг учун бундан буёқ мактабга ташриф буюрмаслигингизни илтимос қиламан.

Шоҳин афанди бу гапларни айтиб бўлгандан кейин қийин бир вазифани адо этган инсон каби чуқур бир нафас олди.

¹ Савқи табиий — табиий қилиқ, табиий туйғу, инстинкт.

Унинг назарида хотин бир сўз ҳам айтмасдан ўрнидан туриб, хонадан чиқиб кетиши керак эди. Ўйлаганидай бўлди — хотин стулдан турди. Аммо кетиш учун эмас. Шоҳин афандининг ёнига келмоқ, токи яқиндан унинг юзига боқмоқ учун.

Бош муаллим турган ерида тошдай қотиб турарди. Хотин:

— Афандим, — деди, — менинг истанбуллик эканлигим сизга маълум. Бир эрақнинг бир хотин билан дўст тутинишида мен ҳеч қандай ёмонлик кўрмайман. Бу ерда менинг ҳеч кимим йўқ, ёлғизман. Қасабада суҳбатлашса бўладиган одам жуда оз. Сизнинг фикрларингиз менга жуда ёқади. Ҳатто фақат фикрларингизни ҳам эмас...

Шоҳин афанди ўз қулоқларига ишонмас, эри билан илк марта ёлғиз қолган бир қишлоқи келин каби қизарар, бўзарарди.

Хотин сўзида давом этди:

— Модомики, шундай истагингиз бор экан, яхши... мактабга келмайман... Аммо сизга жуда ўрганиб қолдим... Четда ҳам бир-биримизни кўриб туришимизга бир нарса дея олмасалар керак... Масалан, бўш вақтингизда сиз билан қасабанинг ташқарисида бир айланиб келишимиз мумкин эмасми?

Шоҳин афанди кўзларининг қоронғилашиб, юрагининг шиддат билан гушиллаб кетганига қарамай, сокин бир оҳангда:

— Бундай нарсани ақлга келтириш ҳам тўғри эмас... Сизга буни қатъиян айтяпман.

Хотин яна алланарсалар айтмоқчи, унинг қўлларини ушламоқчи бўлгандек бир ҳаракат қилди. Шоҳин афанди суръат билан орқага чекинди. Шу аснода Расимнинг хонага кириб келиши бош муаллимни мушкул бир ҳолатдан қутқарди.

Шоҳин афанди кескин ва қатъий бир овоз билан:

— Боя айтганимдай, афандим, — деди, — бундан буёқ мактабга келиб ўзингизни қийнашингизга ҳожат йўқ... Бола яхши бўлиб кетгандан кейин барча ҳужжатлари билан бирга бизга юборинг... Зотан мактабимизга қим келса, қабул қилаверамиз.

Жувон уринишлари беҳуда эканлигини кўргач, ўртингизни тушириб, хонадан чиқди.

Шоҳин афанди бу хотиннинг нима истарганини, ўзи қандай руждаги одам эканлигини сира билолмай қолди. Ажабо, чиндан ҳам, ўзи айтганидай, бу қасабада суҳбатлашса бўладиган бирон инсон тополмагани туфайли зерика бошлаган истанбуллик аёлмикин? Йўқ бўлмасам телба-сангмикини? Бу қадар эриги ва юзсиз бўлишига қараганда шунчаки бир енгилтак хотин бўлиши ҳам мумкин, деб ўйларди. Лекин шунинг билан бирга Шоҳин афанди, уни бундай гуноҳга ботиришга ҳам журъат этмасди. Ўзи умуман хотин зотининг бирон-бир турини танимагани учун, унинг ҳолига, сўзларига қараб, қатъий бир ҳукм чиқаролмасди.

Сўнги бир фараз қолган эди. Телба Нажиб айтганидай, бу хотиннинг муаллимга нисбатан аниқлашилмас бир майл ҳис қилиши...

Шоҳин афанди соғлом туйғули одам бўлишига қарамай, бу охири фаразни тўғри деб топди. Жиндай бўлса ҳам хотин томонидан ёқтирилган ва севилган бўлиши унга тасалли берар, бошидан ўтган бу аҳамиятсиз воқеа улкан муҳаббат межаросидай доимо хотирида сақлажагини ҳис этарди.

XVIII

Бўронли бир кеча эди. Расим бир мерос масаласи юзасидан йигирма кунлик изн билан Истанбулга кетгани туфайли, Шоҳин афанди мактабда ёлғиз эди.

У, ўз хонасида талабаларнинг дафтарларини текшириб ўтирарди. Бир вақт дарвоза тақиллади.

Телба Нажиб баъзи кечаларда бир дардлашини учун мактабга келиб турарди. Яна келгандир, деб паетга тушди. Аммо кўчада, дарвоза тагига ўтириб олган бир хотинни кўриб ҳайрон бўлди.

— Кимсиз? Сизга нима керак?

Хотин инграганча:

— Худо хайрингизни берсин, бир қултум сув беринг... — деди.

Хотин қўллари билан эшикка таяниб ўрнидан турарди ҳаракат қиларди-ю, лекин бунинг урдасида чиқолмасди. Унинг елкасида қалин бир тўқима рўмол бор бўлиб, юзи ёпиқ эди.

Шоҳин афанди саволини такрорлади:

— Хастамисиз? Сизга нима керак?

Хотин ҳорғин бир овоз билан, габини бўлиб-бўлиб сўзлай бошлади:

— Қўшшоқдан келаётирман. Саривоада бир акам бор. Қаерда туришини бир қорозга ёзиб беришганди, қорозни йўқотиб қўйдим. Ярим кундан бери кўчама-кўча кездим, аммо тополмадим. Йўлда юра бериб, мазам қочиб қолди. Бирор қўнадиган ерим йўқ. Гирт бегона одамман. Ахири кўчада қолдим. Саривоада ҳеч кимни танимайман. Худо хайрингизни берсин, мен бошпанасиз қолмай. Уйингизда тунашга ружсат берсангиз...

Хотин бу охирги сўзларни айтаркан, йиғлай бошлади. Бошини эшикка тираганича, титраб-қалтираб ҳўнграй кетди.

Шоҳин афандининг бечорага раҳми келди:

— Ҳамшира хоним... бир-биримизга ёрдам қилиш бўйинимидаги бурчдир. Фақат, бу ер — мактаб. Сизнинг мактабда тунашингиз жоиз эмас...

— Бошқа ерни билмайман-да, ахир...

— Яқинси қорақўлга¹ борсангиз бўларди. Полициячилар ажангизни топиб беришарди ёхуд бошқа бир йўл кўрсатишарди. Майли, хафа бўлманг. Мен сизни қозир маҳалла имомининг уйига олиб бераман. Бир мусулмон одам. Уйда бир кеча тунашга ружсат этар.

— Юришга мадорим йўқ, афандим, оёқларим қалтираб кетаётир... Шу ерда бир бурчакда ётсам нима қилади... Биз, ахир, бир диндаги кишилармиз-ку?!

Ушга раҳми келаётганини билдириб қўйгандай бўлса, хотин сўзида қаттиқ туриб олишидан қўрқиб, Шоҳин афанди гапни қалта қилди:

— Бўлмайди, — деди. — Қани туринг, борадиган ерингиз миҳояти икки-уч дақиқалик йўл...

Хотин эшикка таяниб, оёққа турди. Кейин илгарига қараб бир неча одим ташлади ва бирдан гандиракдай бошлади. Агар Шоҳин афанди унинг елкаларидан ушлаб қолмаганида, ерга чалқанчасига тушган бўларди.

— Ҳамшира... Сизга нима бўлди? Узингизни ушланг!..

¹ Қ о р а қ ў л — полиция участкаси.

Хотин жавоб бермас, танасининг бутун оғирлиги билан муаллимнинг қўлларига осилиб қолганди. У ҳушидан кетганди. Шоҳин афанди уни ноилож ичкарига — мактабнинг ҳовлисига олди. Ҳов ҳали, оқшом пайт таъмирдан келган парталардан бирининг устига уни ётқизди-да, ўзи сув ахтариб кетди.

Эшикдан ғувиллаб кирган шамол лампани ўчирганди. Муаллим лампанинг қаердалигини ҳеч хотирлай олмас, гугурт ёқиб атрофни қидирди. Ниҳоят, чироқни ҳам, сувни ҳам топди. Кейин бечора хотиннинг юзини очди: сув ичирмоқчи бўлди. Аммо хотин тишларини қулфлагандек маҳкам қисиб олгани учун, бунинг иложини қилолмади. Сувлар лабларининг четларидан бўйнига, кўксига сизиб кетди.

Шунда Шоҳин афанди:

— Ё раббий, ўзинг кўриб турибсан! Мен энди нима қилай? Қаердан келди бошимга бу бало? — дея ҳаяжон ичида ўзига-ўзи сўйларди.

Хотиннинг боши партанинг четидан осилиб қолган, сочлари ёйилганди. Қиз болаларники каби майдалаб-майдалаб ўрилган қўнғир сочлари...

Бу дақиқада Шоҳин афандининг ақлига хотиндан қўрқиш, уялиш деган нарса келмасди. Хаста одамни бу ноқулай вазиятда қолдиришни истамади, уни қучоғига олиб, ёнидаги ўқитувчилар хонасига кўтариб кирди, диванга ётқизди, аммо қаддини ростлаётганда, хотиннинг қўллари унинг бўйнига чамбарчас боғланганини пайқади.

Шоҳин афанди сочидан тирноғигача титради; кўксига биринчи марта хотин вужудининг қайноқлигини, юмшоқлигини ҳис этарди.

У катта бир гуноҳ қилиб қўйган кишидай қўрқув билан бир силкинди ва қаддини ростлаб олди.

Бу аснода хотин ҳам кўзларини очди. Кейин шошиб-пишиб атрофига қаради.

— Мен қаердаман? — деди.

Узоқ давом этган тинчгина уйқудан уйғонгандай кўзларини сузиб кулимсирар ва керишарди. Ёйилган сочларини йиғиш, кўксини беркитишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Шоҳин афанди хотинга қарамасликка ҳаракат қилиб:

— Бир оз яхшимисан, энди кета оласанми? — деди.

Хаста, ҳолсиз бир тарзда :

— Оёқларим бамисоли шол бўлиб қолгандай... Шу ётган еримдан қимирламасам...— дея жавоб берди.

— Ундай бўлса энди нима қиламиз?

— Нима қилардик, биз ахир бир диндаги кишилар эмасми? Шу ерда бир кеча ётаман... Сенга ҳеч қандай зарарим тегмайди-ку? Ҳадемай тонр отади. Кун ёриши биланоқ мен бу ердан чиқиб кетаман.

Хотин бўйнини эгганича ёлворарди. Шоҳин афанди жаҳл билан ва асабий равишда:

— Қолдик балага!— деди.

У иккиннинг бирида деразанинг олдига келиб, кўчага қулоқ солар ва ўзига-ўзи:

— Эй, Сариованинг ҳар кўчада биттадан, иккитадан писиб ётувчи кароматли авлиё-анбиёлари... кўриб турибман сизни... Менга шу дақиқада бир полициячини ёхуд бўлмаса бир кўча қоровулини олдимга юборинг,— деб жавдирарди.

У дақиқа сайин хотиндан такрор-такрор сўрарди:

— Хўш, энди қалайсан? Оёққа тура оласанми?

Хотин унинг саволига:

— Қимирламасам дейман... оёқларимда сира дармон йўқ,— дея жавоб берарди ва ётган диванига яхшилаб ўрнашиб олишга ҳаракат қиларди.

Кўча дарвозаси очиқ эди. Шоҳин афанди бир неча бор ташқарига чиқиб, у ёқ-бу ёққа назар солди ҳам, аммо лекин атрофда бўроннинг кўтарган чанг-тўзонидан бўлак нарсани кўрмади, шамолнинг увиллашлари орасидан кучукларнинг вовиллашларидан бошқа товуш эшитилмасди.

Энди тунги кўйлагининг устидан пальтосини кийиб, қўлига таёғини олиб, ҳов бозор бошидаги қорақўлга боришдан бўлак чораси қолмаганди. Аммо кўчага чиқиб, ҳали беш-ўн одим отмаган ҳам эдики, муюлишдаги фонарнинг тагида бир одамнинг кўланкасини кўргандай бўлди. Кўланка мактаб томон тўғри келарди. Шунда Шоҳин афанди: «Ҳой, қоровул, қоровул»,— дея қичқирди. Аммо келган одам қоровул эмас, «Амир Дада» муаллимларидан Афиф Домла деган киши эди.

Шоҳин афанди шу қадар шошиб қолдики, ҳатто ўз дардини ҳам унутди.

— Ҳа, тинчликми ўзи,— деди.— Бемаҳалда нима қилиб юрибсиз бу ерларда?

Афиф афанди мактабдаги икки саллали ўқитувчининг бири эди. Эллик беш ёшларга борган, ўлардай мутаассиб, акс банда бир софта эди. Салкам ўттиз йилдан бери «Амир Дада» мактабда ишлаб келарди.

Унинг фикрича, бош муаллимлик қилишга фақат ўзининг ҳаққи бор эди. Аммо янги ўқитиш усуллари-ни билмаганлиги, Дорулмуаллиминни битирмаганлиги ва ҳаммасидан ҳам муҳими, ҳукуматда уни қўлловчи одами бўлмагани учун бу мавқени ололмаганди. Шоҳин афандига ўзининг ҳақини еб қўйган бир одам кўзи билан боқар ва доимо унга қаршилик кўрсатиб келарди.

Гап-сўзларга қараганда Шоҳин афанди мактабдан улоқтирилиб ташланган тақдирда бош муаллимлик бу сафар қатъий равишда унга ваъда этилганмиш.

Афиф афандида бир тараддуд бор эди. Бош муаллимнинг саволига:

— Ҳеч!.. Қариндошларимдан бирининг тоби қочиб қолган эди... уни кўриб келаётирман. У ерда анчагина ўтириб қолдим,— дея жавоб берди.

Шунда Шоҳин афанди унга хаста хотин воқеасини бир бошдан айтиб берди-да, кейин сўзининг охирида:

— Сени Оллоҳнинг ўзи менга етказди, биродар,— деди.— Ҳатто кўчада қолган бўлса ҳам бир касал хотиннинг мактабда тунаши яхши эмас... Заҳмат бўлмаса, қорақўлга учрашсанг... Ёки яхшиси, сен кутиб тур, мен бориб келай, қайтага тезроқ бўлади.

Шоҳин афанди йўлидан қайтиб Афиф Домлани мактабнинг ҳовлисига олиб кирди-да:

— Касал хотин муаллимлар хонасида ётибди,— деди.— Агар сувми ёки бошқа бирор нарсами лозим бўлиб қолса, ўша ерда бор. Истасанг менинг каминатом¹ ҳам ўша ерда, қаҳва қайнатиб, ичиб тур.

Афиф Домла ҳовлининг ўртасида тўхтаб турарди. Қандайдир англашилмас бир ўнғайсизлик билан гоҳ муаллимлар хонасининг очиқ турган эшигига, гоҳ Шоҳин афандига боқарди. У энди дарвозадан чиқай деб турганда, унинг орқасидан ғариб бир овоз билан чакирди:

¹ Каминато (итальянча сўз) — спирт билан ёндириладиган япасқи примус.

— Шоҳин афанди... Шошмай тур. Сенга бир айтадиган гапим бор. Бироқ холис жойда айтаман.

Қаршиларидаги бўш синфлардан бирининг эшигини очиб, ичкарига кирдилар. Шоҳин афанди қўлидаги лампани муаллим курсисининг устига қўйиб, уни кута бошлади.

Афиф Домла парталардан бирининг четига ўтирди. Бўғиқ ва титроқ бир товушда гап бошлади:

— Шоҳин афанди, ўзинг ҳам яхши биласан, бизнинг маслағимиз ҳам, табиатимиз ҳам бутунлай бошқа-бошқа. Лекин шунга қарамай, мен номусли ва виждонли бир мусулмонман. Ашаддий душманам бўлса ҳам бир инсоннинг хатоси, гуноҳи йўқ экан, унинг номусига доғ туширилишига рози бўлмайман. Мен бор нарсани очиқдан-очиқ сўйлаётирман. Лекин сен виждонинг нимани буюрса, шуни қилавер...

Шоҳин афанди тун қоронғилигида қўрқинчли бир суиқасд олган бир одамдай даҳшатга тушиб Домлани тингларди.

Афиф Домла сўзида давом этди:

— Шоҳин афанди, имоннинг ҳам пул каби кимда бўлиб, кимда бўлмаслигини билиб бўлмайди, дейдилар... Бироқ сен том маънодаги соҳиби имон бир мусулмон эмассан; инкор этма. Шунинг учун ҳам сенинг бу мактабда қолишингни истамагандим. Кейин, сенинг эътиқодинг каби ахлоқи ҳам бузуқ одам эканлигингни айтиб, мени ишонтиришганди. Эсингдами, ўтган ҳафталарда мактабга бир хотин келиб-кетиб юрарди-я! Уни бу ерга ўргатган сен дейишди менга. Истанбулда иши юришмаган баъзи машҳур фоҳишаларни бу ерга сургун қилиб юбордилар. Бу хотин ҳам ўшанақангиларнинг бири эди. Қасабада олдига келган одам билан қилмаган аҳмоқлиги қолмаса керак. Мени: «Сенинг бош муаллимнинг мактабга хотин келтиради. Ҳаммамизга қўшмачилик қилади»,— дея, гижгижлай бошладилар. Кейинроқ бир одам: «Шоҳин афандининг бу ишда ҳеч қандай айби йўқ. Унинг оёғидан чалиш учун хотинни бошқа кимсалар юборишган»,— дея, секин қулоғимга шипшитиб қўйди, юрагимга шубҳа солди. Бирдан бугун кечқурун у одамлар менга учрашдилар. Ким эканликларини сўрама, айтолмайман. «Шоҳин Домла мактабга бир хотин келтирибди. Биз ҳозир у ерга бостириб борамиз, сен ҳам биз билан

юр», — дедилар. Аввалига уларнинг гапига ишонгандай бўлдим. Қоним қайнаб миямга урди. Лекин бир оздан кейин: «Тўхта-чи, тагин бу ҳам бир ўйин бўлмасин?» — дея, шубҳага тушдим. Шунда бирдан ҳалигилардан бири: «Домла, бу худосизни мактабдан улоқтирсак, бош муаллимлик сеники бўлади. Қани, сен ҳам бу сафар озроқ бўлса-да, бир ғайрат кўрсатгин!» дегандан кейин оёқларим бўшашиб кетди. Мен ақидаси бутун бўлган мусулмонман, Шоҳин афанди. Мен бундай нарсани ҳазм қилолмайман. «Сиз, унинг каби менга ҳам ўйин кўрсатмоқчимисиз. Бу ахир, гуноҳ-ку, айб-ку», — дея бақира бошладим. Жаҳлим чиққан пайтда отамни ҳам танимаслигимни билганликлари туфайли қўрқиб кетиб, тирақайлаганча ҳар ёққа қочиб қолишди. Шундан кейин қўлимга тағимни олиб, мактаб томон йўл тутдим. Ичимда бир оз шубҳаларим бор эди. Бу шубҳаларимни сенинг бу сўзларинг даф этди. Бўлган гап шу, Шоҳин афанди. Энди, нимани истасанг, шуни қилавер!

Шоҳин афанди нохушгина кулимсираркан:

— Раҳмат сенга, Домла, — деди. — Аммо энди нима қиламиз? Мен бу каби ишларга ўрганган эмасман. Нима қилишни билмайман.

Афиф Домла оёққа турди.

— Аввало бу фоҳишани бу ердан даф қиламан. Бу ишни менга қўйиб бер, — деди.

Домла олдинда, Шоҳин афанди қўлида лампаси билан орқада, рўпарадаги хонага кирдилар. Хотин ҳамон диваннинг устида кўзларини юмганича, бамисоли ҳушидан кетгандай бўлиб ётарди.

Домла тик овоз билан:

— Ҳой... Хотин... тур ўрнингдан! — деди.

— Сенга айтяпман, фоҳиша... тур ўрнингдан!

Афиф Домла, Шоҳин афанди жойидан қўзғалишни кутиб турмасдан хастага тарсиллатиб икки тарсаки туширди.

Хотин бир зумда ётган жойидан сакраб турди-ю, хунук бир сўкиш билан Домланинг устига отилди. Шоҳин афанди уларнинг ўртасига тушмаганида, бўғишиб кетишар, бир-бирларининг бош-кўзини ёришар эди. Бир оз аввал бармоғини қимирлатишга ҳоли бўлмаган хастани энди икки эркак ҳам босиб ололмаётган эдилар.

Домла қўрқинчли бир ғазаб билан:

— Сен ярамас сочи калта маккорга кўрсатиб қўяман... Йигитларимизни гуноҳга ботирганинг етмаганидай, энди номусли арбобларимизга ҳам касрингни тегизмоқчимисан, а? Худойи ламъазал¹ ҳаққи учун сени бурдалаб ташлайман, — дея бақирар, хотин эса, оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан Домлага ҳужум қиларди. Шунисига ҳам шукурки, мактабга яқин ерларда уйлар йўқ эди. Бўлмасам, тун вақтига қарамай, бутун маҳаллани бошларига тўплардилар.

Афиф Домла билан Шоҳин афанди бир амаллаб хотинни мактабдан ҳайдаб чиқардилар. Унинг охирги, сира ҳазм қилиб бўлмас бир калимасини эшитиб, Домла жинни бўлиб қолаёзди. У таёғини қўлига олди-ю, кўчага отилди. Шу аснода у хотинга етиб олгудай бўлса, ё ўлдирад, ё бир ерини майиб қиларди. Яхшиямки, уч-беш одим чопиб боргандан кейин, оёғи бир тошга қоқилди-ю, ерга узала тушди. Унг оёғининг тиззаси, чап қўлининг билаги озгина шилинди. Ҳаммасидан ёмони шу бўлдики, чолворининг почаси йиртилиб кетди.

Афиф Домла мактабга киришни ортиқ истамас эди.

— Шоҳин афанди, биродар... Номардлар мени қурол қилмоқчи бўлишганди. Минг қатла шукурким, Жаноби Ҳақ кўзимни очди. Рухсат бер менга, энди мен кетай. Уларга бориб бир-икки оғиз сўз айтиб қўяй, ахир.

Шоҳин афанди Домланинг қўлига ёпишди:

— Қўрқаманки, бундай пайтда уларга айтадиган икки оғиз сўзинг ҳам манави бадбахт хотин билан юз берган можарога ўхшаш бир натижа берар. Яхшиси, ичкарига киргин-да, бир оз нафасингни ростлаб ол, ҳордиқ чиқариб, қаҳва ич, — дея уни қистай бошлади.

Домла ачишаётган тиззалари билан йиртиқ чолворини сийпаларкан, аччиқ-аччиқ:

— Қайси юз билан қаҳва ичаман, — дер эди.

— Йўқ, ундай дема. Қилган яхшилигинг учун мен сенинг олдингда бир умрга қарздорман. Сен бу ҳаракатинг билан — ҳам менинг шарафимни сақлаб қолдинг, ҳам номусли ва виждонли инсон эканлигингни исбот этдинг. Орамиздаги англашилмовчилик энди ўз-

¹ Худойи ламъазал — абадий худо.

Ўзидан йўқолди. Мени сенга ахлоқсиз ва динсиз бир одам деб танитишган экан. Ахлоқсиз эмаслигимни тушундинг, динсизлигимга доир ҳам бирор далил кўрмадинг, деб ўйлайман... Инсоф қил... Салкам бир йилдан бери бир жойда ишлаймиз. Қани, айт-чи, ўртоқларимгами ва ёхуд болаларгами дин ва эътиқодга қарши бирор сўз айтганимни эшитганимсан?

Шоҳин афанди эшикни ёпди-да, Домлани креслога ўтиргизиб, қаҳва қайнатиб келди. Шундан кейин, салкам икки соатча суҳбатлашдилар. Шоҳин афанди Афиф Домланинг ўз фикрларидан кўра, бошқа шахсларнинг таъсири остида яшайдиган инсонлар тоифасидан эканлигини яхши биларди. Бу ёшга келганда унга ўз фикрлари ва ишларини талқин этиб бериш — беҳуда эди. Аммо унинг ишончини қозонишга муваффақ бўлса, уни ўз таъсирига олиб, жуда яхши ишлата оларди. Тушунчаларининг бу эски каллали домлага муносиб келадиган қисмларини, зарур бўлганда катта муваффақият билан қўллайдиган, мадраса тили ва мадраса мантиқи билан узундан-узоқ тушунтирди.

Шоҳин афанди у кеча ўз иттифоқчилари орасига янги бир унсур олган эди. Фикрларини англагани учун эмас, йўқ, шахсга ишонгани учун энди нима деса қиладиган номусли бир дўст...

* * *

Куз кунларининг бирида кечаси Сариевада эшитса сочлар типпа-тик бўлиб кетадиган бир воқеа юз берди. Тонгга яқин фақат ёнғин чиққанда отиладиган тўплар бирдан гумбурлаб қолди. Уйқусидан уйғонган аҳоли бундай қарасаки, Каломи Бобо мақбараси гуриллаб ёняпти. И-и-и, ана даҳшат! Бу мақбара қабристонга борадиган йўлнинг устида, қасабанинг тўрт тарафидан шундай кўриниб турадиган юксак бир тепаликда эди. Каломи Бобонинг сариеваликлар назарида шундай бир аҳамияти бор эдики, ётаётган вақтларида тўшақларининг оёқ томонларини ҳечам мақбара тарафга қаратиб солмасдилар. Халқ, бутун ҳожатларини ундан чиқармоқчи бўлар, қимнингки бошига мушкул иш тушса, даставвал мақбара деворига юзини суркар эди. Ҳукуматга ва мақкамаларга бериладиган арзи-қоллар биринчи галда шу ерга келтирилар, ҳиммат ва ёрдам кўрсатилишини ундан сўраларди. Суд ишида ютиб

иққанлар, қамоқхонадан озод бўлганлар, бирор-бир фалокатга йўлиқиб омон қолганлар, қўлларида шағам қасталари билан биринчи навбатда мана шу ерга югуришарди. Хуллас, Каломи Бобо мақбараси ҳукумат ичидagi бир ҳукумат эди. Мақбаранинг ҳимматига балли, эрга чиқолмай ўтириб қолган қари қизлар, дарди бедавога учраган хасталар, ижарачисиз қолган уй эгалари, мижозлари озайиб кетган дўкончиларнинг арзи, қўйингки, ҳар қандай иш билан шуғуллана берарди. Кейин, қасабани душман босишидан, зилзила, ёнғин, сув тошқини каби турли офатлардан ҳам сақловчи мана шу мақбара эди. Бир оз аввал узоқдан унинг қандилларини кўриб, дуога қўл очган ва ўзини унинг ҳимояси остида эканига қаноат ҳосил қилган, шундан кейин уйқута кетган кишилар мақбарани алангаи оташ ичида кўриб, жинни бўлаёздилар. Оловлар таъсири остида қизариб кўринаётган қабристондаги сарвларнинг ҳайбатли қуршови ичида даҳшат сочаётган бу ёнғин қаршисида Саривадан қўрқинчли бир ҳайқириш юксалди. Кўчаларга тўпланган, деразаларга ёпишган, томларга чиқиб олган одамлар бараварига бақириб-чақиришар, миноралардан азонлар эшитиларди.

Бу ёнғин Сариванинг катта бир фалокатга йўлиқшини билдирувчи белги эди. Қасабада кундан-кунга ортиб бораётган динсизлик ва ахлоқсизлик қаршисида «Каломи Бобо» ғоят ғазабланиб кетганди. Балки ҳали тонг отмасданоқ ёнғиннинг аксидан қизғиш кўринаётган булутлардан момақалдироқли ёмғир ёғиши ёхуд бир зилзила билан ҳов анави тоғлар қасабанинг устига йиқилиши кутилларди. Тунлик кўйлаклари билан кўчага отилган одамлар, қоронғиликда худди тошқин дарёдай тўдалашиб-тўдалашиб бу мақбара томон оқиб боришарди.

Қулоғи оғриб оғир операция қилинганлиги туфайли тўрт кундан бери шифохонада ётган Шоҳин афанди, жойида ортиқ ётолмади, тезгина кийинди-ю, бошидаги бинти билан кўчага чиқди ва одамлар оқимиға қўшилишиб кетди.

Шоҳин афанди умрида бу қадар даҳшатли манзарани ҳеч кўрмаганди. Ҳамма одамлар такбир ўқир, деразалардаги хотинлар эса: «Ишонган тоғимиз, суянган таянчимиз, бизни кимларга ташлаб кетдинг?» — дея бақиритишиб, уввос солишарди.

Ёнгин бўлаётган ернинг атрофини жандармлар, полициячилар ўраб олишганди. Мақбара ертўлага ўхшаган бир бино эди. Олов тўрт томондан бирдай ёнаётгани учун, кул бўлиб тушишини пойлашдан бўлак чора йўқ эди.

Шоҳин афанди жандармларнинг қуршови ичида ҳайқираётган, такбир айтиб бир-бирини эзиб ташлаётган бу оломонни кўриб, сочлари типпа-тик бўлиб кетди. Ички кўйлаклари билан кўчага чиқиб келаверган одамлар ёнгинни акси туфайли бошидан оёғигача қонга бўялгандек бўлиб кўринарди.

Мақбараси ёнган авлиё билан бирга ёнишни истагандай олға интилаётган баъзи бир жўшқин кишиларни полициячилар, жандармлар найза билан, қўндоқ билан даммини ичга туширишга мажбур бўларди.

Тонгга яқин ёнгин сўнди. Одамлар отасини, ҳомийларини йўқотган етим болалардай йиғлашиб-ихрашиб уй-уйларига қайтдилар.

«Каломи Бобо» мақбараси бир нави авлиёлар тарихи музейи эди. Бу ерда каттакон бир суяк бор эдики, Юнус пайғамбарни ютган балиққа тегишли; бир ҳасса бор эдики, Ҳазрати Мусога тегишли, деб айтиларди. Яна у ерда хазрати Нухнинг кемасидан чатнаб кетган бир тахта парчаси билан Айюб пайғамбарнинг фуқаролиги замонида ётиб юрган каравотини ҳам кўриш мумкин эди.

Мохов, қичима каби касалликларга чалинганлар бу каравотнинг устида бир қарра ётсалар, оллоҳнинг шарофати билан бир ҳафта ичида мутлақо мусаффо бўлиб кетишарди.

Кейин мақбарада усмонли ҳалифалари тарафидан ҳадаё этилган баъзи қимматбаҳо ашёлар ҳам бор эди.

Қонуний Султон Сулаймон¹ тарафидан тобут ёпиш учун юборилган бир сирмали ипак чойшаб, Салим Иккинчининг² Мисрдан келтирган нақшбанд бир фонари, яна бошқа подшоҳлар томонидан «Каломи Бобо»га

¹ Қонуний Султон Сулаймон — 1520—1566-йилларда ҳокимлик қилган турк султони Сулаймон. У ўз даврида ажойиб қонунлар чиқаргани учун турклар унга «Қонуний султон» деб, европаликлар эса, «Уткир», деб лақаб қўйганлар.

² Салим Иккинчи — Султон Сулаймон (Уткир)нинг ўғли. 1566 йилдан 1574 йилгача давлатни идора этган.

этилган садафли раҳллар¹, гиламлар, ғоят гўзал ёзилган ва зарҳалланган китоблар, ҳатто беш-ўн жавоҳир ташлар...

Ёнғин, «Каломи Бобо»нинг суяклари билан бирга бутун бу муборак ашёларни ҳам шип-шийдам қилганди. Бир гуруҳ домлаларнинг фикрича, Сариева аҳолисининг ахлоқсизликлари ёлғиз «Каломи Бобо»нигина эмас, мақбарада мерос қолдириб кетган барча пайғамбар ва авлиёларнинг ҳам аччиғини келтирганди. Шунинг учун бу ёнғин фақат мақбара соҳибининг истағи билан эмас, балки бутун авлиёлар иттифоқининг қарори билан амалга ошганди.

Жомеълардан одамларнинг оёғи узилмас, аҳоли тавба қиларди.

Нафис ва башанг рўмолларга ўралиб, кўчага чиққан хотинларга, қаҳвахоналарда карта, товла² ўйнаган ёш йигитларга гап отишиб, жанжал чиқаришга ҳаракат қилишарди.

Халқ орасида ҳукуматга қарши яна бир яширин нозилик бошланганди. Ҳамма айб мамлакатни идора этаётганларда эди. Хотинларнинг бу қадар очилиб юришларига, ёшларнинг вақтларини қимор ўйнаш ва кўнгилхушлик билан ўтказишларига парво қилмаслик бир мусулмон ҳукуматига ярашадиган ишми? «Каломи Бобо» энди Сариевадан қўлини ювиб, қўлтиғига урди, қасабани етим қилиб қўйди. Қани, кўрамиз, Сариевани энди ким қимоя қилар экан?

Бобонинг ёнғин кечаси Урфий Ота қиёфасида зиёрат қилганига доир бир ривоят чиқиб қолди. Оёғида темир чориқлар, қўлида бир асо, елкасида каттакон бир хуржун бор эмиш. Мақбарадаги авлиё ашёлари билан халифаларнинг ҳадяларини ана шу хуржунга солиб олмоқчи бўлган бўлса керак.

Бобо Урфий Ота қиёфасидан чиқар экан: «Ёндим! Адоий тамом бўлдим. Ортиқ туrolмайман... Э худо! Бу қасабани ҳар хил балолардан ва мусибатлардан сақла деб ёлворай десам юзимда юз қолмади!» — дея, бор овози билан бақирган эмиш.

Учинчи куни Шоҳин афандининг қулоғига бошқа

¹ Раҳд — бу ерда: ўқиш пайтда китоб қўядиган курсича.

² Товла — нард ҳам деб аталади. Шахмат тахтасида яна лоқ суяк тугмалар билан ўйналадиган қадимги ўйин.

бир ривоят ҳам чалинди. Ёнгин бир фалокат натижаси да эмас, қасддан уюштирилган экан! Ҳукуматнинг яширин равишда олиб борган чуқур тадқиқотлари натижасида қўлга муҳим бир калаванинг учи киритилибди. Эҳтимол, динсиз ёшлардан бири мақбарага ўт қўйгандир.

Шоҳин афанди биринчи марта бу ривоятни ерлик бир баққолнинг оғзидан эшитганда чуқур-чуқур хаёл суриб қолди. Бош муаллим дарҳол йўлини ўзгартириб телба Нажибни кўриш учун маҳкама томонга кетди.

— Буни мен ҳам эшитган эдим, — деди муҳандис, — ёнгиннинг ҳақиқатдан ҳам қасддан уюштирилганлиги маълум бўлди.

Шоҳин афанди кулди.

— Мақбарани динсизлар ёқди, деб тўқиб-бичиб юришибди... Қараб тур ҳали, буни биздан тўнкаб қолмасалар яхши эди.

Шунда телба Нажиб:

— Сен кулиб айтяпсану, аммо шундай бўлиши ҳам мумкин, — деди. — Сен у кеча касалхонада бўлганингда бир марта эмас, минг марта шукур қил... Мен ҳам маҳкама бош котибининг уйида меҳмонда эдим. Фақат Оллоҳ бошқа дўстларни паноҳида сақласин...

Уша кун кечқурун яна бошқа янгиликлар ҳам эшитилиб қолди. Мишмишлар бу сафар бўлак тарзда, бошқа бир заминда ва лекин яшин тезлигида ёйила бошлади: мақбарани ёққан «Каломи Бобо» эмас, мамлакатда кундан кунга кўпайиб бораётган дин душманларидан бири эди. Ахир авлиё Урфий Ота қиёфаси билан ажрашганда «Ёндим», дея бақиргани шуни исботламайдими? Ҳукумат одам бўлса, бу мақбарага ўт қўйган кишини аллақачон қўлга олган бўларди, ёнгин чиққан ерга олиб келиб, ўзини тириклайин ёққан бўларди. Сариовани Тангрининг ғазабидан сақламоқ учун бундан бошқа йўл йўқ эди.

Лекин қизиги шунда эдики, ёқувчининг ким эканлиги тўғрисида ҳанузгача «чурқ» этишмасди. Эртасига эрта билан «Сариова» газетасида ҳаяжонли бир мақола босилиб чиқди.

Қасабанинг ҳозирчалик исми атайлаб зикр этилмаётган тўрт баобрў кимсаси мутасаррифга мурожаат этишибди. Айрим сабабларга кўра ҳозирчалик исмининг зикр этилиши тўғри бўлмаган бир шахсдан шуб-

ҳалари борлигини сўйлашарди. «Майхўрлиги ва ёмонлиги билан ҳаммага машҳур бўлган ва ишғол қилган муҳим мавқеига номуносиб равишда дарбадарларча ҳаёт кечираётганлиги ҳар кимга маълум бўлган бу пасткаш инсон анча вақтлардан бери авлиё-и киромларни ҳақорат қилиб юрарди», — деб ёзишганди. Бир эмас, бир неча марта унинг «халқни сиғинишлардан қутқариш учун бу мақбараларни ёқишдан бошқа чора йўқдир», — деганини ўз қулоғи билан эшитганлар бор эмиш... Масалан, Оллоҳ ҳақи учун бу хусусда гувоҳлик беришга йигирма, ўттиз киши ҳозир у нозир эмиш...

Шоҳин афанди бу мақолани ўқиб чиққач, кўчага шошилди, аммо янгиликни эшитиш учун узоқ йўл юришга ҳожат қолмаганди. Ҳомилали тун, тонг отмасданоқ дин душманини бутун аъзо-ю сурати билан бусбутун туғиб қўйган Сариовага таслим этганди. Маҳкамдагилар учун эҳтимол қўл узатиб бу пишиб турган мевани узишдан бўлак иш қолмаганди.

Ут қўювчи Сариова ўрта мактабининг француз тили ва ҳисоб муаллими Маҳмад Ниҳод афанди эди. Шоҳин афанди бу одамни яқиндан танимасди. Кўчада дуч келиб қолгудай бўлса, шундай узоқдан бир салом берарди. Фақат бир марта қандайдир байрам кунда Муаллимлар Жамятида бир суҳбатлашганди.

Лекин шу билан бирга ёмонликда машҳур бўлган бу одамни балки шаҳарда Шоҳин афандидан ортиқ танийдиган кимсалар жуда озчиликни ташкил этарди. Негаки, у ўлардай тарки дунёчи ва бадбин одам эди. Унинг ҳеч ким билан дўстлиги йўқ эди. Кундузлари фақат дарслари билан машғул бўлар, бошқа ишларга мутлақо аралашмасди. Аммо пиянисталиги ва дарбадарлиги рост эди.

Сариовада майхона йўқ эди. Навбати билан ҳар кеча бир дўстнинг уйида тўпланиб яширин равишда роқи ичиб сархуш ўтирадиган улфатлар даврасига ҳам алоқаси йўқ эди. Оқшом тушди дегунча эски сариқ пальтосининг бир чўнтагига роқи шишасини, бошқасига эса, бир газета парчасига ўроғлиқ нони ва газагини тиқиб оларди-да, Сариова ташқарисидаги қирларга чиқиб кетарди. У ерда ярим кечагача ёлғиз ўзи ичиб ўтирар, кейин йиқила-сурила уйига қайтарди.

Уйи қасабанинг бир четида бўлиб, фақиргина кулбачадан иборат эди. Айтишларича, хотини билан икки

боласини севмас эмиш. Лекин шунга қарамай, ойлигидан фақат ичадиган ароғи учун лозим бўлган пулни айриб олгандан кейин, қолганини хотинига берар эмиш. Хотини бу пулни ойнинг охиригача зўр-базўр етказаркан. Аммо ўзига ёхуд болаларга кийим-кечак олиб, пулни вақтидан илгари тамом қилиб қўйгудай бўлса, бу одам икки дунёда ҳам бир ўкка¹ овқат келтирмасдан, оиласини оч қолдириб юраверар экан...

Мақтабда ҳамкасабалари билан суҳбатлашмагани каби, уйда ҳам хотини, бола-чақалари билан гаплашмас экан... Ҳатто улар бақириб-чақириб олдига келишса, у бунга эътибор бермай, қулоқларига бармоқларини тиқиб, кўзларини юмиб оларкану: «Эшитмаяпман, кўрмаяпман», — деган маънода имо-ишора қиларкан...

Бироқ сархушлик пайтларида тили бирам бийрон бўлиб кетарканки... Сариованинг барча аҳолисини ҳукумат аъзоларидан тортиб уламоларигача, авлиёларидан тортиб пайғамбарларигача, қўйингки, ҳамма-ҳаммага бир-бир тил теккизиб чиқаркан...

Маҳмад Ниҳод афанди Сариова аҳолисини сиғинишлардан озод қилиш учун қасабадаги барча мақбараларни куйдириб юбориш керак, деган гапини чиндан ҳам шундай сархушлик ва ғазабга келган пайтларида айтган бўлиши керак. Шоҳин афанди ҳам бу одамни унчалик ёқтирмайдиганлар сирасига кирар эди. Хусусий ҳаёти пок бўлмаган инсоннинг билими қанчалик қадрли бўлишига қарамай, барибир ундан яхши муаллим чиқмаслигига ишончи комил эди. Аммо Маҳмад Ниҳод афандига қарши бошланган жараён, уни ҳаяжонлантирди. Бу одам маъносиз жўшқинлик қилган, мақбараларнинг бутунлай йиқитилиши лозимлигини гапирган бўлиши мумкин эди. Аммо бундан «Каломи Бобо» мақбарасини ёққан одам худди шу киши дейиш ёки бу ёнгин шу кишининг гижгижлаши натижасида юз берган, деган хулосани чиқариш лозимми?

Муаллим Маҳмад Ниҳод афанди ўша куни чошгоҳдаёқ бош терговчи ҳузурига таклиф этилди. Ут қўювчини қамоқхонага тиқиб қўйишлари аниққа ўхшаб кўринарди. Аммо орадан бир соат ўтар-ўтмас унинг қўл-

¹ Ўкка — Туркиядаги оғирлик ўлчови. Бир ўкка 1 кг 225 граммга тенгдир.

гигида папкаси билан бозордан ўтиб кетаётганини, тўғри ўрта мактабга қараб йўл олганини кўрган қаҳвахонадагиларда аввалига ҳайратланиш, кейин эса шиддатли бир исён ва ҳаяжон уйғонди. Бир валеуллоҳ мақбарасини ёққан кофирнинг қўлларини ўйнатиб, кўчаларда айланиб юриши, кўкдаги малакларни исён эттиражак бир ҳол эди. Сариева халқи буни қандай ҳазм қилади? Ҳукумат қасаба аҳолисининг диний ҳислари билан, нима, ўйнашмоқчимиз? Вой, шўри қуриган шарият! Сен кимларнинг қўлида қолиб кетдинг?

Баъзи жўшқин домлалар халифага телеграф бериб: «Ё Амири-ал-мўминин, авлиёларимизнинг мақбараларини ёқишмоқда, ёрдам бер!» дея фарёд этмоқдан баҳс юритишарди. Булардан бир қанчаси буни ҳам маъқул кўрмас: «Олами Исломга баёнотлар йўллаш керак. Мамлакати Исломияда ислом динига раво кўрилган ҳақорат ва тажовузни сизнинг мамлакатларингизни ишғол этган Христиан динидаги Европа давлатлари маъқул топмайди, дейишимиз лозим»,— дея бир-бирларига бақаришарди. Номуси ва ҳаёти таҳликада бўлган одамнинг ўзи билан бир маслакдош бўлганига қарамай, Шоҳин афанди, бу масалага аралашмаслик фикрида эди. Уша куни кечқурун мактабига оид баъзи ишларни битказиш учун Бошқармага кетганди. Маориф мудирини билан суҳбатлашиб ўтираркан, хонага бир котиб кирди:

— Бей афанди ҳазратлари, идоди мактабида бир исён чиқибди... Полиция чақиртиряпти... Сизга айтгани кирувдим,— деди...

Мудир бирдан бўзрайиб қолди, қўл-оёғи титрай бошлади. Идоранинг телефони бузуқ бўлгани учун ўтирган жойида маълумот олишига имкон йўқ эди. Ходимига:

— Тезда ёзги пальтойим билан ҳассамни келтиринг!— дея бақирди.

Аммо ҳали енгил пальтоси билан ҳассасини келтиришга улгуришмаган ҳам эдики, қора терга тушган идоди мудирини хонага кирди:

— Илойим яхшилик бўлсин, бей афанди... Энди аҳволимиз нима бўлади?

— Ташвишланманг, афандим... Унчалик аҳамиятли нарса эмас... Талабалар муаллим Маҳмад Ниҳод афандини мактабдан қувиб юборишди... Дарҳол поли-

ция чақиртирган эдик, худога шукур, уларнинг аралашшишига ҳожат қолмади. Ниҳод афанди мактабдан кетиши билан ҳамма тинчланди қолди...

— Воқеа ўзи қандай бўлди?

— Афандим, бу одам бир кунмас-бир кун бошимизга бало келтиради деб доим шикоят қилиб юрдим, эсингиздами? Ҳамма Маҳмад Ниҳод афандининг қамалишини кутиб юрган эди, ҳолбуки, у ифлос қўллари билан ўйнатганича, мактабга келди, дарсига кирди. Чошгоҳдан кейин биринчи дарси тинчлик билан ўтди. Танаффус пайтида талабалар орасида ғалати бир ҳаяжон юз берди... Маҳмад Ниҳод афанди синфга кириши билан мудҳиш бир шовқин-сурон кўтарилди. Болалар парта қопқоқларини уришар, тепинишар: «Истамай-миз... Йўқолсин мақбарага ўт қўйган одам!» дея ҳайқиришарди. У юзсиз таъвия бўлса, ҳеч пинагини бузмай: «Сиз болаларсиз... Талабаларсиз... Дарсларингиздан бошқа нарса билан ишингиз бўлмасин. Мен сизнинг ўқитувчингизман. Мен бу курсини ишғол қилиб ўтирган эканман, менга итбат, ҳурмат кўрсатишга мажбурсизлар», — дея уларга тушунтиришга ҳаракат қиларди. Бу пайтда афандим, ҳалиги шовқин-суронга бошқа синфдагилар ҳам келишди... Коридорлар тўлди. Болалар: «Йўқолсин ўт қўювчи!» дея ҳар сафар қичқирганларида, мактабнинг томи ларзага келарди.

Мудир кўзларини олайтириб, титраган қўллари билан турли ҳаракатлар қиларкан, сўзида давом этарди.

— Бей афанди, ажабо, болаларга ким ташвиқ қилдикин? — Бу саволни Шоҳин афанди берган эди. Сўрашга сўрагани-ю, аммо бунга ҳеч қандай аҳамият бермаётгандай кўринарди.

Идоди мудирини бирдан қизариб кетди:

— Ташвиқингиз нимаси, қаердан чиқаряпсиз бу гапни? — деди. — Бу исён ёшликнинг асл виждонидан ёрилиб чиққан бир нарсадир.

— Бўлиши мумкин... Бундай ҳаракатлар кўпчиликнинг виждонидан ёрилиб чиқади. Бироқ, қандай бўлганида ҳам бундай бир портлаш учун лоақал жуда кичик бир сабаб, аҳамиятсиз бир туртки мутлақо лозимдир, деб ўйлайман ўзимча... Лекин, кўнглингизга келмасин, бандангиз буни шунчаки бир сўради-да.

Маориф мудирини ўйланганича, ўрта мактаб болаларидан бундай ҳаракатни кутмагандим деган бир тарзда

идоди мудирининг юзига боқарди. Бу тараддуд қарши-сида мудир дарров ўзгарди ва гапнинг йўналишини бошича томонга бура бошлади:

— Мен, лекин бу иш хусусида дарҳол текшириш ўтказаман... Борди-ю, ташвиқ юргизган одам аниқланиб қолгудай бўлса, унга нисбатан қаттиқ жазо қўллаймиз, вассалом. Шундай эмасми, бей афанди ҳазратлари? Та-лабаларнинг дарсларидан бўлак ишларга бош қўши-ши ва айниқса, мамлакат ишларига аралашшига йўл қўймаслик даркор...

Шоҳин афанди одам деган зотнинг шундай қолга тушганини кўриб ижирғаннамо тарада аччиқ кулиб қўйди. Маориф мудир билан идоди мудир яна суқ-батлашишда давом этишди.

Идоди мудир:— Афтидан, Ниҳод афандининг мақбарани ёққанлиги аниққа ўхшайди... Терговчи Азиз бейнинг бу одамни ҳанузгача овод қўйиб қўйганига ақлим етмайпти. Лекин қўл-оёқ бўлиб турибди.

Маориф мудир:— Қўлига берилган етарли далил-дан фойдаланишни уdda қилолмади.

— Худо ҳаққи, билмайман, бей афандимиз, лекин кўпчиликнинг фикри шунга яқин...

— Бўлиши мумкин... Аммо адлиячилар кўпчилик-нинг фикри билан иш кўрмайдилар... Кейин, агар тўғ-рисини эшитишни истасангиз, Ниҳод афандининг мақ-барага ўт қўйишига ҳеч ақлим етмайди.

— Кечирасиз, афандим... У ахир қанчаю-қанча одамнинг ўртасида такрор-такрор айтган экан ҳалиги гапини... Холисанлилло гувоҳлик беришга тайёр йигир-ма-ўттиз киши бор.

— Етарли эмас... Жиноят қилаётганини ўз кўзи билан кўрганлар борми?

— Аниқ билмайман, аммо балки ундайлар ҳам бор-дир... Сиз жуда пок виждонли бир зотсиз. Шунинг учун бундай ёмон ишларга ишонгингиз келмайди... Бу Ни-ҳод афандидан кўп номаъқулчиликларни кутса бў-лади.

— У одамга нисбатан менинг ҳам жуда ҳурматим бўлмаганини биласиз... Аммо мен уни ўз ишига сидқи-дидан қарайдиган кишилардан бўлса керак деб ўй-пайман.

— Ўз ишини севиши шундан иборатки, у дарсла-лига ўз вақтида келарди... Зотан бу майхўр ва сарса-

ри таъвияни мактабдан қувиб юбормаслигимизнинг сабаби шу эмасми? Бундай кишиларни нима учун мактабда ушлайдилар, билмайман?.. Бу ишда, майли, унинг айби бўлмасин, лекин халқнинг бу кимса ҳақида бу қадар ёмон фикрдалиги кўриниб турибди-ку!.. Ишонаманки, бу сафар мактабни бу ғаламисдан тозалаймиз...

Маориф мудирининг хонанинг у бошидан-бу бошига юриб ўйга толганича мўйловларини бурар экан:

— Ҳа... балки...— деди.— Бироқ, бу биз учун жуда ғурурланса арзигулик муваффақият бўлмайди... Шу қадар қаттиқ ўйласам ҳам... Ниҳод афандининг бундай бемаъни иш қилишига ақлим бовар қилмаётир..

Шоҳин афандининг кўзлари ёшга тўлди. Маориф мудирининг унга яхшилик қилгандай қалби миннатдорчилик ва севинч билан ура бошлади. Бу одамдан шундай маъқул ва жасур бир ҳимояни кутмаганди.

«Амир Дада» бош муаллими бу суҳбатга қўшилишни истамаган эди, лекин бўлмади, ахири аралашди:

— Суд бир қарор чиқармагунча бу бечора одам бизнинг назаримизда бегуноҳдир,— деди.— Бунинг устига ҳам маслакдош, ҳам унинг бошлиғисиз. Ҳимоя этишингиз керак, шундаймасми, ахир?

Маориф мудирининг сал шошиб қолди, лекин идоди мудирининг Шоҳин афандининг сўзини чўрт кесиб ташлади:

— Кимдан ҳимоя этамиз? Қонунданми?— деди.

Оқар сувларни ҳам тўхтатишга қодир бўлган бир сўз ишлатганига ишончи комил эди. Шунинг учунми баланд руҳ билан чиройли сўз сўзлаган бир актёр каби ғурурланиб кўксини кериб қўйди.

Шоҳин афанди кулимсиради; ҳар қачонгидан ҳам беозорлик ва юмшоқлик билан бўйинини эгди:

— Қонунга қарши эмас, бей афанди,— деди.— Қонун кишиларини ўзга таъсирлардан ҳимоя қилиш, бутунлай эркин ва соғлом ақлу виждон билан иш олиб бориб ҳукм чиқаришларини таъминлаш учун...

Идоди мудирининг аллақандай бошланғич мактаб ўқитувчисининг сурбетлигига жаҳли чиқар, аммо унга очикдан-очик ҳужум қилишга журъат етолмаганидан бўлар-бўлмас нарсаларни сўзларди.

Маориф мудирининг индамас, аммо унда «Амир Дада» бош муаллиминини қўллаётгандай бир ҳол кўзга ташланарди.

— Адлия бу ишга аралашди. Биз учун натижани интизомли равишда кутишдан бошқа йўл йўқ,— дейиш билан чекланиб қўя қолди.

Маориф мудирини, бу сўзлар билан ҳалиги масалада ўзидан ҳеч қандай ёрдам бўлмаслигини аниқлагандай бўлди. Шоҳин афанди бунинг учун ундан хафа бўлмади, бор-йўғи журъатсизлигига ачинди.

Идоди мудирини сўзини шундай бир натижа билан тугатди:

— Бей афанди айтганларидай, адлия бу ишга аралашди. Бизга сўз қолмади. Аммо бу одамнинг моҳияти ахлоқияси ҳақида мендан бир нарса сўрагудай бўлишса, билганларимни сўзлаб беришим табиий. Агар у маҳкум этилса, мен идоди мудирини сифатида хурсанд бўлмайман десам, ёлгон бўлади. Чунки бу одам мактабим учун ёмон бир шахсдир ва мен идоди мудирини сифатида ҳар қандай нарсадан аввал мактабим ҳақида ўйлашни вазифам деб биламан. Ёки бунга менинг ҳаққим йўқми, мудир бей афанди? Бу хусусда Ниҳод афандидай зарарли сарсари кишинигина эмас, ҳатто ўзимни ҳам фидо қилишга тайёрман.

Шоҳин афанди яна сокин ва ғамгин равишда:

— Ўзингизни фидо эта билсангиз ҳам, аммо бировни фидо қилишга ҳаққингиз йўқ...— деб қўйди.

Шоҳин афанди бошқа ҳеч нарса демади; бадбин ва ғамгин равишда маориф мудирининг хонасидан чиқиб кетди.

XIX

Терговчи Азиз бей у кеча алламаҳалгача ишлади; кейин эртасига эрталаб вақтлироқ ишга келди. Катта-кичик талай кишиларнинг хонасига кириб-чиқаётгани кўзга ташланар эди. Бу орада Маҳмад Ниҳод афандини икки марта сўроққа келтиришди, аммо ҳар икки савол ҳам муаллим қўлларини ўйнатганича ташқарига чиқиб кетганини одамлар ҳайрат билан кузатиб қолдилар.

Уртада нотайин сўзлар оғиздан-оғизга кўчиб юрарди. Баъзи кишилар Ниҳод афандининг воқеа рўй берган кечаси «Каломи Бобо» атрофида айланиб юрганини сўзлашар, баъзилари: «Терговчи Ниҳод афандини қамоққа олиш учун бирор-бир далилни қўлга киритол-

мабди, шу сабадан иккиланиб турганмиш», — дейишарди.

Қасаба салкам исён ҳолида эди. Ҳукумат ҳам анча ташвишга тушиб қолганди. Муаллим Ниҳод афандининг ўзига қарши бўлаётган намоишларга ҳеч эътибор бермай юриши, қўллари сариқ пальтосининг йиртиқ чўнтаклариди, папкасини қўлтиғига қисиб олиб, қаландарларча бир кўринишда тарала-бедод қилиб кўчаларда кезиб юриши шаҳар аҳолисини жинни қилиб қўяёзганди. Лекин шундай бўлишига қарамай, нима сабабдандир унга очиқдан-очиқ ҳужум қилишга ботинолмасдилар.

Иккинчи куни кечки пайт қасабанинг тишли-тирноқли кишиларидан бир қанчаси Азиз бейга таъсир ўтказганликлари ҳақида хабар тарқалди. Ҳатто масъул котиб Жобир бейнинг: «Бу одам ўзи нима қиляпти? Қўзғолон кўтарилишига йўл очмоқчими? Нега бу масалани чўзади? Истибдод даврининг амалдорларида ҳам кўрилмаган-ку бунақанги ланжлик? Бир одам устида шунчалик шуғулланиш ярашадими Машрутият адлиясига? Тезкор ижролар керак!» — дея бақариб сўзлаганини баъзи бировлар эшитибди.

Ниҳоят терговчи муҳим бир далилни қўлга киритдими, 8 бўлмаса қилинаётган талаблар унинг жонига тегдими, ҳар ҳолда кечга яқин Ниҳод афандини қамоққа олинсин, деб буйруқ берди.

У оқшом уйида кечки овқатини еб улгурганлар ўзини кўчага уради.

Ҳукумат жаддасида Рамазон, Қандил, Машғала кечаларига хос бир ёруғлик ва оломон бор эди. Кафелар одам киритмаётган эди. Қоронғи кўчаларнинг бошларида хотин йиғинлари кўзга ташланарди. Бутун Сариева «Каломи Бобо» мақбарасини ёққан кофирнинг қамалишини ўз кўзи билан кўришни истарди. Бироқ, хуфтон намозига азон айтилса ҳамки, ҳеч нарсадан дарак йўқ эди.

Ниҳод афандини қамоққа олмоқчи бўлган полициячилар уни уйдан тополмадилар.

Дарров халқ орасида у қочиб кетган эмиш, деган бир гап тарқалди. Баъзи тез кишилар:

«Ўт қўювчини атайлаб қочирганлар. Терговчининг қамоққа олиш ҳақидаги буйруғини нима сабабдан оқшомга қадар чўзганлиги энди маълум бўлди. Бу ишда

ҳукуматнинг қўли бор. Биз бекорга кутяпмиз. Ўт қўювчи ким билади дейсиз, ҳозир қаерларга етди экан. Ҳукумат бизлар билан ўйнашпти, бизни эрмак қиляпти», — дейишарди.

Ваъзи бировлар аксинча фикрда эди. «Уни сўзсиз қасабаъимиздаги динсизлар яширишган. Шубҳали кишиларнинг уйларини бир-бир қараб чиқиш керак», — дея, кўпчиликнинг юрагига ўт қалашарди.

Ниҳод афанди эса на Сариевадан қочмоқчию, на қасабадаги динсизларнинг уйида яширинмоқчи эди. У ниҳоятти бир шиша роқиси-ю, газлагини чўнтақларига солиб, Сариева четидаги қирларда ҳар кечада бўлгани каби ўзи билан ўзи улфатчилик қилгани кетганди. Бир оздан кейин муаллим яна ҳар вақтдагидай йўллардан уйига қайтаркан, полиция томонидан ушланганлиги ҳақидаги хабар бир зафар ўлжасидай одамларни жўштириб юборди. Ниҳод афандини махсус маросим билан қамоқхонага келтириш учун бир тантанали маросим ташкил этилганди.

Бу маросим кимлар томонидан, қачон тайёрланди экан? Вуни ҳеч ким билмасди. Шунчаки у олиб кетилган тарафга қараб кетаётган бир тўда одам, бамисоли тўй ёхуд жаноза маросимига қўшилгандай келавергандир. Энг олдинда бир қанча фонарли безорилар боришарди. Уларнинг орқасидан икки полиция маъмурининг ўртасида келаётган Ниҳод афанди кўринарди. Жамоатнинг теварак-атрофида бир тўда оёқ яланг, жулдур кийимли маҳалла болалари қўлларисидаги керосин банкаларини таёқлар билан уриб, қиёмат қойим қилиб келишарди.

Майдондаги кафеларнинг бирида маросимни кўриш учун бир стулнинг устига чиққан Шоҳин афанди, иситма тутгандай титраб-қақшар, тишлари бир-бирига такиллаб урилари.

Ишнинг ёмон тарафи шунда эдики, Ниҳод афандининг бошига қирмизи қалин қоғоздан бир кулоҳ кийгизишган ва кулоҳнинг учига икки мўғиз тақиб қўйишганди.

Банкаларнинг ҳеч тинмас «тарақа-туруқи» остида одамлар бир овоздан: «Мақбарага ўт қўйганларнинг ҳоди мана бунақа бўлади, ҳа-ҳа!» — дея бақиршар, ҳар ёқ томондан муаллимга тухумлар, помидорлар отишарди.

Кўчаларда, кафеларда кутиб турган аҳоли ҳам ваҳшиёна овозлар билан улий бошлади.

Шоҳин афанди хаёлининг азалий даҳшати бўлган «Яшил кеча»ни ҳеч қачон бунчалик жоҳил ва фожиавий, инсонларни бунчалик қўрқинчли ва золим деб ўйламаган эди.

Агар кўринмас бир қўл кўксидан босмаса, бўғзига ёпишмаса у золим оломонга қарши бир ўзи исён этиб ҳайқиражагини, ўзини қутурган бир итдай таёқ билан, тош билан парчалатажагини ҳис этарди.

Шоҳин афанди яшаган умрининг ҳеч бир дақиқасида бу қадар бадбинлик ва умидсизликка учрамаган эди.

Ўзини дунёнинг бутун айш-ишратларидан маҳрум этган, ҳаётини мана шу халққа бағишлаган, уни масъуд этаман деб юрганди. Зулм ва ҳақсизликдан бу қадар заъвқ оладиган инсонларни яхши йўлга соламан деб уринишлик, болаларча бир хаёл эмасмиди?

Шоҳин афанди бу ваҳшат саҳнаси қаршисида яна эътиқодининг ларзага кела бошлаганини, чексиз-чегарасиз қоронғилик ичида охириги таянчини ҳам йўқотиб қўяётганини тушунар, ўзини ақлдан озаётгандай ҳис этарди.

Кўчадаги оломон, маросимни тўхтатар ҳолга келиб қолганди. Ҳеч тинмаётган банкаларнинг «тарақатуруқи», «Мақбара ёққаннинг ҳоли будир, ҳей, ҳей!» — деган говушлар орасидан: «Каломи Бобо»миз бизни афв эт!» дея борган сари юксалаётган бир фарёд халқни бутунлай қутуртириб юборди. Энди тухумлар, помидорлар отиш кифоя қилмас, халқ Ниҳод бейга тупурмоқ ва уни урмоқ учун бир-бирини эзар, бир-бирининг устидан отиларди.

Муаллим Ниҳод афанди қўллари билан юзини беркитиб олганди. Икки тарафидаги полициячилар, бутун кучларини атрофдан келаётган зарба ва тухумларнинг янглишиб ўзларига тегиб кетишидан асрашга сарф этишарди.

Дақиқа сари ортиб бораётган ҳаяжон Ниҳод афандининг балки шу ерда, майдондаги фонтаннинг олдида парчаланиб ўлиб кетишига сабаб бўлиши мумкин эди.

Аmmo шу аснода ҳеч қутилмаган бир воқеа рўй берди: комиссар Қозим афанди орқасида икки-уч ёш полициячини эргаштирганича оломонни ёриб, халқ би-

лан бўғишгудек бир суратда Ниҳод афандига яқинлашиб келди.

Унинг тик бир овоз билан: «Афандилар, юртдошлар, тарқалинг. Қонун номи билан огоҳлантираман!» — дея бақиргани эшитилди. Мудҳиш бир тартибсизлик бошланди, аҳоли аввалгидан баттар жўшди, атрофдан: «Комиссар, халқнинг ғазаби билан ҳазиллашма, қоч!» — деган ҳайқириқлар эшитилди.

Козим афандининг орқасидан келаётган полициячилар оломонни ёриб ўтолмади, халққа қоришиб кетди, аммо у, якка ўзи бўлса ҳам, қўлларини ҳаракатга келтириб, одамларни кўксидан итарар, отилаётган тухумларга қарши туриб берар, хуллас, Ниҳод афандини ҳимоя қилмоқчи бўларди.

Бирдан комиссарнинг миясига кучли бир таёқ тушди. Биринчисидан ҳам шиддатлироқ бўлган иккинчи таёқ зарбани давом эттирди. Козим афанди қиличини суғуришга бир ҳаракат қилди. Аммо бунга муваффақ бўлолмади. Шунда у қўлларини Ниҳод афандининг елкаларига отди-да, яраланган ҳолига қарамай ҳамон муаллимни муҳофаза этмоқчи бўлгандай, у тагида, ўзи устида ерга қулади.

Бу аснода орқадаги полициячилар оломонни ёриб воқеа содир бўлган ерга етиб келишди. Комиссарнинг ярадор бўлгани бир оз аввалги парвосиз ғазабни шиддатли бир қўрқув ва ташвишга айлантирди-қўйди. Энди воқеа ҳукуматга қарши бир ҳаракат тусини олганди. Бу дақиқада ким қўлга тушса, ҳисоб беришга мажбур бўларди. Халқ бир-бирини эзганча, ҳар томонга қоча бошлади.

Шоҳин афанди ҳанузгача стулнинг устида ўзини тутолмай, ўксиб-ўксиб йиғлар эди. Козим афанди унга бир онда бутун умидини ва никбинлигини қайтариб берди.

Шундай жасоратни кўрсатган ва бир ҳақиқат учун орқага чекинмасдан, беш-ўн томчи қони билан бутун бир халққа қарши турган, қайтарилиши имконсиз бир фалокатнинг олдини олган одам: ўзининг иттифоқчиларидан, ўзининг ишончли дўстларидан эди. Бу жоҳил, аммо ақлли халқ фарзандини унинг ўзи тарбиялаб етиштирганди.

Демакки, нима ишанини билган очиқ фикрли бир ёлғиз одамнинг баъзан қоришиқ тушунчали бутун бир

оломонга қарши тура билиши мумкинлигига инонишга унинг ҳаққи бор эди.

Шоҳин афанди бир оз аввал жаҳли чиқиб, нафратланган халқни ҳозир бошқатдан севар ва унга ачинар эди.

«Улар, бир нави катта болалар... Бутун айб уларни шу ҳолга келтирган одамларда»,— дея халқни кечирди.

Мамлакатни ёлғиз «Янги мактаб» қутқариши мумкинлигига бўлган ишончи унда яна ўн карра ошиб кетди.

XX

Орадан уч кун ўтди. Муаллим Ниҳод афандини на оиласидан, на қариндош-уруғидан бирор кимса бориб кўришга журъат этолмасди.

Бечора, мохов ёки вабо сингари қўрқинчли бир касалга чалинган одамдай қамоқxonанинг бир намерасида деярли яккалаб қўйилганди.

Бу ҳол Шоҳин афандининг юрагига қаттиқ ботди. Бутун инсон жамиятларининг ҳусни дейиш мумкин бўлган маданий жасорат, бу мамлакатда, нима, инқировга учрадими? «Амир Дада» бош муаллими ўйлаб-ўйлаб, охири бу одамга қўлидан келганича ёрдам кўрсатишга қарор берди... Ниҳод афандининг табиатини, ахлоқини ёмон деб билса ҳам... маслак учун балки, ҳатто уни мутлақо зарарли бир одам деб билса ҳам... Аммо буюк шафқатсизлик ва зулмга учрагани унинг назарида шаҳид бўлишлик даражасигача кўтарилганди. Бутун бир қасабанинг ҳақсиз кин ва нафрати қаршисида қўл-оёғи боғлиқ, бирор иш қилишга қодирсиз, қоронғилик оқибатини кутиб турган бу одамга ёрдам беришлик — бир инсонлик вазифаси эди. Вазият тақовоси билан ёлғизлик қилиб бу вазифани адо этмаса, ўз иззат-нафсидан уялажагини, бу афв этилмас маданий жиноятга шерик бўлгандай ўлгунича виждон азобида қолажагини яхши тушунарди.

Дўстлари унинг бу фикрини кўп таҳликали деб топишди:

— Кўриб туриб ўзингни ўтга отмоқчимсан? Унга ёрдам қилганингни кўришса, сени ҳам мутлақо ҳора-

лашга ўтадилар. Балки, ҳатто, тўғридан-тўғри сени умумий душман ва ё душманларнинг илҳомчиси дея айблаб қоладилар. Сенинг кўрсатган бутун ташаббусинг ўзи билан бирга ўни ҳам ўтга отмоқдан бошқа бир натижа бермайди. Ҳолбуки, сен бу қасабага жуда кераклик бир одамсан,— дейишди.

Шоҳин афанди ҳеч қандай иш қилмасликка ақд қилган бу одамларга зимдан бир-бир қараб чиқди-да, кейин сўник бир овоз билан:

— Индамай юрсам виждон ўти азобида қоламам. Мендан кутганингиз хизматларга келсак, мен бу ҳақсизликнинг қаршисида қўлларим боғлангандай тураверсам, ўзимни ўлганлар қаторига қўшилган, деб ҳисоблайман. Қуввати маънавиятим адои тамом бўлади. Бундай ҳолга тушган бир одамдан хизмат кутишлик фойдасиз иш эмасми? — дея жавоб берди.

Муҳандис Нажиб бу қатъийлик қаршисида ҳайрон бўлиб қўлларини ёйди:

— Ҳей, менга қара, ҳамма мени тентак дейди, аммо сен мендан ҳам баттар тентак экансан-ку,— деди.

Шоҳин афанди кайф қилиб куларкан:

— Ҳа, буни билар эдик!— деб гапни қисқа қилиб қўя қолди.

Куларкан, хиёл юмилганда порлоқлиги янада ортгандай кўринадиган кўзлари билан дўстига чуқур-чуқур қарар: «Бир фикрга асир бўлган инсонлар энг катта тентаклардир», — дейишни истарди.

Нажиб жиддий бир чеҳра билан:

— Яхши... яхши, Лочин бей,— деди.— Тасаввурингдаги муаззам ва муҳташам бемаъни нарсани ейишдан сени озод қилмоқчи эмасман. Кўраман, мен ҳам бир ётиш олдидан яхшилаб бош қотирай-чи... Балки сенга ёрдам берарман,— деди.

Шоҳин афанди эртаси куни рўмолига озроқ егулик, бир неча пакет тамаки ўраб олиб, қамоқхонанинг йўлини тутди.

Муаллимнинг у кеча еган калтакларидан қолган яралари ҳали яхши бўлиб кетмаганди. Унг кўзининг тағида бинафша ранг бир шиш, юзи ва қулоғида икки қонталаш жойи бор эди. Юзи билан ерга йиқилган пайтда лаблари ёрилган, олд тишларидан иккитаси синган эди. Бунинг устига-устак бечора қамоқхонада

қаттиқ бронхитга ҳам чалиниб қолганди. Товуши хирриллар, дам-бадам йўталарди, бошидаги гарангликни йўқотмоқчи бўлгандай қўлидаги қалин мундштуги билан секин-секин пешанасига, қошларининг ўртасига уриб-уриб қўярди.

Шоҳин афанди уни қирқ йиллик оғайнисидай қучоқлади, елкаларини силади, совғаларини қўлига тутқазди:

— Яқин дўстингиз йўқлигини, зотан, билардим. Бироқ, нимагадир шу кунларгача сиздан ҳол-аҳвол сўраб келувчи бир-икки дўстингиз бордир, деб ўйловдим. Инсон деганнинг бошига ҳар нарса келади... Иншооллоҳ, бу бўрондан ҳам ўтиб олдингиз... Мени бу қора кунингизда ҳеч бир ёрдамдан, ҳаттоки, фидокорликдан чекинмайдиган бир дўст деб билинг...

Ниҳод афанди ҳайрат-ла унга боқар, бу сўзларга ишонишга иккилангандай шубҳа билан кулимсираркан:

— Иншооллоҳ, яхшилик бўлсин, — дер эди. — Ўртоқ, сиз қайси юлдуздан келдингиз, қайси даврнинг тупроғида сақланиб қолган одамсиз? Хафа бўлманг-ку, аммо бундай инсонийлик мени шубҳага солаётир.

У Шоҳин афандининг совғалари ичида ҳаммадан ҳам тамакидан жуда хурсанд бўлди:

— Касал бўлиб қолганим учун кўпда бошқа нарсаларни истамадим. Лекин тамаким тугаб қолди. Ҳатто: «Мана шу тўшакнинг похolidан газетага ўраб, чекеаммикан-а», — дея ўйлаган пайтим ҳам бўлди. Жаноби Ҳақ, Каломи Бобо ва Айюб Домла сендан рози бўлишсин... Зеро, бу қасабада фақат бирининг розилиги кифоя қилмайди.

Ниҳод афанди бронхитига қарамай Шоҳин афандининг тамакиларини кетма-кет чекар ва чекканидан кейин бир оз жонланарди.

«Амир Дада» бош муаллими бу бечорани қутқазиш учун қилинажак ишларни бир режага солиб олиш учун сабрсизланарди:

— Ниҳод афанди, менга бу масала ҳақида нимаики билсанг, ҳаммасини сўзла... Менинг ҳам эшитганларим, билганларим бор... Маълумотларимизни бир-бирига қўшамиз. Балки бирор чорасини топармиз, — деди.

Ниҳод афанди қаршисидаги сочли-соқолли одамни ўтакетган соф ва лекин ҳалиям бола экан деб, заҳар-

хандалик билан лабини бурди, сўнг аччиқ бир кулди-да, деди:

— Қилинадиган нима иш ҳам бор эди? Мақбарани ёқдик. Энди жазосини тортаверамиз-да.

Қизиги шу эдики, улар бир-бирларини ҳозиргина таниб турганлари ҳолда талайгина масалалар устида қадимдан суҳбатлашиб юрган кишиларга ўхшашарди. Ниҳод афанди: «Каломи Бобо» мақбарасини ёққан мен эмасман» дейишни, Шоҳин афанди: «Сенинг ҳақингдаги гапларнинг бирортасига ҳам ишонмадим»,— дея таъминот беришни лозим кўришмади.

Хонадаги похол тўшакнинг устига бетма-бет бўлиб чўзилишди-да, суҳбатлаша кетишди:

— Сариовага қачон келгансан, Ниҳод афанди?

— Ҳадемай саккиз-ўн йил бўлиб қолади.

— Кўриниб турибдики, сен на бу қасабани, на унинг аҳолисини севасан... Нега энди бошқа бирор ерга кетишни истамадинг?

— Билмасам... бир неча марта кетишга уриниб кўрдиму, аммо бўлмади... Лойга ботиб қолгандай, ботиб қолдик... «Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига», деганларидек, шунча қилсам ҳам чиқолмадик... Бу орада денг, аҳмоқлик қилиб, уйланиб ҳам қўйдик... Бола-чақали бўлиб қолдик. Кейинроқ бориб, тўғрисини айтсам, бу ердан кетишни истамадим ҳам, ҳаракат қилмадим ҳам... Иннайкейин, мен кўп фалокатларни кўрган бадбин бир одамман... Бошқа ерларнинг ва бошқа инсонларнинг Сариова аҳолисидан кўра яхши ўлжа топиб ҳаёт кечиршига ишончим комил эмас. Маълумки, агар эшак тўйга бориб қолгудай бўлса ё сув ташийди, ё ўтин... Қисқаси, Сариова билан бошқа ерлар орасидаги фарқ, йўл харажати ва заҳматига етмасди.

— Сариоваликлар нима сабабдан сени хуш кўрмайдилар?

— Бу хусусда уларнинг айблари йўқдир. Мен уларни севмаганимдан кейин, турган гап, улар ҳам мени хуш кўрмайдилар-да... Лекин шунга қарамай сариоваликларга кўпда менинг зарарим тегмаган... Ҳатто уйимда ҳам якка бўлиб яшадим. Бола-чақаларим билан ишим бўлмади. Ўзиям тоза ғалати нарсаларни сўзлаяпманми? Мен ҳеч кимни, ҳатто ўз болаларимиз деб келаётган талабаларни ҳам севмайман... Бундай бўлиши табиий. Зотан ўз-ўзимнинг фарзандларимга

ҳам ҳеч қандай муҳаббатим йўқдир. Аммо ўз касбимни жуда севаман. Дарс пайтларида ўзимни шундай бахтиёр севаманки... Оқшом тушгач, чоракта роқини чўнтагимга суқиб, қирларга чиқиб кетаман. «Нега бундай қиласан?» дея сўрасанг, жавобим тайёр: «Сен роқидан майф олиш нима, тушунмайсан. Чала ўликлардай бўлиб қоладиган пианистлар нафас олган ҳавода роқи ичишдан бўлак бирор-бир завқ йўқдир. Шу сабабдан бир ўзим очиқ ҳавода ичаман».

Ниҳод афанди бир ов жим турганда кейин яна мактаб болалари тўғрисидаги баҳсини бошлади:

— Талабаларни севмайман дедим, аммо менга қилган ишлари кўп қаттиқ ботди. Уларнинг сўзлари кўчада отилган тошлардан ортиқ жонимни ачитди... Менимча, бу одамларнинг энг кечирилмас ифлосликлари талабани ўқитувчисига қарши қичқиртиришларидир. Аммо улар фақат шунинг ўзи билан чекланиб қолмайдилар, ўз болаларини оталарига қарши оёққа тургаздилар... Виласизми, менинг бола-чақам билан орам увоқ бўлишига уларнинг алдашлари сабаб бўлди. Турли бўлар-бўлмас гаплар билан хотинимни, болаларимни менга душман қилдилар... Хўш, мен шундай бир қурматга, муҳаббатга лойиқ бир одам эмас эканман, аммо ҳар қандай нарсанинг ҳам чегараси бўлади-да...

Ниҳод афанди боши қаттиқ оғриб қолгандай, бармоқлари билан чаккаларини сиқаркан, йўтала-йўтала сўзида давом этди:

— У кеча менинг шарафимга ташкил этилган машғалали юришда кимни кўрдим, биласизми? Олти ёшлик ўғлим Жамилни... Қўни-қўшнилар уни отасининг бошида мўғизли тожи билан кўчаларда одамлар қуршовида юришини томоша қилишга келтиришибди... Ўғлимнинг бошқалар билан бирга оломон орасидан хурсанд бўлиб чапак чалганини ва: «Мақбарага ўт қўювчининг қоли шундай бўлади, ҳей-ҳей!» — дея қичқирганини кўрдим.

Шоҳин афанди терговчининг ундан нималар сўраганини билишни истади. Муаллим жавоб берди:

— Аввало ёнгин кечаси қаерда эканлигимни сўради... Қирда ўз-ўзимга улфат бўлиб ичганимни, сўнгра алламаҳалда уйга қайтганимни сўйладим. Лекин иккинчи марта сўроқ қилганда: «Оқшом азониға яқин

сизни қўлтиғингизда бир пакет билан қабристоннинг йўлидан ўтиб кетганингизни кўрганлар бор... сўнгра, ёнғиндан ярим соат аввал мақбара қоровулининг ўғли сизга мақбаранинг яқингинасида тасодифан дуч келиб қолган экан...» деди. Оқшом азони вақтида мен қасабадан энг камида бир соатлик йўл бўлган «Байрам човуш» булоғининг бошида ўтирардим. Ҳатто юзининг бир тарафи куйган бир кекса чўпон ёнимда таҳорат олди, намоз ўқиди... Бечора билан бир тортишиб ҳам олдик... Мен ашула айтган эдим, у: «Ҳей, айб бўлади, гуноҳ бўлади. Икки дақиқа сабр эт. Шу намозимни ўқиб олай»,— деди. У соатда, ҳам Байрам чашмаси бошида ашула айтмоқ, ҳам қабристоннинг йўлида кўрилмоқ учун ё қуш, ё Каломи Бобо Ҳазратлари каби арвоҳи таййиба¹ бўлишим керак, дедим.

Мақбара қоровулининг ўғли билан учрашиб қолганимизга келсак, ҳар ҳолда бир-биримизни тушда учратган бўламиз. Бундаи бошқа бирор нарсани хотирлай олмайман. Ёнғин бошланганда аллақачон уйқудайдим. Хотин: «Тақ-тақ!» эшикни урди. «Ҳой! Тур ўрнингдан... Қабристон томонга ўт тушибди!»— деди. «Вор-е, ишингга! Ёнғин қабристон томондан бу ёққа етиб келгунча, самғиз-ўн соат ўтади»,— дедим; эшикни очмадим. Мен ҳамиша эшикни қулфлаб ётаман. Чунки хотинимга ишончим йўқ: уйқуга кетган вақтларимда, баъзан чўнтагимни титкилайди... Терговчи афтидан ор-номусли одамга ўхшайди. Берган маълумотимдан мамқун бўлганини пайқадим. Чўпонни, мақбара қоровулининг ўғлини ва хотинимни чақиртириб, текшириш ўткаважагини айтди. Чўпон бир юви куйган бўлгани сабабли, дарҳол топилди. Юзлашдик. Айтганларимни юз фоиз тасдиқлади. Лекин бунга қарамай у оқшом мени қамоқхонага тиқдилар.

Шоҳин афанди ён дафтарчасини чиқариб, унинг айтганларини диққат билан ёза бошлади:

— Суд яқинда бошланади,— деди у,— адвокат танладингми?

Ниҳод афанди: «Аммо тоза одам экансан»,— демоқчига ўхшаб кўринди.

«Амир Дада» муаллими:

— Албатта яхши бир адвокатни топамиз,— деди,—

¹ Арвоҳи таййиба — олижаноб арвоҳ.

сен ташвишланма. Бу иш билан мен ўзим машғул бўламан.

— Ахир бунга пул керак.

— Айтдим-ку... бу иш билан мен ўзим машғул бўламан. Адвокат пулини топиш осонмас. Менинг эҳтиёт шарт йиғиб юрган беш-ўн лира пулим бор, шуни бераман. Кейин қутулиб чиқсанг секин-секин менга узарсан.

— Сен менинг қутулиб чиқишимга ишонасанми? Мен, азбаройи раҳми келганидан тасалли бераётибди, деб ўйлагандим.

— Йўқ. Ҳақ албатта устун келади.

— Нариги дунёда дердим, аммо у ерда ҳам Каломи Бобонинг нуфузи кўп даражада ортиқроқлиги кўриниб турибди... Менинг масалам кўрилганда, мени ҳақли деб топишса, бор-йўғи ўз партияларининг юзини қилган бўладилар.

— Бу қадар бадбин бўлма, Ниҳод афанди!

— Боласан, Шоҳин афанди... Демак, сен ҳақиқатан ҳам бу қасабада менинг ҳаққимни ҳимоя қилувчи инсонлар топилишига ишонасанми?

— Мен яхшиликнинг, ҳақпарастликнинг инсонларда бўлишига қаттиқ ишонаман. Агар бу эътиқодимни йўқотгудай бўлсам, бир дақиқа ҳам яшамайман, бунга амин бўл, Ниҳод афанди...

Бу суҳбат давомида бадбинлик, заҳарлик ва ҳазилкашлик тусини йўқотган Ниҳод афанди билинар-билинамас титрар эди. Қалтақдан қонталашган хаста кўзларида ёшга ўхшаш тер билан:

— Майли, сен айтганингча бўлсин, — деди. — Қарашларимни озми-кўпми ларзага келтирганингни яширмайман... Модомики, одамлар орасида сен сингарилар ҳам топилар экан, уларни илдизидан кесмоқ жуда тўғри бўлмаса керак...

XXI

Шоҳин афанди у оқшом дўсти Расим билан бирга телба Нажибнинг уйига борди. Масалани узундан-узоқ муҳокама қилдилар. Муҳандис кўп бадбин эди.

— Мен бундан яхши натижа чиқмайди деб ўйлайман, — деди у. — Ниҳод муаллим «Каломи Бобо» мақ-

бараси каби нақ кўзимизнинг ўнгида чирсиллаб ёниб кетади. Уни қутқазиб учун қўлимиздан ҳеч бир иш келмайди. Суд яқинда бошланади. Ҳоким ҳайъати кўринишидан Зейд, Амир ва бошқа бей ва афандилардан ташкил топган бўлса ҳам, ҳақиқатда Айюб Домла, мударрис Зуҳту афанди, Жобир бей ва шу кабилардан ташкил топган. Ниҳод афандининг ҳақ ва ноҳақлиги ҳақидаги далиллар қандай бўлса бўлсин, охириги ҳукми чиқарадиганлар мана шулар. Шунинг учун муаллим афандини ҳозирданоқ сурғунга маҳкум этилган, деб ҳисоблай беришимиз мумкин. Ёки бир мўъжиза кўрсатиб, булар ўртасида ихтилоф чиқариш керак. Менинг фикрим шу.

Шоҳин афанди Нажибнинг қўрқувини сал муболағали деб топди. Шунинг билан бирга бу сўзлар жуда ҳам ноқерак нарсалар эмасди.

«Амир Дада» бош муаллими бир оз ўйланиб тургандан кейин:

— Жамоатчилик фикри тўхтовсиз ҳимоя қилинати,— деди,— «Сариова» газетаси ҳамма ёққа ўт пурқаяпти. Мактаб болаларигача ташвиқ этилди... Ҳайҳай, ўша кунги намоиш... Қандай бало-қазо эди у, ё Раббим?.. Буларнинг ҳаммаси ёмон аломатлар... Лекин терговчи дили пок, жиддий бир одамга ўхшайди... Ниҳод афандини қамоққа олиш учун қанча тарадудда бўлди. Фақат охири атрофдагиларнинг тазйиқига дош беролмади... Ҳакам ҳайъатига ҳам худди шундай тазйиқ этажаклари яққол кўришиб турибди... Ажабо, ҳакам ҳайъати қанчалик қаршилиқ кўрсата оларкин?..

Муҳандис Нажиб киноя билан кулди-да, елкаларини қоқди. Шундан кейин эътироз этишга ўтди:

— Йўқ, мен ҳакам ҳайъати масаласида сенчалик бадбин эмасман... Полициянинг ёзган рапортига кўра, ёнгининг суиқасд натижаси эканлиги маълум... Аммо ўртада Ниҳод афандини айблайдиган ҳеч бир далил йўқ. Шундай бўлгач, ҳеч маҳалда суд: «Қани, бу ёққа кел-чи, муаллим афанди, сен сархуш бўлиб юрган кезларингда қаердадир, мақбараларни ёқиш керак, деб гапирган экансан... Демак, бу «Каломи Бобо» мақбарасини ёққан ҳам сенсан... бу хусусда кўпчиликнинг фикри ҳам сени айбдор деб ҳисоблайди!» — дея олади-ми? Боринг, ана бундай ғайри қонуний бир ҳукми шарият судлари айта олади деб фараз қилай... Аммо,

адлия судларидан бундай нарсани кутиш мумкинми? Мумкин бўлган тақдирда ҳам бунинг истинофи¹ бор, тамйизи² бор.

Нажиб тентак Шоҳин афандини тингламас, оғзида музика чалар, олдидаги столни мушти билан сал-сал уриб, дукиллаган овозлар чиқарарди.

Шоҳин афанди ўзи билан ўзи суҳбатлашаётгандай оғир ва мутараддуд давом этди:

— Ҳа, ўртада уни айблайдиган ҳеч бир далил йўқ... Тўғри, пенсияга чиққан бир амалдор унга оқшом азони пайтида қабристон йўлида дуч келганини айтибди. Аммо Ниҳод афанди бу соатда қасабадан бир, қабристондан эса камида бир ярим соатлик бир масофада, булоқ бошида юзи куйган бир чўпон билан суҳбатлашиб ўтирган... Чўпоннинг гувоҳлиги ҳалиги одамнинг даъвосини илдизигача қуритади...

Шунда Расим:

— Ниҳод афандини ёнғиндан ярим соат аввал «Ка-ломи Бобо» атрофида кўрган мақбара қоровули ўглининг даъвоси-чи? — деди.

Шоҳин афанди қонларини чимирди.

— Ҳа, бу даъво ҳам менинг кўнглимни айнилади... Аммо Ниҳод афанди у соатда уйда ухлаб ётганини исбот қилишга муваффақ бўлар дейман.

Нажиб музыкасига бир оз дам берди:

— Мен ўзимча шундай деб ўйлайман: у пайтгача суд учун янада кучли далиллар пишириб қўйилади, — деди.

«Амир Дада» муаллими Нажиб билан уришмоқчи бўлгандай, ғазаб билан:

— Тузук, аммо бу одамга нима сабабдан бунчалик ёпишадилар, — деди, — уни йўқ ерга маҳкум этиш билан, нима, қўлларига у-бу нарса келиб тушадими?

Муҳандис унга раҳми келгандай, кулганича жавоб берди:

— Лочин бей... Сенга доим айтмасмидим: ҳамма идеалистлар каби сенинг ҳам ҳаддан ташқари соф ва лекин аҳмоқона бир томонинг бор. Идеалистлар, баъ-

¹ Истиноф (апелляция) — бирор ҳукмдан норозилик билдирилиб, юқори идорага бериладиган ариза.

² Тамйиз (кассация) — қуйи суд органининг ҳукмидан норози бўлиб, юқори суд органига берилган шикоят аризаси.

зи инсонларнинг бекордан-бекорга фитналик қилиш, бошқаларга зарар келтиришдан олган завқини сира-сира тушуна олмайдилар... Азизим, сен болаларнинг мушук думини қайириш, пашша қанотини юлишдан оладиган завқларига ҳайрон бўласанми? Бу ҳам шунга ўхшаган нарса... Лекин шу билан бирга уларнинг Ниҳод афандини маҳкум эттирмоқ истаклари бекордан-бекорга қилинган нарса эмас... Улар бу маҳкумиятдан анчагина фойда кўрмоқчилар. Агар истасанг ақлимга келган бир қанчасини сенга санаб беришим мумкин: аввало, халқнинг кейинги пайтларда анча пасайиб, сўниб қолган диний ғайратини ҳаракатга келтирмоқ жуда зарур бир ишдир! Бунинг учун дин ва шариатни таҳликада қолиб кетгандай қилиб кўрсатишдан ҳам зўр усул борми? «Динсизлар «Каломи Бобо» мақбарасини ёқишибди!» дейиш билан яшил қўшин кўнгиллилари бўлмиш жоҳил мутаассиблар: «Ё, айюҳаннос... Таҳлика бор... Қўлларга қурол олинг!» деган гапни айтишмоқчи. Аскарларга касбларини унутмаслик мақсадида вақти-вақти билан манёврлар қилдириб турилганидек, уларга ҳам шундай манёврлар ўтказиб туриш даркор... Иккинчидан, бу маҳкумият домлаларнинг динсизлик, фармасонлик ва фалон-пистон деб айблаётган янги одамларига унчалик доғ туширолмаса ҳам, ҳар ҳолда жоҳил аҳоли олдида мушкул аҳволга солади. Масалан, сен янги мактабни мудофаа қилиб чиққанингда, қаршингдаги одам дабдурустан: «Кимлигингни билмайманми? Қалай, яна «Каломи Бобо» мақбарасини ёқасанми?» дейиши аниқ. Учунчидан: Ниҳод афанди Сариова мактабида риёзиёт ва французчадан дарс берадиган муаллимдир, тушунапсанми, Лочин бей... Риёзиёт ва французча... мадрасаларда ҳеч бир замон ўқитилмайдиган икки дарс... Идоди мактабида риёзиёт ва французчадан дарс берадиган муаллимнинг ўт қўювчи дея маҳкум этилиши, тасаввур эт, мадрасалар учун қандай порлоқ бир зафардир... «Мадрасаларимизни эски дейсиз, билимларимизни қолюқ дейсиз... Янги мактаб, янгича илмларни мақтайсиз, шундайми? Мана, кўрдик-ку, янгича илмни ўргатаётган ўқитувчингизни... Муаллим бўла туриб, «Каломи Бобо» мақбарасига ўт қўйди... Энди, у тарбиялаб ўстирган болалар нима бўларди, мамлакатни, шариатни ўт ичида қолдиради, вассалом...» Кел, мана шу айтилган

нарсаларга бирма-бир жавоб топиб, ўйлаб сўйла-чи. Лочин бей... Ниҳод афандининг «Каломи Бобо» мақола-сини ёққанига шубҳам бор, аммо мадрасачиларнинг бизнинг мактабларга бир бомба қўймоқ истаганлигидари муҳаққақ... Кўрасиз ё эртага, ё индинга ҳиди чиқиб қолади... Мени айтди, дерсиз...

Телба Нажибга ҳозиргина, сўз сўзлаётган пайтда келиб қолган бу фикр унинг миясини бир ёнғин олови каби кутилмаганда қамради-қўйди:

— Ҳа, бу муҳаққақ. Идодига қарши қасддан бир нарса қилишади... Аммо буни маориф мудирига, хийла Галатасаройда бир оз французча ўрганган, бири бирига чалкашиб кетган озми-кўпми илм олган бўлишига қарамай, бесўнақайларнинг энг бесўнақайи, энг танбали бўлган идоди мудирига қандай тушунтирасан?.. Лочин бей, мен аввалги фикримдан қайтаман... Мен ҳам сен билан бирга ўзимни ўртага отаман. Биз Ниҳод афанди учун курашамиз...

Шоҳин афанди жонҳолатда қўлларини силтаб:

— Худо хайрингни берсин! Асло бундай қила кўрма,— деди,— менга зимдан ёрдам бер, лекин ўртага чиқишдан чекин... Гуруҳбозлик тарзида кўзга ташлан-сак, ҳолимиз ёмон бўлади... Бизни бир қошиқ сувда бўғиб ташлайдилар... Кейин, сен жудаям тез одамсан...

У кеча ўзаро шундай битимга келдилар: Шоҳин афанди билан Нажиб, вақт ўтказмасдан яхши бир адвокат топишади. Аммо бундан аввал «Амир Дада» бош муаллими фирқанинг масъул котиби билан бир қўришиб келади. Судни теварак-атрофдан бўладиган таъсир ва таъйиқдан мумкин қадар ҳимоя қилиш учун Жобир бейни ўз томонига оғдириб олишдан бўлак яхши-чора йўқ эди.

XXII

Уша кезларда масъул котиб билан Шоҳин афандининг ораси жуда яхши эди. Жобир бей орасира «Амир Дада» мактабига кириб турар ва қаҳва ичиб кетар, болаларга миллий маршлар айтдирар, бадантарбия машқларини бажартириб, уларни томоша қиларди.

Шоҳин афанди бундан ниҳоятда мамнун эди, чунки масъул котибнинг «Амир Дада»ни севишини кўрган

софтала, мактабга тил теккизишдан чўчирдилар. Кейин, бу ҳимоя «Амир Дада»га баъзи моддий манфаатларни ҳам берарди.

Жобир бей у куни Шоҳин афандини ҳўмрайганича қабул қилди:

— Мен сендан хафаман, бош муаллим,— деди.— Ҳамма ёқда дув-дув гап: фирқага қарши чиқаётганмишсан...

Шоҳин афанди ҳеч ўзини йўқотмай жавоб берди:

— Буни сўзлаганлар ҳар ҳолда каминани қўлингизни ва мактабимга кўрсатаётган эътиборингизни кўролмаётган ҳасадгўйлардир... Мени сизнинг олдингизда обрўйимни туширмоқ учун шундай бўлмағур нарсаларни тўқишган. Ҳар ҳолда инонмаганингизга аминман.

Жобир бей кулимсираб, бош силкитди.

— Табиий... Бироқ сиз фирқанинг жуда қизгин тарафдорларидан эмасга ўхшаб кўринасиз. Ўзингизга маълум, сайлов яқинлашиб қолди. Мухолифларимизнинг яширин равишда ҳаракат қилаётганларидан хабар олиб турибман. Дўстлар бу оғир кунимизда бизни ёлғиз қолдириб кетса яхшими?

Шоҳин афанди дарҳол жавоб берди:

— Бу таънангиз ҳам ҳазил бўлса керак. Саривоада сизнинг ҳимматингиз билан яхши бир мактаб вужудга келтирмоққа, шу йўсин фирқа ҳукуматининг юзини оқартмоққа ҳаракат қилаётирман. Бу хизмат фирқамиз учун озми?

Шоҳин афанди Жобир бейни бир оз пуф-пуфлагандан кейин муаллим Ниҳод афанди масаласини очиб, ўз кўрқувларини бирма-бир сўзлаб берди.

Масъул котиб асабий бир ҳолда қош-кўзини ўйнатиб, уни тингларди. У сўзини тугатгач, совуққина жавоб қилди:

— Ниҳод афандининг айбдор эканлигига менинг ҳам ишонгим келмайди. Бироқ, тўғриси айтсам, мен бу одамни ҳеч ҳам ёқтирмайман. Ҳозиргина мен сиз билан бир ҳазиллашиб қўйгандим. Аммо энди беҳазил, шуни айтмоқчиманки, у одам бизнинг азалий мухолифларимиздан бири.

— У ўзи шундай яратилган, ҳар нарсага, ҳар кимсага мухолиф, бадбин ва хаста бир одам. Агар бу одам бир сиёсатчи бўлганида...

Жобир бей товукнинг қанотидан чиққан жўжага ўзини ўқдай отган бир йиртқич қуш каби Шоҳин афандининг оғзидан чиққан сўзни маҳкам ушлади-ю, кескин суратда деди:

— Яъни хатарли бир одам, шундайми, Шоҳин афанди? Буни ўз оғзингиздан эшитганимдан мамнун бўлдим. Эски испарталиклар¹ мамлакатда бирор иш қўлидан келмайдиган, келажакда хизмат қилишга ярамайдиган майиб-мажруҳ болаларни қоянинг тепасидан пастга улоқтириб юборишаркан... Менинг ҳам қўлимда бўлса эди, мияси чирик ватандошлар билан айни шундай муомалада бўлардим.

— Ҳар ҳолда Ниҳод афандининг чиндан ҳам ҳаста, бадбин бир одам бўлганлиги учун бир ҳақсизликка гирифтор бўлишини истамасиз.

Жобир бейнинг қонли юзи ундан баттар қизарди:

— Лекин жуда ғалати сўзларни гапирасиз-а, биродарим... Ниҳод афандининг масаласига менинг қандай алоқам бор? Мен нима, ҳакамманми?

— Мақсадимни англатолмадим, чоғи. Ҳамма шу одамнинг ғийбатини қилади... Суддагилар шундай ғийбатларнинг таъсирида қолиб кетишидан қўрқаман.

— Бизнинг суддагилардан шундай нарса кутасизми?

Шоҳин афанди бир неча бор ютинди, қўлларини бир-бирига ишқалай бошлади. У на «ҳа» дея олар, на «йўқ»...

Шунда Жобир бей буйруқ оҳангида:

— Қўя турайлик бу Ниҳод афанди масаласини,— деди.— Суд нимани маъқул топса, ўшани қилсин. Бизнинг бундан бошқа муҳимроқ бўлган ишларимиз бор... Сайлов яқинлашяпти. Янги домлалар фирқамизни қўллаб-қувватлашларига ишончим комил... Бироқ эски домлалардан ёмон хабарлар келяпти... Эътилофчилар уларни қўлга олишга ҳаракат қилишаётган эмиш... ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Шоҳин афанди Жобир бей билан ажралишгандан кейин, тўғри бозордаги қаҳвахоналардан бирида уни кутиб ўтирган муҳандис Нажибнинг ёнига кетди. Кўрган заҳоти унга маъюс бир оҳанг билан:

¹ Эски испарталиклар — «Испарта» номи қадимги юнон давлати «Спарта»дан олинган. Қадимги спарталиклар болаликдан чидамли ва қаттиққўл бўлиш учун курашардилар.

— Жобир бейдан бирер иш чиқмади, — деди. — Ниҳод афандини, масъул котибга, у бизга азали мухалиф бўлган одам деб, таништиришибди. Кейин, эски домларнинг эътилофчилар¹ билан битишаётганларини сўзлаб, бечорани зўр ташвишга солиб қўйишибди. Менинг тушунишимча, Жобир бей агар бу масалада муаллим Ниҳодни қувватласам, ҳам эски домларнинг жаҳли чиқади, ҳам мударрис Зуҳтунинг партияси қўлдан кетади, деб ўйлайди. Сайловнинг яқинлашиб қолгани бу масалада кўп қарши бир иш бўлди.

* * *

Ҳасан Талъат бей Сариванинг энг машҳур адвокати эди. Бундан бир неча йиллар муқаддам Ҳуқуқ Мактабида Қонун асосларидан дарс берган, инқилобнинг илк йилларида эса, уч ойга қадар адлия министрлигида маслаҳатчи бўлиб ишлаганди. Ҳуқуқни сувдай ичиб юборган олимлардан деб айтишарди одамлар.

Шоҳин афанди муаллим Ниҳоднинг масаласини аввало унга беришни ўйлади. Аммо бунга дўстлари эътироз билдирдилар:

— Ҳасан Талъат жуда уста адвокат. Тутганини қўпормагунча қўймайди... Энг ҳақсиз даъволарни ҳам ютади... Бироқ унинг иши бошидан ошиб ётибди. Бунинг устига ҳаддан ташқари порахўр. Қачон қарасанг, унинг миждозлари бой одамлар бўлади. Мурожаатинг беҳудага кетади...

Шоҳин афанди уларга қулоқ солиб ўтирмади:

— Ишонаманки, у рад этмас... Илмли одамдан қўрқиш керак эмас. Бизнинг унга бермоқчи бўлган даъвойимиз, ишонаманки, пулдан ҳам ортиққа ўтади. Ахир, ўйлаб кўринг, бутун қасабанинг ҳожисини, домласини, амалдорини, савдогарини, жавобгарликка тортмоқчи бўлган бир одамни қутқармоқ инсон учун саодат эмасми? Кейин, бу одам қасабада туғилиб ўсган адвокатлардан. Жонажон Саривасининг шундай бир фожиона ҳақсизлик билан номи булғанишига қараб турмас. Кўрасиз ҳали, Ҳасан Талъат бейни бу масала ниҳоятда қизиқтиради...

¹ Эътилофчилар — либераллар партияси.

Шоҳин афанди адвокатга ҳам шу ҳақда сўзламоқчи бўлганди. Аммо Ҳасан Талъат бей, бу фақир кўринишли бошланғич мактаб муаллимини кўп совуқ қабул қилди, уни бир стулга ўтиришга таклиф қилишдан қочиб, тик турганча сўзлашди, Ниҳод афанди исмини эшитгач, юзини буриштирди:

— Ҳа, анави мақбарани ёқибди дейишган муаллимми? — деди. — Афсуски, мен жуда бандман. Муҳим ишлар бор қўлимда. Бошқа бир адвокатга мурожаат этинг.

Шоҳин афанди, Ҳасан Талъат бей даъвони қабул қилмаган тақдирда, ундан ҳеч бўлмаганда маслаҳат сўрарман, деб қўйганди. Аммо бу одамнинг муомаласи шундай совуқ ва кишига ботадиган тарзда эдики, бир калима сўзлашга журъат этолмасдан ташқарига чиқди. «Ўзим айбдорман ҳаммасига. Гадойма ўхшаб келдим», — дея гудранди-да, бир бошқа адвокатнинг, Русухий бей исмли собиқ бир истиноф раисининг ёзувхонасига йўл олди.

Русухий бей ҳур фикрли одам сифатида ном қозонган эди. Саривоада жуда яхши иш олиб боришнинг энг катта сабабларидан бири ҳам мана шу эди.

У Шоҳин афандини жуда яхши қабул этди. Воқеани эшитган экан. Билмаган томонларини диққат ва ҳаяжон билан тинглади, муаллим Ниҳод афандига юраги ачиди. Сариоваликларнинг «болаларини ўқитувчиларига қарши» қилиб ўтказган намоийшини айблади, аммо «гап ўртамизда қолсин!» — деб қўйди.

Шоҳин афанди иш битди, деб турганди, аммо адвокат Русухий бей кутилмаганда сўзини, юқорида айтганларига тамомила зид бир натижа билан боғлади:

— Бу даъвони, афсуски, мен ўз зиммамга ололмайман, — деди у. — Чунки Ниҳод афандига фойда ўрнига зиён келтириб қўяман. Ҳур фикрли бир одам бўлганим учун, Саривоада мени севмайдилар. Суд ҳайъатлари ҳар доим оғзимдан чиққан оддий ҳақиқатлардан ҳам шубҳага тушаверади. Менинг ҳимоячи сифатида ўртага чиқишим жамоатчилик фикрини ва ҳакам ҳайъатини ёмон аҳволга солиб қўяди. Тагин шундай бир мақбарага ўт қўювчининг даъвосини кўтариб чиқсам борми, ўҳ-ҳў... Шунинг учун сиз билан бирга бошқа адвокат топишни ўйласак... Қани, ўзи ким бор? Ажабо, ким бор?

Русухий бей бир бошини, бир бурнини қаширкан, чуқур ўйга толди.

— Хаёлимга Хосиб Камол келяпти... Бир карра унга мурожаат этиб кўрсангиз. Аммо эшитишимга кўра бу сафарги сайловда у ўз номзодини қўяётган эмиш. Ҳар ҳолда софталар партиясининг жаҳлини чиқаришдан қўрқса керак, тахминим шундай...

— Маҳмад Ваҳби бейга нима дейсиз? — деди Шоҳин афанди.

Русухий бей кулиб юборди:

— Нима деяпсиз ўзи! Ваҳби бейнинг маршрутият йилларида ахрорлар партиясида бўлганини, кейинроқ бориб эса, эътилофчилар томонига ўтиб кетганини билмайсизми? Бу сайлов Жобир бейни ёмон ташвишга соляпти. Бечора Ниҳод афандига эътилофчи деган номни ёпиштирсангиз, тамом, у расмий равишда маҳв бўлади. Эй худо, кимни топсак экан? Кимни?

— Шақиб бей-чи, қандай?

— Жандарма қўмондонининг божаси, Қодирий Шайхининг куёви Шақиб бейми? Жуда одамани топдингиз-ку... Менинг хаёлимга Хайриддин Ҳайдар келяпти, аммо у ҳам Ҳожи Аминнинг қизини олмоқчи шекилли... Агар чиндан ҳам гап шундай бўлса, табиий, у ҳам бу даъвони ололмайди...

Шоҳин афанди Сариевадаги кўзга кўринган ҳамма адвокатларнинг исмини ҳар эҳтимолга қарши дафтарига ёзиб олганди. Ҳозир мана шу ёзилган шахсларнинг ҳаммасини бирма-бир ўқий бошлади:

— Али Фодил бей...

— Олмайди, чунки у вақф идорасининг адвокати-дир.

— Карим бей...

— Ўзининг соясидан қўрқадиган бир одамдир, бунақанги хавфли ишлар билан шуғулланмайди.

— Жамол бей...

— У-ў... Афсуски, у ўз манфаатини ўйлайдиган одам. Аксариси бойлар ва домлалардан бўлган миждларини қочиришдан чекинади.

Шоҳин афанди даҳшат ичида деди:

— Демак, бутун Сариевада бир мазлумни мудофаа қилиш учун тўрт оғиз сўз айта оладиган битта адвокат ҳам топилмас экан-да!

Шунда Русухий афанди:

— Афсуски, шунақага ўхшайди,— деди.— Тўғри, Сариевада ҳали яна бошқа адвокатлар ҳам бор... Аммо уларнинг кўпчилиги софталардир. Улар бу даъвои қабул этган тақдирларида ҳам, барибир, ундай кишиларга ишонмаслигимиз керак.

— Ўз мувакилларига хиёнат қилишармиди, дейсиз-да?!

— Улардан ҳар қандай нарсани кутиш мумкин.

— Бей афанди, бу Ниҳод афанди менинг қариндошим ҳам, дўстим ҳам, ҳатто танишим ҳам эмас... Бу ишдан фойда кутиш у ёқда турсин, балки ғирт зарар кўрарман. Шунчаки бир бечора одамнинг ҳаёти ва номуси таҳлика остида қолганини кўрганим учун бу масалага аралашдим. Менга бир ақл ўргатинг. Эсанкираб қолдим.

Русухий бей меҳр билан кулимсираб, Шоҳин афандига қаради ва:

— Албатта, бирор чорасини ўйлаб топамиз,— деди,— аммо жуда эҳтиёткорлик қилишга мажбурмиз. Бундай қарасангиз, Сариевада адвокатлар ачиб-бижиб ётганга ўхшайди. Бозор бошидаги каттакон карвонсаройнинг остида қатор кафелар бор-а, ана ўша кафеларни бамисоли адвокатлар ҳайъати дейиш мумкин. Уларнинг ҳар бирида камида икки-уч даъво вакилига дуч келасиз. Теварак-атрофдаги қасаба ва қишлоқлардан келган кишиларнинг аксарияти мана шу карвонсаройга қўнади. Булардан юзда саксонининг шаръий ва ё адлия идораларида даъвоси, иши бордир. Ургимчак тўрға тушган пашшага қандай отилса, бу адвокатлар ҳам деҳқонларга шундай отиладилар... Уларнинг мижозлар овлаш дардида қилган масхарабозликлари, алдоқчиликлари ёнида кўчадаги олиб-сотарларнинг шовқин-суронлари ип эшолмай қолади... Ҳеч бўлмайдиган ишлар учун бечораларни умидвор қиладилар. «Аввало боланинг отини қўяйлик» деган ғуладдимаси билан бошланадиган савдолашишларини эшитсангиз, ёлғиз маслақдан эмас, инсонлигингиздан ҳам жирканиб кетасиз. Қисқаси, ўз ҳақ-ҳуқуқларини истаб келган бечора деҳқонлар чўнтаклари қуп-қуруқ бўлиб қайтадилар. Табиий, биз адвокатимизни буларнинг орасидан танлаб ололмаймиз. Шундай қилиб, бизда охирги чора қолди... Сариевага яқинда келган Эҳсон исмли бир ёш адвокатни танийман. Лекин ҳа-

ли унинг тажрибаси йўқ. Аммо жуда ақлли ва номусли бир бола. Даъвони мана шунга берасиз. Мамнуният билан қабул қилади деб ўйлайман. Чунки унинг ҳали Сариевада миждозлари йўқ. Бу мақбара иши унинг учун муваффақиятли бир муқаддима бўла олади. Фақат даъвони ёлғиз ўзи уддалай олмаसा керак деб ўйлайман, аммо тамомила яширин қолмоқ шарти билан мен унга ёрдам бераман.

Шоҳин афанди шу қадар севишиб кетдики, агар уялмаганда Русухий бейнинг юз-кўзини шартта ўлиб олган бўларди.

Адвокат кабинетининг эшигида «Амир Дада» муаллимини кузатиб қоларкан, унинг елкасини қоқиб кўйди:

— Сиз нақадар ажойиб ва виждонли бир одамсиз, — деди. — Тўғриси айтсам, суҳбатимизнинг бошланишида бу масала мени унчалик қизиқтирмаган эди. Аммо сизнинг ғайрат-шижоатингиз менга юқди. Бу Ниҳод афанди ишини мен энди ўз ишимдек деб биламан. Худо хоҳласа, балки ютиб чиқармиз.

XXIII

Адвокат Эҳсон Шоҳин афандини диққат билан эшитгандан кейин:

— Бу даъвони мамнуният билан қабул қиламан, — деди. — Сариева билан яқиндан танишишга қулай бир восита бўлади. Кўпчиликнинг кўрсатаётган қаршилигига қарамай, бу ишни ютиб чиқсам, мен учун қандай яхши... Акс ҳолда бор-йўғимни йиғиштириб, Сариевадан чиқаман-кетаман; бу ҳам менга ғам-ташвиш бўлмайди.

Эҳсон йигирма саккиз ёшлардаги гавдали бир йигит эди. Шоҳин афанди бу одамдан олган таассуроти ҳақида ўз дўстларига шундай деб ҳикоя қилди:

— Ҳавойи суҳбатлар пайтида сути оғзидан кетмаган мактаб боласи каби бўш, содда, мулоҳазасиз ва қайғусиз... аммо иш юзасидан суҳбатлашаркан, кўп нарсаларни бошидан кечирган бир одам каби нухта, тажрибали, етти ўлчаб бир кесадиган кишига ўхшаб кетади.... Қисқаси, доимо ҳақиқий ёшидан ё катта, ё кичик кўринадиган бир одам... Ҳар ҳолда биз учун фидокорона меҳнат қилиши муҳаққақ...

Суд бўладиган кун яқинлашиб қолган эди. Муаллим Ниҳод афандини қамоқхонада тез-тез зиёрат қилаётган адвокат Эҳсон, ўз ҳимоясини ҳозирлаб борар, ора-сира яширин равишда Русухий бей билан маслаҳатлашгани кетарди.

Еш адвокат ҳам Шоҳин афанди каби никбин эди.

— Ниҳод афандининг «Мақбараларни ёқмоқ лозим» деб айтган бўлиши — қуруқ гап. Бу хусусдаги гувоҳликлар бир далил қийматига эга эмас.

Пенсияга чиққан маъмур билан мақбара қоровули ўғлининг шоҳидликларига келсак, бир юзи куйган чўпон билан муаллимнинг хотинининг берган сўроқлари Ниҳод афандининг оқшом азонида қасаба ташқаришида, ёнғиндан ярим соат аввал ҳам ўз уйида бўлганини кўрсатади, суд Ниҳод афандини маҳкум этмоқ учун хўш, нимага таянади? Бундан ташқари, бир нарса менинг ақлимга келяпти. «Каломи Бобо» мақбарасига ўт қўйилгани муҳаққақ... Буни ким, қандай мақсад билан амалга оширди экан? Эҳ, бунга доир бир калаванинг учи қўлга кирган бўлганда...

Суд бўлишдан бир кун олдин «Сариова» газетасида чиққан бир янгилик Шоҳин афанди билан ўртоқларини бошлари устида момақалди роқ гулдирагандай гангитиб қўйди.

«Мухбирларимиздан бири бир юзи куйган чўпон билан учрашиб келди. Исмоил оға исмли бу чол илк берган кўрсатмасидан қайтиб: «Мен гарчи бу одамни булоқ бошида кўрганам рост бўлса-да, аммо сешанба куни кечқурун эмас, душанба куни кечқурун, яъни ёнғин бўлишдан бир кун аввал кўрганман. Кексалик, паришонхотирлик қилиб, терговчи бейга кунни янглиш айтиб юборибман... Мен мусулмон одамман. Икки қўлим ёқамда. Гуноҳга ботишдан қўрқаман. Судда ҳам худди шундай дейман...» — дерди. Бошқа томондан Ниҳод афандининг хотини ҳам у кеча бетоблиги сабабли вақтли ётганини, эрининг қайси соатда уйга келганини билмай қолганини, зотан ўзи ёнғиннинг охирида уйқудан уйғонганини сўзлаб берибди...»

— Бу нарса ҳисобда йўқ эди-ку, — деди адвокат Эҳсон, маънос тортиб, — ҳимоямиз энди таг-туғи билан яксон бўлди.

Шоҳин афанди ўзининг ҳар қачонги тинчлиги ва осойишталигини йўқотган эди. Муштларини қисиб, бақриб-чақирарди:

— Малъунлар, чўпонни кўндиришибди. Бизга ёмон бир ўйин кўрсатдилар... Бу нарсани улар мана шу охирги бир-икки куннинг ичида ўйлаб топишган. Хотиннинг бошқача сўз айтгани масаласига келсак, ҳеч шубҳасиз бу ҳам айна шу фабриканинг маҳсулидир. Бечора Ниҳод афанди! «Ўз бола-чақамни ўз-ўзимга қарши қичқиртиришди. Бизни бир-биримизга қарши туширишди!» — дея уни бақиртирганлар, нечун хотинини эрига қарши гувоҳлик беришга ташвиқ этишмасин? Ким билади, балки хотинини қўрқитишгандир? Ё бўлмасам: «Сенга бунингдан ҳам яхши эр топиб берамиз», — дея тинчлантиришгандир... билиб бўладими, буни... Минг хил билимлари бор бу иблисларнинг.

Шунда телба Нажиб:

— Лочин бей, ҳассасини йўқотиб қўйган кўрдай бақриб-чақиршдан фойда йўқ. Бир нарса ўйлаб топиш керак, — деди.

Эҳсон бирдан азимкорлик билан оёққа қалқди:

— Мен Русухий бей билан учрашгани кетдим. Ҳимоя тарзимни ўзгартираман. Журъаткор бир иш қиламан. Кавказликларнинг шундай бир мақоли бор: «Ё эшак эгарни, ё эгар эшакни!» дерлар. Иккисидан бири бўлади. Ҳимоя чоғида бор кучимни чўпон билан Ниҳод афандининг хотинига қарши қўяман. Уларни ёлғончиликда айблайман. «Улар ташвиқ ва тазйиқ натижасида илк кўрсатмаларидан қайтяптилар. Оддий одамларда! Суд ҳайъати моҳирона сўроқ қилиш натижасида уларга ҳақиқатни сўзлатишга қодир», — дейман. Мен ёлғиз ушбу талаб билан қаноатланиб ўтирмайман. «Суд ҳайъати бу кекса чўпон билан оддий хотинга тазйиқ қилган кимсаларни майдонга чиқаролса, фақат Ниҳод афандини ҳақсиз бир мажмуриятдан қутқарибгина қолмай, балки ҳақиқий айбдорларнинг ёқасидан гиппа ушлаган ҳам бўлади. Чунки ёнғиннинг қасддан қилинганлиги тўғрисидаги аниқ маълумотларга кўра, бу ишда мутлақо бир ва ёки бир неча айбдор кишиларнинг қўли бордир. Бу айбдор ва ёки айбдорлар шоҳидлик берувчи кишиларни қўлга олиб, ҳақиқатни янглиш бир йўлга буриб юборишга, ўзларининг ўрин-

ларига мутлақо айбсиз бир одамни маҳқум этиришга ҳаракат қилганликлари бутунлай равшандир. Ҳа! «Чўпон билан хотинни қайта сўроқ қилинг! Сариева газетасидан ҳар икковининг берган маълумоти бирдан ўзгарганлиги ҳақидаги янгилик қандай қилиб бир кунга тўғри келгани тўғрисида изоҳ талаб қилинг! Айниқса воқеа кечаси Ниҳод афандини кўрганликларини қайта-қайта такрорлаётган мақбара қоровулининг ўғли билан пенсияга чиққан амалдорни қаттиқ текширишдан ўтказинг!» — дея бақираман.

Шунда телба Нажиб:

— Браво, Эҳсон, гўзал, ниҳоятда гўзал, — дея суюнганидан чапак чалиб юборди.

Шоҳин афанди бўлса, ирғиб ўрнидан туриб кетди.

— Тек турсанг-чи, шовқин солмай... Бу ҳимояни, аниқроғи, бу қарши ҳужумни мен ҳам гўзал деб топман, аммо бу масалада ўз фикрларимга ишоналмаман... Қонуннинг икир-чикирларини бизнинг ақлимиз ололмайди. Ҳатто кўнглига оғир олмасин-у, Эҳсонга ҳам бу нуқтада ишончим йўқроқ. У нима қилганда ҳам анча жўшқин ва тажрибасиз бир ёш йигитдир. Ҳозироқ мен Русухий бейнинг олдига бораман. Шошма-шошарлик билан иш кўриб, тагин бир бечора одамнинг ишини буткул пачоқ қилиб қўймайлик.

XXIV

Қонун очиқ ва равшан эди. Бир юз олтмиш учинчи модда атайлаб ёнгин чиқарган кимсанинг — агар бунинг натижасида битта-яримта одам қурбон бўлмаган бўлса — умрбод қамоққа маҳқум этилажагини қайд этарди.

Уттизга яқин гувоҳ Сариева шаҳар судида қўлини Қуръонга қўйиб онт ичди, имтиҳонга кириб, жавоб беришга ҳозирланган мактаб болаларидай, ҳаммаси айни бир нарсани сўйларди: Ниҳод афандини динсиз, ахлоқсиз бир одам деб танишади. «Бу мақбараларнинг бошдан-оёқ ҳаммасини куйдириб кул қилиш керак», дея ташвиқ юргизганини ўз қулоқлари билан эшитгандилар. Бироқ, уларнинг бирортаси ҳам муаллимнинг мақбарага ўт қўйганини кўзи билан кўрмаганди. Ёлғиз

пенсияга чиқиб кетган амалдор киши билан мақбара қоровулининг ўгли воқеа кечаси, оқшом азони пайтида ва ёнғиндан ярим соат аввал «Каломи Бобо» атрофида кўрганларини судда ҳам тасдиқладилар. Навбат Ниҳод афандининг хотини билан бир юзи куйган чўпонга келди. Хотин кўп паришон бир ҳолда эди, кенг қора рўмолининг ичида қаттиқ ҳаяжонланаётганлиги шундоққина кўриниб турарди.

Худди «Сариова» газетаси ёзганидай «у кеча мазаси йўқроқ бўлганлигидан вақтлироқ ётганини, эрининг қай вақтда келганини билмай қолганини» сўлади.

Чўпонга келсак, унда билъакс, умрида ҳеч бировга ёмонликни раво кўрмайдиган соф инсонларга хос бир вазминлик бор эди. У ҳеч тарадудланмасдан қўлини Қуръонга босди. Қасам ичди. Сўнгра бармоғи билан Ниҳод афандини кўрсатаркан: «Бу одамни булоқ бошида кўрдим. Лекин ҳозир яхши хотирлайманки, ёнғин куни эмас, ундан бир кун аввал. Кексалик, аввалига кунни янглиш айтибман», — деди.

Шоҳин афанди, кекса чўпоннинг софлигига ишонмади. Билъакс, унда яширин манфаатпараст бир одам руҳи борлигини сезгандай бўлди.

Суд Ниҳод афандининг хўжайинлари ва ҳамкасабаларидан бир қисмини тинглаб кўришни лозим топди. Маориф мудирини, идоди мудирини ва идоди муаллимларидан бир қанчаси навбати билан гувоҳлик курсисига келдилар.

Маориф мудирини ҳамин ва бир оз уялганнамо тарзда эди.

«Ниҳод афанди ўз ишига серҳафсала бир муаллимдир. Хусусий ҳаёти тўғрисида, афсуски, яхши гаплар эшитмадим. Лекин шунга қарамай мен унда, отилган бир қўзғалончилик руҳини кўрмадим. «Каломи Бобо» мақбарасига ўт қўйиши мумкинлигига ҳеч ишонгим келмайди», — деди.

Идоди мудирини байрамга борадигандай расмий формали кийимини кийиб олганди. Ақли зўр нотиқлардай сўз бошлади:

— Машҳур кишилардан бири: «Сукротни севаман. Аммо ҳақиқатни ундан ҳам зиёда севаман», деган экан. Ўз ҳаддини биладиган менким, ожизлари, шунга тақлид қилиб айтаманки, Ниҳод афанди, қанча замондан

бери ўртоғимиздир, маслакдошимиздир. Мен у кишини севаман, бироқ ҳақ ва ҳақиқатни ундан ҳам зиёда севаман.

Бу муқаддимадан сўнг Ниҳод афандини ёмонлашга ўтиб кетди. Гап орасида маориф мудирини ҳам қатиқ бир-икки танқид қилиб қўйди.

— Бир хизматчи одамнинг мунтазам ўз вазифасини адо этиб келиши, тақдирга сазовор бир ишдир. Аммо «ўз ишига серҳафсала» калимасини, каминанинг ожизона фикрига кўра, бу қадар тор бир маънода қўллашлик, тўғри бўлмас. Хизматчи одам қилинган ишни кўриб чиқиб, натижаси қандай, яхшими, ёмонми текширишдан ўтказиши лозим, — деди.

Шундан кейин у Ниҳод афандининг дарсларини узундан-узоқ таҳлил қилишга тушиб кетди. Сўнгра, қандайдир заҳархандалик билан танқидига якун ясади:

— Математика ва француз тили ўқитувчиси Ниҳод афанди, бир соат дарсини ҳам қолдирмаган. Ҳатто касаллик пайтларида ҳам мактабга келишда давом этган. Фақат шунга қарамай талабаларнинг, афсуски, математика ва француз тилидан билимлари ачинарли аҳволдадир.

Бутун суд пайтида бир-бирини туртиб, шовқинлаётган оломонга парво қилмай, бўлаётган гапларга эътиборсизлик билан қулоқ солиб ўтирган Ниҳод афанди, илк дафъа раисдан сўз истади. Ҳамма, уни ҳозир жуда аҳамиятли бир нарса айтса керак деб, қулоғини динг қилди. Аммо у ўзини эмас, фақатгина дарсига қилинган ҳужумга қатъий ва кинояли бир тарзда жавоб берди:

— Ҳамма дарслар ҳам анчайин бир-бирига ўхшайди, яъни даражаси бир хил. Бироқ французча билан математикани билмаган — французча гаплашолмайди, ҳисоб масаласини ечолмайди. Демакки, бундай одам жоҳиллигини дарҳол намоён қилади-қўяди. Ҳолбуки, масалан, тарих ва кимёни билмаган талаба, хотирасида қолган бир парчани ёд ўқиб берса, бутун тарих ва кимёни билади, деб ҳисобланади. Винобарин, сиз айтган гапнинг гуноҳи менга эмас, ўқитганим дарсларга оиддир.

Йиғилганлар орасида кулгу кўтарилиб, ғала-ғовур бошланди. Суд раиси бу ернинг илм ва ахлоқ хусусида

баҳс юритадиган дарсхона эмаслигини айтиб, идоди мудир билан Ниҳод афандини тартибга чақирди ва уларни асосий мавзуга қайтишга даъват этди.

Мудир суд ҳузурида ҳар бир билган нарсасини сўзлаш инсон учун энг юксак бир ҳақ, ҳақиқат, диёнат, миллат вазифаси эканлигига доир озроқ маъруза ўқигандан кейин, анчагина оғир нарсаларни гапира бошлади: талабаларига ҳеч бир фойдали нарса ўргатолмаган Ниҳод афанди, билъакс, уларга ёмон ғояларни талқин этаётган эмиш. Ўзи бу одамни анчадан бери зарарли киши эканлигига ақли етиб, уни мактабдан бўшатиб юбориш учун баъзи ташаббуслар кўрсатгани ҳолда, афсуски, ҳали бирор-бир натижага эришишга муваффақ бўлолмаган экан.

Бу, маориф мудирига қилинган очиқдан-очиқ бир ҳужум эди. Бечоранинг бутун қони бошига қуйилиб келгандай, бўйнининг томирлари бўртиб кетди, томоғини қисиб турган тор ёқасини бармоқлари билан бўшатишга ҳаракат қиларди.

Шоҳин афанди, бундан бир неча кун аввал ўқитувчининг маориф мудирини ишдан четлаштирмоқчи бўлганликларини, унинг ўрнини идоди мудирига ваъда қилганликлари ҳақидаги қулоғига чалинган баъзи гапларга мана, эндигина инонди. Ёнида ўтирган Нажиб тентак унинг миясидан ўтган нарсаларни худди билиб тургандай, секингина шипшиди:

— Вой, баччағар-е, вой, аблаҳ-е,— деди.— Маориф мудирлигини истаб қолдими, дейман...

Шоҳин афанди, ўзи билан суҳбатлашаётгандай, минғирлаб қўйди:

— Бу қанақаси, ё Раббим?.. Бир хизматчи судда бошлиғини ва шу йўл билан маориф министрлигини танқид қиляпти. Қўлидан тутиб туриб, улоқтириб юборишлари мумкинлигидан ҳам қўрқмайди.

Телба Нажиб:

— Ҳе-е, бечора бола,— деди,— сен нима деб юрибсан ҳали?.. Бу ердаги маориф хизматчиларини министрлик эмас, Сариева мақбараларининг эгалари ишга тайинлайдилар. Истанбулда Султон Маҳмуд мақбарасидаги Маориф Министрлиги, бир ўйинчоқдан бошқа нарса эмас.

Судга чақирилган муаллимларнинг ҳаммаси мазабемаза гапларни гапиришиб, тоза чайналишди.

Прокурорнинг гапларидан шундай хулоса чиқарса бўларди:

«Муаллим Ниҳод афанди алкоголикдир. Руҳан касалдир. Алкоголь унда барча инсоний туйғуларни ўлдирган. Бола-чақасига нисбатан қалбида заррача муҳаббат қолдирмаган.

Шунингдек, ундаги маслак, мамлакат ва диёнат ҳислари ҳам тамомила сўнган. Юрган-турган ерида пайғамбарларимизга, авлиёларимизга қарши беҳурмат гапларни айтган, у билан суҳбатда бўлганларга мақбараларни куйдириш керак, деб баҳс юритган бу одамда, мақбараларни ёқмоқ фикри, бир «фикр-и собит» ҳолига келган. Бу хаста пианистанинг бир кеча бу фикр-и собити ҳақиқатдан ҳам амалга ошиб, «Каломи Бобо» мақбарасига ўт қўйган бўлиши, нега энди мумкин бўлмасин? Тўғри, унинг мақбарага ўт қўйганини ўз кўзи билан кўрган инсон йўқдир. Ниҳод афанди ҳатто кундузлари йўл-йўлакай ҳам кириб ўтмаганини шахсан айтган бўлса ҳам, қабристон маҳалласида воқеа кечаси икки марта, кечки азон пайтида ва ярим кечадан бир соат аввал писиб юрганини кўрган одамлар бор. Шунинг ўзи ҳам етарли даражада қаноатбахш бир далил эмасми?

Ниҳод афанди бир юз олтмиш учинчи моддага биноан жазоланиши керакдир. Бироқ ичкиликни сунистеъмом қилиши натижасида ярим жинни одам ҳолига келиб қолганлиги ва оғлаб-и эҳтимол¹, у кеча нима қилганини билмас даражада сархуш бўлганлиги сабабли бошқа моддани қўллаб, бўшроқ бир жазо билан кифояланиш адолатга мувофиқ бўлур».

Сўз навбати ниҳоят ҳимоя вакили Эҳсонга келганди. У аввал келишиб олингандай, ўртоқларига айтиб берган нарсалари асосида қувватли бир мудофаанома ҳозирлаганди. Ҳакам ҳайъати ва судга йиғилганлар болага ўхшаб кўринаётган бу келгинди йигитдан унчалик зўр ҳимоя кутмагандилар. Шу сабабдан уни лоқайд бир ҳурматсизлик билан тинглай бошлагандилар.

Аммо орадан кўп ўтмай салонда бир пўртана ҳавоси эсгандай бир ҳаракат бўлди. Қўлларига тиралиб,

¹ Оғлаб-и эҳтимол — эҳтимолнинг энг қувватлиги.

мудрай бошлаган ҳакамлар бирдан ҳушёр тортиб кетдилар, эшитаётганларига инонмаётгандай ҳаракатлар қилишиб, бир-бирларига тикилишиб қолдилар. Тингловчилар эса, ўзларини илгарига отмоқчи бўлгандай овозсиз курашиб бир-бирини эзишар, бўйинларини чўзиб, эшитаётган нарса жуда узоқда, жуда паст товуш билан сўйланаётгандай, қўлларини қулоқларининг орқасига тутганликлари кўзга ташланарди. Қолбуки, Эҳсон, осмон қуббасини ҳам дириллатгудай бир овоз билан сўз айтар:

— Бу қизил ёнғиннинг қора қўлли, қора ниятли ўт қўювчилари бу бечора одамини маҳкум эттириш орқали ўз ёқаларини адслатнинг панжасидан қутқариб қолмоқчилар, бу бечора одам билан бирга ҳақ ва ҳақиқатни ҳам қўшиб яксон қилмоқчилар,— дея бақирарди.

У кунги кенгаш катта бир тўполонга айланиб, ўз ишини тўхтатди.

* * *

Оқшом азони ўқилди. Ҳамма уй-уйига тепа-қўйига тарқалди. Қоронғи кўчаларда инсу жинс қолмади. Бир оздан кейин уйларнинг қалин пардалар тортилган деразаларидан кўринаётган хира нурлар ҳам сўнди. Сариева уйқуга кетди.

Аммо тонг отиши биланоқ қасабанинг ҳар гўшасида, ҳар кимнинг оғзидан шундай бир мишмишни эшитиш мумкин эди.

— «Каломи Бобо» ёнғини фақат Ниҳод афандининг иши эмас экан. Бу қасабадаги динсизлар ва фармасонларнинг тил бириктириши орқали юз берган бир фожиа экан. Ҳаммасидан ҳам ёмони, бу ҳали ишнинг бошланиши эмиш... Агар айбдорлар қўлга олиниб, энг шафқатсиз жазоларга тортилмаса, ҳали бошқа мақбараларга ҳам ўт қўйилар эмиш, орқасидан навбат жомеъларга ва мадрасаларга келармиш. Хуллас, динсизлар ва фармасонлардан ташкил топган бир комитет, қасабадаги бутун диний муассасаларни ёқиб кул қилишга қарор берибди. Бундай шароитда аҳли Исломининг жони ва моли хавфдадир.

Комитет аъзоларидан бир қисмининг исмлари очиқдан-очиқ айтиларди.

Буларнинг орасида Шоҳин афанди, Нажиб муҳандис, ҳатто маориф мудирини ҳам бор эди.

Бу мишмишлар адвокат Эҳсоннинг бир кун аввалги ҳужумига қарши тайёрланган аксилҳужум эди. Софта партиялари шубҳали кишиларга нисбатан қаршилик кўрсатишга киришган эдилар.

Нажиб тентак Шоҳин афандига:

— Лочин бей, ёнгин бирдан кучайиб-кетди-ку. Энди бизга Сариовада ичишга сув ҳам беришмайди. Биз йўлга ҳозирлик кўра берсак бўлади,— деди.

«Амир Дада» муаллими эса, неча замонлардан бери кутиб юрган буюк кунига етишгандай тотли бир ҳаяжон билан:

— Мең билан ишинг бўлмасин... Мен ўзимни Сариовага назр этдим. Ё розий, ё шаҳид,— дея кулди.

Адвокат Эҳсонга келинса, у севинганидан ич-ичига сиғмас:

— Биз кеча қоронғилиққа бир тош отгандик. Ҳар томондан вой-войлаган товушлар, фарёдлар кела бошлади,— дер эди.— Демак, бир тош билан талайгина кимсаларни урдик. Аксилҳаракатнинг шиддати менга шуни исбот этдики, биз бу тошни бекорга отмабмиз. Кечаги айбномам ҳақиқий бир ҳарбий ҳийладан иборат эди. Сўзларимга ўзим ҳам унчалик ишонгим келмасди. Аммо бугун ҳақиқатга қанчалик яқинлашиб қолганимни аниқ ҳис қилдим. Айбдорни уларнинг орасидан қидириш ва уни қандай бўлмасин ўртага чиқариб қўйиш лозим. Бу ёлғиз Ниҳод афандини қутқариш учун эмас, сизни, мени, қасабанинг бутун янги фикрларини ва шахсларимиздан ҳам кўпроқ муҳим бўлган идеалимизни, тажаддуд¹ даъволаримизни қутқариш учун қатъиян вожибдир. Ўт қўювчи кимсани софталар орасидан топсак, уларни бир даража халқнинг назаридан туширган бўламиз.

Шоҳин афанди бу хаёлга учушдан қўрққандай:

— Бу менга гўзал, аммо ҳаддан ташқари шоирона бир хулёдай кўринаётир, Эҳсон бей,— дер эди.— Эътироф этаманки, айбдор уларнинг орасида эмасмикин, деган фикр, менинг ҳам кўнглимга кела бошлади. Аммо бу — муҳаққақ эмас. Кейин, муҳаққақ бўлганда ҳам, буни ўртага чиқариш учун қўлимиздан нима ҳам келарди?

¹ Тажаддуд — янгилаш, ҳаётни қайта қуриш.

Қасабадаги шов-шув кундан-кунга ортиб, ақл бовар қилмайдиган тусга кира бошлади.

Масалан, «Сариова» газетаси идоди мудирининг судда сўзлаган сўзлари муносабати билан «Нутқи ҳақ» сарлавҳали имзосиз бир мақола босиб чиқарди. Номаълум муаллиф «пок дил ва ҳақпараст мудир»нинг бу сўзларини «фазилаткорона бир эътироф» деб атар, «бир қисмининг моҳият-и сафилонаси» суд ҳузурида майдонга чиққан одамларнинг қўлида ҳалок бўлаётган бечора идоди ёш-яланларига ачинар, шунингдек парвосизлик билан янги фикрли қаллобларнинг тўхтовсиз қоралаётган мадрасалари камчиликлари кўп бўлишига қарамай «бу идоди ёнида оби замзамда етти карра ювингандай пок ва тозаланган эканлиги» тўғрисида гап сотар эди. Бу мақола кўпдан бери сўнггандай бўлиб турган азалий мадраса билан мактаб жанжалини янгитдан оловлантириб юборган, мақбарага ўт қўювчининг масаласини иккинчи планга суриб қўйганди.

Мадраса тарафдорлари янги мактаб тарафдорларига, улар суддаги нотайин сўзлари билан бу ҳужумларнинг туғилишига сабаб бўлган мудир ва унинг ихлосмандларига ёпишишар, фақат маорифчилар эмас, бошқа хизматчилар ҳам бир-бирларига тиш қайрашар эди.

Бошқа томондан эса, мударрис Зуҳту афандининг ўзига айтмасдан босиб юборилган бу мақолани, тажовузкорона бўлибди, деб тўнини тескари кийиб олиши, Ҳожи Айюбнинг партияси билан орасини анча бузганмиш, деган гапларни айтишарди.

Фирқа масъул котиби Жобир бейга келганда, унинг сайловга кўрилайётган ҳозирликларидан бошини қашшишга вақти йўқ эди. Бу нозик кунларда муносабатсиз бир иш қилиб қўйиб, партияларнинг ўртасида жанжал чиқиб кетишидан қўрққани учун бўлаётган шов-шўвларга аралашишдан ўзини тийиб, ўлардай ўжар ва қўпол табиатига қарамай, ҳар қандай кишининг гапини маъқуллаб бош силкар эди. Орада нимаки бўлса, ҳаммаси бечора мутасаррифнинг бошига келиб тушди. Шўрликнинг тинчлиги мутлоқ бузилди. Бу ҳам майли, ҳаммасидан ёмони вазият кундан-кунга оғирлашиб борар, иш марказга етиб боргудай бўлса —

қасабанинг бу ғийбатларига энг кам аралашган, энг масъул одами бўлишига қарамай бу тартибсизликнинг масъулиятини унга юклашар, ишларни тузатиш учун уни, ким билади дейсиз, қайси санжоқда худди шундай фалокатга учраган бир бошқа мутасарриф билан ўрин алмаштиришар ёхуд, шунчаки ишдан бўшатишарди.

Шунинг учун мутасаррифнинг ортиқ мазаси қочган бу Сариевада туришни истамаганини, об-ҳавоси гўзал бир бошқа ерга тайин этилишини марказдан илтимос қилганини одамлар бир-бирларига айтиб юришарди.

XXV

Бир куни оқшом пайт комиссар Козим афанди «Амир Дада» бош муаллимини бозорда учратиб қолди-ю, шартта қўлидан ушлаб, ҳаяжон-ла:

— Ё тавба, қандай ажойиб тасодиф,— деди,— мен сизни қидириб, мактабингизга кетаётган эдим. Кўп муҳим хабарлар бор. Холироқ бир ерга борайлик.

Комиссар билан муаллим бозор кўчасидан чиқишгач, ташландиқ ерлар орасидаги танҳо бир йўлга бурилдилар.

Козим афанди ҳикоясини бошлади:

— Кеча кечқурун бизнинг болалар бозорнинг ичида бир ўғрини тутиб олишибди. Елкасидаги хуржуни билан қорақўлга келтиришди. Мен уни тергов қилдим. Мардикян исмли бир заргарнинг дўконига кирибди. У ерда нима бўлса, ҳаммасини хуржунига урибди. Ўғирланган буюмлар орасида бир кумуш шамдон диққатимни жалб этди. «Каломи Бобо»нинг тобути атрофида худди шу бичимда беш-олти шамдон бор эдики, бир вақтлар ушбу шамдонлар Султон Азиз тарафидан юборилганини гапириб юришарди. Тонг отгач, заргарни қорақўлга чақиртирдим. Бу таъвия ашёси топилганидан жуда севишиб кетди. Шамдон ҳақида ундан исоҳот сўрадим. «Булар беш дона эди. Антиқачи¹ Албер афандидан олдим. Тўрт донасини эритиб, тақсимчалар ясадим. Буни ҳам эритмоқчийдим»,— деди. Зар-

¹ Антиқачи — антиквар.

гарни сўроқ қилиб бўлгач, полиция бошқармасига кетдим. «Каломи Бобо» ёнғини ҳақидаги протоколнинг нусхасини қидириб топдим. Бу протоколга қараганда ёнғиндан кейин вайроналар орасини тинтув қилинганда бирон-бир тузукроқ нарса топилмаган эди. Ҳолбуки, бу шамдонларнинг ва шунга ўхшаш баъзи нарсаларнинг ҳеч бўлмаса эриган бўлаги ҳам топилиши лозим эди. Билмадим, аммо нима сабабдандир ишнинг бу жиҳати ҳеч кимнинг диққатини жалб этмаган. Антиқачи тарафидан заргарга сотилган шамдонларнинг «Каломи Бобо» мақбарасидаги шамдонлар эканлиги менимча аниқ. Булар Албер афандининг қўлига қандай қилиб тушди? Ҳар ҳолда ёнғин кечаси мақбарадан ўғирланган бўлиши керак. Бу ишнинг яна икки томони бор. Ўғрилиқ ёнғиндан аввал бўлганми, йўқса кейинми? Ёнғиндан кейин эҳтимоли менимча анча заифдир. Чунки мақбарага ўт тушар-тушмас полиция воқеа содир бўлган ерга зингиллаганча етиб келган, бинонинг атрофини дарҳол ўраб олиб, ўғриларнинг ишлашига имкон бермаган. Шамдонларнинг ёнғиндан аввал ўғирланганини фараз қилсак, қароқчиларнинг қимматбаҳо бўлган бошқа буюмларни ҳам олишгани ва қилган ўғирликларини яшириш учун мақбарага ўт қўйиб юборганликлари эҳтимоли ақлга келмайдими? Биз кўп муҳим бир изнинг кетига тушдик, Шоҳин афандигинам.

Шоҳин афандининг рангсиз юзи ҳаяжонланганидан қизариб, қовоқлари титрар эди.

— Шамдон қўлингиздами? Уша шамдонлар эканлиги аниқми? — дея сўради.

— Аниқ, Шоҳин афанди. Ўз-ўзимга ишонмай, уни Шайх Рашид афандига кўрсатдим. Устига ёзилган оятларни ва тамғани узундан-узоқ текширди. Кейин: «Каломи Бобо»даги шамдонлар», деди.

Энди антиқачи Албер афандидан эшитинг... Бу одам дили поклардан эмас. Бугун чошгоҳдан кейин унинг тўғрисида яширин суратда баъзи маълумотлар тўпладим. Бир ой аввал Истанбулда бўлган экан. Ун кун бўлибди қайтганига... Сўнгги пайтларда кимлар билан тез-тез кўришганини аниқлаб олдим. Масала жуда нозик бўлгани учун ёлғиз бир ўзим ташаббус кўрсатишга журъат этолмадим, Шоҳин афандигинам...

«Амир Дада» муаллими уни тасдиқлади:

— Яхши қилибсиз... Бу кеча дўстлар билан бир ерга тўпланишамиз-да, бу ишни атрофлича кўриб чиқамиз...

У кеча Шоҳин афанди Нажиб тентак билан комиссар Козим афандини олиб, адвокат Эҳсоннинг уйига кетди, тонг отгунча суҳбатлашдилар. Адвокат прокурорга ва мутасаррифга бир мактуб ёзиб, воқеани билдирди.

Текшириш ишлари ниҳоятда чўзилиб, талайгина қаршиликларга учраса керак, деб ўйлашган эди. Аммо бир ҳафтага етар-етмас ҳақиқат бутун тафсилотлари билан маълум бўлди-қўйди.

Антиқачи Албер афанди Туркиянинг жомеъ, мадраса, кутубхона ва мақбараларининг баъзи қимматбаҳо осор-и атиқа¹ларини ўғирлаб, Оврупога сотадиган бир гуруҳ қароқчиларнинг номидан кекса мақбара қоровулининг катта ўғли билан келишиб олибди. Мақбара қоровулининг ўғли муаллим Ниҳод афандини ёнғин оқшоми қабристон йўлида кўрганини сўзлаган пенсияга чиққан амалдор билан ҳамкорликда «Каломи Бобо»нинг тобути устига қўйилган қимматбаҳо чойшабни, нақшин гуллар билан безатилган Қуръонларни, садафли антиқа рахлаларни ва яна бошқа қимматбаҳо буюмларни тўплаб, антиқачига топширганидан кейин, мақбарани ёқиб юборишганди.

Албер афанди ўғирланган буюмларнинг тоши енгил қисмини ўзи Истанбулга олиб кетган, аммо унчалик бир аҳамиятга эга бўлмаган кумуш шамдонларни кўтариб юришга журъат этолмай, Сариволада эриттирмоқчи бўлганди.

Муаллим Ниҳод афанди қутулди. Хотинини қўйди, болаларини боқиш шарти билан унга ойлигининг бир қисмини ажратди ва бошқа бир ерда муаллимлик қилгани Саривоадан чиқиб кетди.

Шоҳин афанди билан дўстлари уни бир кеча, мўгузли бир қизил кулоҳ билан таҳқирлаб, юзига тупура-тупура олиб ўтилган кўчалардан яна бир карра олиб ўтдилар, қасаба ташқарисидаги булоқ бошигача эсон-омон кузатиб қўйдилар. Бу кузатувчилар гуруҳига

¹ Осор-и атиқа — эски (ноёб) асар.

мактабнинг талайгина болалари ҳам қўшилишганди. Улар ўқитувчиларининг олдига бир-бир келишиб, ундан кечирим сўраб, унинг қўлини ўпдилар. Ниҳод афанди: «Оббо, тўполончилар-е, оббо, сизлар-е», — дея кула бошлади. Аммо куларкан, бирдан кўзларидан шариллаб ёш оқиб кетди.

Ниҳод афандининг ғалабаси Шоҳин афанди ва иттифоқдошлари учун ҳам бир ғалаба демак эди. Сўнгги разолат софта партияларининг обрўсини бир пул қилди.

Шоҳин афанди тўғрисидаги ғийбатлар ўз-ўзидан тинди. Бу, шубҳасиз, вақтинчалик эди. Озми-кўпми фурсатдан кейин бошқа бир сабаб билан яна такрорланиши мумкин эди. Аммо ундан аввал жаҳон уруши бошланиб қолди. Софтлар энди ўз дардлари билан ўзлари овора бўлиб кетдилар.

Яшил қўшин кўнгиллилари аскарликка бормаслик учун тўрва халтага тушган балиқлардай ҳафталарча роса тўлганишди. Жуда оз қисми ўзини қутқариб қолди. Кечикканлари елкасида беш кунлик овқатлари билан Кавказ, Чаноққалъа йўлларида тутдилар.

Мударрис Зуҳту афанди билан масъул котиб Жобир бейнинг ҳам қўлни қўлга бериб, оташин хитоблар айтиш учун кутган буюк кунлари келган эди. Бири: она қорнидан қиличлар билан ёриб олинган ва найзага тизилган ҳали сочлари битмаган Болқон гўдақларининг интиқомини олишни; иккинчиси эса: халифаниннг бир ишорати билан бутун Ислом оламининг оёққа қалқиб Оврупода салиб-и қаҳр ва тадмир¹ қилишини кўришни истарди. Бу имон учун курашувчилар яна ўша оташин хитоблар айтилган пайтда қўшиннинг биринчи сафларида қўлни қўлга бериб боражакларига доир берилган ваъдаларига содиқ қолдилар. Жобир бей тиш-тирноғигача қуролланган жонли кемага айланди-қолди. Зуҳту афанди чолворининг боғичи ўрнига бир ўқкамар тақди. Сариева кўнгиллиларининг бошида дуолар, нутқлар, илоҳийлар ўқиб, йўлга чиқдилар. Ордан бир ярим ой ўтгандан кейин Зуҳту афандининг касалга чалиниб Сариевага қайтгани ва шу ернинг шифохонасида бавосири операция қилинганлиги ҳақида гап тарқалди. Жобир бей ҳам кетма-кет кела қолди.

¹ Т а д м и р — синдириш.

Маълум бир жойга етгандан кейин масъул котиб жаб-
ҳа орқасида анчагина зарур ва олий вазифалари бор-
лигини хотирлаб қолганди. Хоин муҳолифларнинг эн-
ди, ҳамма ўзи билан ўзи овора, деб мамлакатнинг
ичкарасида бир бузғунлик қилиб қўймасликларига
моне бўлмоқ, қасабанинг озиқ-овқатини назорат этмоқ,
ейиладиган, ичиладиган нарсаларни, келди-кетдини,
кирди-чиқдини ҳисоб-китоб қилмоқ учун бир ташки-
лот тузиш лозим эди.

* * *

Шоҳин афандига келсак, у, урушнинг оқибатини
ўйлаганда, жуда никбин эмасди. Ҳар ҳолда ўз милла-
тини, армиясини жуда яхши биларди. Тарих неча мар-
таба бу армиянинг толесизликлар, бўлмағур тасодиф-
лар, ички хиёнатлар ва идора этолмасликлар сабаби
билан бузилиб, парчаланиб кетганини кўрсатганди.
Аммо бу армияда шундай ҳеч тушуниб бўлмайдиган
бир хусусият бор эдики, энг буюк бузғунликлардан
кейин кўз юмиб очгунча такрор тўпланиб, аввалгиси-
дан ҳам қувватли бир армия ҳолига келиб қоларди.
Лекин унинг «Амир Дада»да бутун фалокатларнинг
боши бўлган жоҳилликка ва яшил кечага қарши қура
бошлаган заифгина истеҳкоми ҳам бир карра йиқил-
гудай бўлса, қайта ўз ҳолига келмасди.

Шоҳин афандининг уруш пайтидаги вазияти эски-
сидан фарқли эди. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора бўл-
гани учун, ғийбат қилишга вақт йўқ эди. Кейин, кун-
дан-кунга кучайиб бораётган ташқаридаги таҳлика
қаршисида энг азалий душманларнинг ҳам қалблари-
да бир-бирларига нисбатан муҳаббатга ўхшаган бир
нарса — янгича бир ҳис уйғонгандай эди. Илгари софта-
лар мадрасалар атрофида безовта арилардай узлуксиз
визиллаб айланишар, ҳадеб ичига кириб-чиқишар эди.
Энди, ниҳоят мадрасаларнинг бир қисми ёпилган ва
улар ташландиқ ари инларига ўхшаб кетарди. Ёпил-
маган бир-иккисидан эса, аскарликка ярамайдиган уч-
беш майиб-мажруҳ, нимжон софтанинг сассиз-садосиз,
имирсилаб юрганини кўриш мумкин эди. Қасабадаги
кучлар бамисоли тенглашиб қолгандай туюларди. Шо-
ҳин афанди энди Саривонинг энг обрўли шахсларидан

ҳисобланарди. Айюб Домла уни ўйинчоқ қилиб ўйнамасди.

Ўзини маълум даражада тажовуздан масъум кўрган «Амир Дада» муаллими яна ширин тортиб кетди. Минг заҳмат билан бунёдга келтирган янги биносининг эшигини бегоналар учун ёпиб қўйди. Беш йилдан кўпроқ вақт мобайнида мактаби ва фақат болалари билан машғул бўлди.

I

Бир май куни эрталаб Сариева узоқ тўп садоларидан уйғонди: юнонлар келаётган эди. Текисликнинг энг охиридаги тоғ оралиғида сўнгги бир умидсиз жанг борарди.

Измир шахрининг ишғол этилиши гарчи аҳолини анча-мунча ташвишга солган бўлса-да, аммо юнон аскарининг бу қадар тез суръат билан Онатўли ичкари-сига ёриб кириши мумкинлигини ҳеч ким хаёлига келтирмаганди.

Сариева бир маҳшар, қиёмат-аросат кунига айланди қолди: кўчалар бошдан-оёқ хотин-халаж, бола-чақа йиғи-сиғилари билан тўлиб кетди.

Бошларига сочиқлар ва ёки шунга ўхшаш нарсалар ташлаб олган рўмолсиз хотинлар, тўшакларидан ҳозиргина турган яланг оёқ болалар уйларида ташқарига отилиб чиқишарди.

Аҳолининг бир қисми оқим ҳолида ҳукумат жаддаси томон шошар, бир қисми эса, душман ҳозирдан қилич яланғочлаб қасаба кўчаларини тарай бошлагандай ўчоғини ўчирмай, эшигини ёпмай, тўғри тоғларга қочиш учун қабристон кўчасига қуйиларди.

Ҳукумат саройида бир неча ходим билан шошиб қолган уч-беш маъмурдан бошқа ҳеч кимса йўқ эди. Рўпарадаги почтахона атрофи эса ғиж-ғиж одамга тўла эди. Бутун аҳоли бир-бирига эргашиб шу ерга тўпланарди.

Мутассарриф Муфит бей билан маҳкаманинг раиси телеграф бошидан нари кетмасдилар.

(Муфит бей ҳали ҳам Сариевада мутасарриф эди.

Фирқа инқилобига қарамай у яна ўз вазифасида қолишга муваффақ бўлганди.)

Семизлиги бир хасталик даражасига бориб қолган Муфит бей оқшомдан бери телеграф бошида тер тўжиб, узлуксиз равишда сигара чекар ва айрон ичарди. Унинг икки вазифаси бор эди: биринчиси, билган нарсаларини ўзидан юқоридаги раҳбар кишиларга етказиш ва улар берган кўрсатма асосида тадбирлар белгилаш; иккинчиси, ваҳимачиларни тинчлантириш учун таҳлиқани мумкин қадар аҳолидан сир сақламоқ.

Муфит бей икки кундан бери олган хабарларини сир сақлаш билан иккинчи вазифасини муваффақиятли адо этган эди. Аммо биринчисини бажаришга имкон йўқ эди. Чунки вилоят маркази душман қўлига ўтганди. Нима қилиш лозимлигини билиш учун ким билан ҳам гаплаша оларди? Ҳатто телеграфнинг айрим бўлимлари билан алоқа ҳам узилган эди. Аммо у бунга парво қилмай, телефон бошидан, ўз амалидан айрилла олмас эди.

Катта амалдорлар ва баобрў кишилардан бир қисми минг захмат билан оломонни ёриб телеграфхонага кирдилар. Ичкарида шовқин-суронли бир музокара бошланди. Лекин аҳоли бу музокарадан бирор-бир натижа чиқишини пойлаб ўтирмади. Ҳар ким ўз боши устида қайғура бошлади.

Жандармлар уйига бамисоли ўт тушгандай орқаолдига қарамай, тоғ йўлини тутиб қочган аҳолини орқага қайтарарди. Маҳаллаларда шошилиш равишда бу ердан кўчиб кетишга ҳозирлик кўриларди.

Ўзига тўқ оилалар араваларга, отларга, эшакларга юк ортар, гиламлар, озиқ-овқат тўла саватларни тойтой қилиб боғлашар, фақир оилалар эса, елкаларида бўхчалар, хуржунлар, ҳали юрмаган болалар билан йўлга тушардилар.

Хотинлар дарвозаларини қулфлаганларидан кейин тўлиб-тўлиб деразаларга қараганча йиғлашарди, уларнинг бир қисми уйларини Оллоҳга, Пайғамбарга, авлиёларга, бир қисми қасабада қолаётган қўшнилариغا омонат қолдиришарди.

Қолганларнинг кўпчилиги хасталар ёхуд оғир касалга йўлиққан одами бўлган кишилар, кексалар, кейин, «Ўлим қаерда бўлмасин, барибир ўлимдир!» дегувчи шалпайган фақир одамлар эди.

Қочоқлар карвони сал томчилаб турган ёмғир остида қабристон ёқалаб кетди. Ёнбағирдаги боғлар орасидан таралган ва тиклашган тоғ йўлида тирманша бошлади.

Тоғнинг шимоли-шарқида, беш-олти соатлик бир масофада «Олачажом»¹ деган бир қишлоқ бор эди.

Сариоваликлар даставвал шу қишлоқда тунадан умидвор эдилар. Аммо йўл кўп узоқ чиқиб қолди. Агар шу кетиш бўлса, кечгача ҳам қишлоққа етиб боришлари гумон эди.

Аввалига бир аскар табуридай² тўп бўлиб кетаётган карвон, аста-секин сийраклашиб узая бошлади. Бир учиди бадавлат кишиларнинг оилалари ва ҳар хил ашёларни ортган юк аравалари узоқлаша-узоқлаша нуқта ҳолига келгани ҳолда, бу учи ҳалиям боғлар орасидаги йўлдан судраниб борарди. Бола-чақали оилалар, кексалар, айниқса ҳолдан тойиб қолишди. Уларнинг бир қисми қора терга тушиб, юқорига кўтарилишар, бир қисми мутлақо юришга мадори қолмагач, дарахтлар тагида, йўл четидаги буталар панасида ёхуд тош йиғинлари устида дам олиб ўтиришарди.

Кейин, йўл машаққати ва қийинчиликларига чидай олмасликларига ақли етганлар ҳам, шарт орқасига бурилиб кетганлари ҳам кўринарди.

Шоҳин афанди, елкасида хуржуни, оёғида енгил пойафзали билан карвонга қўшилганди.

Қасабанинг истилоси, мактабининг ёпилиши муносабати билан бу ерда у қиладиган иш қолмаслигини тушунган, бир-икки китоб билан, бир сидра кийим-бош ва озгина егулик олиб Сариовани тарк этганди. Бундай йўлчилик уни қўрқитмас эди. Негаки, бундай мақсадсиз, охири нима билан тугаши маълум бўлмаган ғурбатли саргузаштларга рамазон закоти йиғиб юрган талабалик вақтларидаёқ кўникиб кетганди. Мана, ҳозир у одамлар тўдасидан ажралган ҳолда йўлнинг четидан аста одимлаб бораркан, неча йиллардан кейин яна ўша эски ҳаётига қайтгандай бир нарсани ҳис этар, эшитилар-эшитилмас мингиллаганча айтиб кетаётгани мактаб ашулалари беихтиёр диний қасидаларга айланарди. Бу орада ундан қирқ-эллик одим нарида

¹ Олачажом — олача қарағай, олақарағай деганидир.

² Табури — батальон.

бир арава тарақлаганча ўтиб қолди. У бошини кўтарди. Араванинг ичида мутасарриф Муфит бей билан мударрис Зуҳту афандини ва идоди мудирини кўрди. Дарҳол саломлашдилар.

Зуҳту афанди, қўли билан ўзларини ва аравани кўрсатди, қўлларини очиб, бўйинини қисаркан, бир та-ассуф ишоратини қилди.

Шоҳин афанди унинг: «Сени жон деб олардик, аммо ўзимиз зўрға сиғиб турибмиз аравага, сен сиғмайсан-да»,— демоқчи эканини англаб, унга ташақкур айтди.

Бу арава денг, унда бир қизиқиш уйғотди. Ажабо, қасабанинг ҳоли нима кечди экан? Наҳотки, ҳаммаси тугаган бўлса? Ҳай, майли, идоди мудирини ҳам ўзи каби қасабадаги вазифасини тугаган деб билиб, йўлга чиққан бўлсин. Ҳай, майли, у ернинг машҳур уламосидан, бир таҳлика замонида сурувнинг бошида туриши лозим бўлган бир чўпон вазиятидаги одам бўлишига қарамай Зуҳту афанди ҳам маълум даражада маъзур кўрилсин, аммо мутасарриф қандай қилиб ўз вазифасини ташлаб қоча олди экан?

Шоҳин афанди, бирор-бир янгилик эшитиш дардида юришдан тўхтаб, орқадан келаётганларни кута бошлади.

Уч-беш дақиқадан кейин хотин-халаж ва болалар билан тўла бир соябон араванинг орқасида икки отлиқ кўринди. Булардан бири собиқ фирқа масъул котиби Жобир бей эди.

Вақтинча сулҳ тузилиб, ҳукумат ўзгаргач, Жобир бей ҳам сиёсатдан узоқлашган, уруш даврида катталашиб-катталашиб улкан бир мулкка айланган ерларида узумчилик билан шуғуллана бошлаганди.

Масъул котибликдан озод қилингач, у эски димоғдорлигини ҳам, улуғворлигини ҳам ташлаган, нозик, мулойим, одобли бир одамга айланиб қолган эди. Орасира айрим ишлар билан қасабага тушди дегунча, эски пайтларда берган саломига алиқ олишни ҳам лозим кўрмагани кимсаларни учратиб қолса, энди улар билан ака-укалардек суҳбатлашар, ортиқ сиёсат билан машғул бўлмаётганини, Оллоҳнинг берганига қаноат қилиб, янги ҳукумат ривож топсин, деб дуо қиладганини ҳар кимсага алоҳида-алоҳида такрорларди.

Аммо бу сўнги воқеа ундаги фирқачилик ғайра-

тини янгидан оловлантириб юборди. У Шоҳин афанди-ни кўргач, отини тўхтатди: «Сенга маъқулми номус-сиз ҳукуматнинг ишлари? — деди. — Уялмасдан-нет-масдан бутун айбни бизга юклашарди. Биз кетдик иш бошидан... кўрдингми, мамлакатимизни қай аҳволга келтирдилар... киритдилар душманни Онатўлининг ич-карисига, то жанггоҳимизга қадар. Оллоҳ кўрсатди бизга иккинчи марта муҳожирлик фалокатини... таш-ладик еримизни, юртимизни иккинчи мартаба... туш-дик шундай ачинарли ва вайрона йўлларга... Кўряп-санми, у олчоқ мутасаррифни, қочди оёғи куйган ит каби, ҳайф ўшани тилга олганимга!»

Жобир бей қўли билан мутасаррифнинг аравасини кўрсатди-да: «Ҳали кўрасан... бу қилган ишинг шун-дай қолдирилмайди», демоқчи бўлгандай, муштини силкитди.

Эски масъул котиб Шоҳин афандига талайгина янгиликлар етказди: маҳкама раиси билан мутасар-риф ўртасида жанжал чиқибди... Муфит бей ишғол этилган ерларда вилоят раисларининг ва бошқа амал-дорларнинг бошига тушган кун менинг ҳам бошимга тушмасин деб, қочиб қарор берибди... Маҳкама раи-си гўё қасабани ҳалокатдан, аҳолини қирғиндан қут-қармоқ учун гулдасталар тайёрлатиб, ёнида қасаба аъёнларидан тузилган бир ҳайъат билан душманни кутиб олишга чиқармиш...

Шоҳин афанди, Жобир бейдан эрта билан қасабада рўй берган қий-чув пайтида йўқотиб қўйган яқин дўстларига доир тафсилотларни ҳам олди.

Ҳамиша сассиз, садосиз жим юрадиган муаллим Расимга бир бало бўлибди. Ақлдан озадиганларнинг ишини қилибди. Почтахона атрофида тўпланган оло-монга нутқ сўзлаб: «Бу соатда бизнинг қилишимиз ке-рак бўлган муҳим бир ишимиз бор: қуроли бўлганлар қуроли билан, бўлмагани таёғу тош билан душманни қарши олишимиз керак», — дея бақира бошлабди. Жо-бир бей кўзларини олайтирганича:

— Танангга ўйлаб кўр, биродарим... — дерди. — Мен бу қасабани ундан юз чандон қаттиқ севаман. Андак-кина умид бўлса эди, ҳаммамиз ҳам жонимизни тик-масмидик, лекин, афсуски, ватанимиз ўғлонларининг кўра-била туриб ўзларини ўтга отишлари... Чўлоқ оё-ғига қарамасдан, шундай бўлмағур ишга бош-қош бў-

лаётир сенинг оғайнинг... Ҳеч қарши туриб бўладими таёқ билан, тош билан қурол-яроғи мукамал бўлган бир армияга қарши? Инглизлар юнонларга миллионларча лира пул берган, юз мингларча милтиқ, мингларча тўп, ҳисобсиз ўқ-дори...

Шоҳин афандининг кўз олди қоронғилашиб кетиб, бутун вужудида титроқ турди:

— Кейин-чи,— деди у.— Кейин...

У сўзида давом этди:

— Ақли бор кишилар қулоқ осмади бу мантиқсиз сўзларга... Ва лекин беш-ўн ялангоёқ, бу қуруқ ҳаяжонга лақ этиб учди. Бошладилар «қурол истаймиз» дея бақирмоққа, шовқин-сурон солмоққа. Бу пайтда бош комиссар Козим афанди ҳам ўшалар билан барабар бўлса бўладими? Қўл остидаги ёш полициячилардан беш-олти йигитчани ёнига олиб айланиб юрибди қорақўлларда... Полицияга, жандармага оид қандай қурол бўлса, тарқатди аҳолига... Буларга саккиз-ўн нафар тамаки фирмасининг қоровуллари ҳам қўшилишди. Улар тезлик билан партизанлар отряди тузиб, қасабадан чиқиб кетишяпти... Бу Расимни мен ақли бор бир одам деб ҳисоблардим. Ўзини ҳам, гуноҳсиз бир қанча бечораларни ҳам қолдирди балога...

Жобир бей буларни сўйлагандан кейин Шоҳин афанди унинг ўзини айблаб қолишидан қўрқди:

— Аммо мен нима, қўл қовуштириб турармидим? — деди у.— Мен ҳам қиламан албатта бир нарсалар... Лекин биринчи галда шу бола-чақани тинч-осоишта ерга жойлаштириб олай.. Худо хоҳласа, яна кўришармиз...

Эски масъул котиб аста-секин узоқлашиб кетган соябонли аравага етиб олмоқ учун отига қамчи босди.

Шоҳин афандининг негадир энди юргиси келмай қолди, йўл четига чиқиб, хуржунининг устига ўтирдида, бошини қўлларининг орасига олиб, ўй сура бошлади:

Вой, бечора, Расим-э, вой, шўрлиг-э... Бир вақтлар, мана шундай тўсатдан келиб қолган бир қарор уни кўнгилли равишда Болқон урушига боришига, оёқларидан бирининг чўлоқ бўлиб қайтишига сабаб бўлганди. Бу сафар энди орқага омон қайтмас. Бечоранинг замон-замонда мана шундай жазаваси тутиб турарди. Жаҳон уруши пайтида ҳам бошланғич мактаб муал-

лимлиги ва мажруҳлиги каби икки сабабга кўра ас-карликка чақирилмагани ҳолда, талай вақтгача: «Кўнгилли бўлиб кетаман, ҳеч турулмаман», — дея, ўз сўзида маҳкам туриб олганди. Шоҳин афанди мактабдаги вазифасининг ҳам, чегарадаги вазифасичалик жуда аҳамиятли эканлигини унга неча бор айри-айри далиллар билан исботлаб, фикрларидан қайтаришга муваффақ бўлганди.

Балки, бу сабоҳ у билан бирга бўлганларида, уни тинчлантириш қўлидан келармиди? Ё келмасмиди? Ҳозир унинг ўзи ҳам шубҳаланиб қолди бу ҳақда. Расимда ажиб бир хусусият бор эди. Тинч вақтларда бир гуруҳ ватандошлари билан қаттиқ тортишиб қолгудай бўлса, ҳамиша бу тортишувни жанжаллашмасдан, ширинлик, осойишталик йўли билан ҳал қилишнинг тарафдори эди. Аммо босқинчи ҳақида гап кетдими, тасом — бу босқинчи унга диндош бўлса ҳам, барибир — ҳамма шайтонлари бошига йиғлаб келишарди-ю, у теварак-атрофни бутунлай ўзга рангда кўра бошларди.

Ҳа, борди-ю, бугун тасодифан бирга бўлганларида, нима, ишнинг натижаси ҳалигиндай бўлиши мумкин эмасмиди? Мумкин эди. Нега деганда, Шоҳин афандининг бу қадар пок, бир оташ билан ёнган инсонни йўлидан қайтармоқ учун бир нарса дейишга, зотан тили гапга келармиди? Бу ҳам бир айри масала.

У, боши қўллари ичида, ҳорғин ва маҳзун хаёлга толиб ўтирар экан, қочоқлар қарвони оқим-оқим йўлдан ўтишда давом этарди. Елкаларидаги оғир юкнинг тагида тинчгина юк ҳайвонларидай ҳарсиллаб бораётган эркаклар, кўчманчилар каби болаларини орқаларига боғлаб олган хотинлар, ҳар хил ашёлар ортилган замбилгалтакларни итаришиб кетаётган болалар...

Тўққиз-ўн ёшлардаги бири қиз, бири ўғил икки опа-ука кичкинагина аравада бир жун аёлга ўралган ҳаста ва заиф бир хотинни икковлашиб — униси у ёғидан, буниси бу ёғидан ташиб боришарди. Қиз жуда ҳолдан тойган эди. Ора-сира тўхтаб, толиб кетган билакларини силаб, бир оз дам олса, ўғил боланинг жаҳли чиқиб, катталар ишлатадиган сўзлар билан уни сўка бошларди.

Мана, Шоҳин афандининг ўз талабаларидан ўн уч ёшлардаги бир бола, чамаси уч яшар келадиган эгизак

укаларини бир хуржуннинг икки кўзига солиб олиб, елкасига ортмоқлаганди. Болалар акаларининг елкаси устида бир-бирлари билан ўйнашиб кетишарди.

Мана, тўхтовсиз йиглаб бораётган бир хотиннинг қўлида бир бола ҳар иккининг бирида орқасига ўгирилиб: «Дадам... Дадам!» — дея бақирарди.

Мана, яна бир бола, товуши бўғилиб кетибди, юзи, кўзи чағн, тупроқ, лой, ёлғиз бир ўзи чопиб қеляпти ва: «Оғабей, ҳоо оғабей», — дея йўқотиб қўйган акасини ахтарарди.

Бу жонни жонга фидо қилиб, бошма-бош, минг заҳмат билан бораётган карвонни ора-сира кучли отлар қўшилган извошлар, юк аравалари ёриб, олдинга ўтиб кетарди.

Шоҳин афанди мана шу қочоқларнинг ичида машҳур Ҳожи Эминни, унинг куёви Убайд бей билан бирга Қодирия даргоҳининг шайхини ва Сариевнинг таниқли ва бой кишиларидан бир қанчасини таниди.

Негадир хуржунини орқалашга, қайтадан йўлга тушишга қуввати йўқ эди.

Эрта билан сел олиб кетган бир тахта парчасидай олмонга қўшилиб кетиб: «Мактабим ёпилди. Энди Сариевада менинг қиладиган ишим қолмади», — дея йўлга тушганди. Аммо ҳозир унда бир шубҳа пайдо бўлганди. Ажабо, қасабадаги вазифаси ҳақиқатан ҳам битганмиди?

Бу жойларда катта мавқелар ва катта бейликлар орттирган кишилар, жон қайғусига тушган, қочинлар, орқадагиларни ўйлашмасди. Ҳолбуки, хасталик, кексалик, йўқсуллик каби сабабларга кўра орқада қолиб кетган бечоралар ҳар қачонгидан кўра ҳозир ақлли кишиларнинг ҳомийликларига муҳтож эмасмилар? Бир эҳтиётсизлик, кераксиз бир ҳаяжон ва шошмашошарлик қасабани қиргин остида қолдириши мумкин эди. Қайси мамлакатларда қандай сафолатлар ичида қанча давом этиши номаълум бўлган бу йўлчиликнинг бошланишидаёқ қолдан тойиб йўл чеккаларига тўкилганларнинг, елкаларида юклари ва болалари билан орқага қайтганларнинг сони борган сари ортиб борарди.

Шоҳин афанди бундан сал аввал: «Оғабей... оғабей», дея йиглаб, тепадикка кўтарилиб кетган кичик боланинг яна йиғлаганича орқага қайтганини кўрди.

Акасини топишдан умидини узган шекилли, энди «Ога-бей», дея бақирмасдиям-чақирмасдиям.

Яна у қайтаётганлар орасида ўз мактабининг энг кичик, энг фақир талабаларидан бирини ҳам кўрди. Оёғини сиққан ботинкаларидан бирини ечиб олганди. Ҳорғин эди. Аммо юзида севинчга ўхшаш бир нарса бор эди. Қасабада шошилишч бир иши бордек зинғилларди.

Шоҳин афанди уни ёнига чақирди, нима сабабдан орқасига қайтганини сўради. Бола ҳеч тортинмасдан жавоб берди:

— Биз тўрт ака-укамиз... Отам билан онам бизни олиб кетишди... Бувим уйда ёлғиз қолди. Бувим бечора касал, туриб юролмади. Мен катта ўғилман. «Мени уйда қолдиринг, бувимга қараб тураман», деб роса йиғладим, аммо қулоқ солишмади, мен ҳам улардан қочдим... Бормасам бўлмайди...

Шоҳин афанди:

— Отанг билан онанг хавотирланиб минг азобга дучор бўлишмайдими?— дея сўради.

Бола елкаларини қисганича, жавоб берди:

— Нима қилай?.. Бўлмаса бувимга ачинмайми? Қолиб кета берсинми бир ўзи? Мен унга қараб тураман. Ҳеч нарсани билмасам ҳам бир луқма овқат тайёрлашни биламан. Мени кўрса, бувим бечора тозаям севиниб кетади.

Бола ерга ўтириб, ботинкасиз оёғига кирган тиконларни чиқараркан, кулар, севинарди. Хаста бир бувисининг қўлини тутиб севинтирмоқ умиди унинг хаёлидан душман даҳшатини ва онасининг, отасининг, укаларининг айрилиғи аччиғини тамомила сиқиб чиқарганди.

Шоҳин афанди кўзларини юмди, бу фидокор болани хаёлида ғайри ихтиёрий дўсти Расим билан ёнма-ён қўйди. Ўзича таққослади. Ўзини буларнинг олдида кичик ва бечора бир одам деб топди, виждонидан уялди. Саривоада қиладиган ишлари бўлмаганига нечун ҳанузгача шубҳаланиб ўтирибди? Сочли-соқолли кап-катта одам, ўқувчим деб юрган, одам қилиш вазифасини бўйнига олган шу жимжилоқдай боласидан — ўз талабасидан сабоқ олаётирми?

Шоҳин афанди кўзларини очганда кўнглидаги шубҳалар тарқалган, юзи ҳеч бир нарсани, ҳатто унинг ўзи

ҳам энди ўзгартира олмайдиган буюк қарорларини берадиган пайтларидек, жуда мулойим, сокин тусни олган эди.

У аста ўрнидан турди-да, елкасига хуржунини ташлади, сўнгра боланинг қўлидан ушлаб, Сариова томон қайтаётган одамларга қўшилишиб кетди.

Бир пайтлар у: «Мен ўзимни Сариовага тикканман... Ё ғозий, ё шаҳид»,— дея берган сўзига охирига қадар содиқ қолиши даркор эди. Пешанасига нима ёзилган бўлса, шуни кўра беради.

II

Юнон қўшинлари у кеча Сариова дарвозаларига қадар етиб келди. Аммо ичкарига киролмади, тонг отишини пойлади.

Зотан бутун кечаларини кишига ғамгинлик келтирувчи каттакон бир қабристон қоронғилиги ичида ўтказадиган бу эски мусулмон қасабаси янада қўрқинчли қоронғиликда эди. Фонарчилар, балки қочганлари, балки қўрққанлари учун кўча фонарларини ёқмагандилар. Ҳатто мақбаралар ҳам қоп-қоронғи зимистон эди.

Хоҳи мусулмон бўлсин, хоҳи христиан бўлсин, аҳоли уйларда чироқ ёқишга қўрқарди. Сариова бу кеча ҳукуматсиз эди. Ким нима истаса қилавериши мумкин эди.

Қоронғи тушганда мактабга кириб келган Шоҳин афанди озгина нон билан пишлоқ егандан кейин, шундай, усти бошини ечмай ўрнига чўзилди. Мунтазам бир нарсани ўйлашга ҳоли қолмаганди. Ҳадеб кўз ўнгидан узун бир туш каби аралаш-қуралаш ва охири йўқ хаёллар ўтарди. Сариовадан Олачажомга кетган йўл, қоронғилик ичида бутун ҳамма ёқни фарёдга тўлдирган бир маҳшарга ўхшаб кўринарди.

Шоҳин афанди тинимсиз қочоқларни ўйлар, бу қоронғи, жимжит кечанинг ниҳоясини, унинг кетидан келадиган номаълум тонготарни тасаввур қилолмасди.

Ахийри бир вақт — уйқу билан уйғоқлик орасида бир ғариб толғинликка тушди. Оломон кўз ўнгидан нари кетди. Ҳозир у фақат: «Огабей, огабей»,— дея йиғлаган боланинг узун бир йўлда ёлғиз ўзи чопиб кетаётганини кўрар, унинг товушини эшитарди.

Аммо бу нарса ўймиди, йўқса, тушмиди, ажратолмади. Толғинлик қанча давом этганини ҳам билолмай қолди. Бир вақт узоқдан келаётган отишмаларнинг товушидан уйғонди. Уйғонди-ю, деразага чопди. Ҳали тонг отмаган эди. Водийда бир нарсанинг бўлаётгани аниқ эди. Отишма садолари борган сари зўраяр, бунга ора-сира тўп гумбурлашлари ҳам қўшилиб қўярди.

«Янги мактаб» юксак бир тепаликда жойлашган эди. Шоҳин афанди иккинчи қаватдаги хонасидан водийни жуда яхши кўриб турарди. Боғлар орасидаги кичик тепаларда қоронғиликни ёриб у ер-бу ерда чақмоқлар порлаб сўнар, дам-бадам отилаётган ракета-ларнинг ўқлари, ҳамма ёқни ёритиб ерга аста қўнарди. Боғларнинг орасидаги кичик тепалар узоқда хурсандчилик қилаётган бир шаҳарга ўхшарди.

Шоҳин афанди, деразанинг олдида ўзидан ўзи гижиниб аччиқланар: «Расим ўлаётир, Козим афанди ўлаётир... Оҳ, ака-укаларим, оҳ, жигарларим!» — дея кичқирар эди.

Бу отишма бир соат қадар давом этганди кейин тўхтади. Водийга яна даҳшатли қоронғилик ва жимжитлик чўкди.

Шоҳин афанди бир шағам ёқди. Расимнинг каравоти эрталаб қандай тартибсиз ҳолда ташлаб кетилган бўлса, ўшандайлигича турарди, деразадан кирган шамол кеча кечқурун ухлашдан аввал ўқиган китобининг очиқ саҳифаларини варақларди.

У бечора ҳозир илма-тешик бўлган вужуди билан ким билади дейсиз, қайларда ётибди? Шоҳин афанди ичида Расим шубҳасиз ҳалок бўлган, деб ишонар эди.

* * *

Узоқдаги милтиқ товушлари аллақачон сўнган эди. Аммо Шоҳин афандига ҳамон яқин атрофлардан гумбур-гумбурлар, бақирӣқ овозлари эшитилаётгандай туюларди. Энди у ўз қулоқларига инонмай қўйди. Сезганларининг ваҳима эканлигига ишонмоқ учун яна деразанинг олдида келди.

Қасабанинг қуйи томонидаги христианлар яшайдиган маҳаллада ғалати ёруғликлар кўрди. Бир оздан кейин мактабдан уч-тўрт юз метр наридаги бир кўчада

қадам товушларини эшитди. Нима бўляпти ўзи? Водийдаги жанг, ажабо, шаҳаргаям ёйилдимикан? Мусулмонлар билан христианлар ўртасида бир воқеа рўй бердимикан? Шундай бир иш чиққан бўлса нақ фалокатнинг ўзи-я! Юнонликлар Саривоада ҳаммани қириб ташлайдилар, қасабада қолган жамийки мусулмонларни бошидан охиригача қиличдан ўтказадилар. Овозлар эса алланечук тинмас, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда чироқлар липиллагани кўринарди. Ҳатто бир-икки марта револьвер ҳам отилди.

Шоҳин афандининг хавотири борган сари кучайиб, чидаб бўлмас бир қолга айланди. Фесини қидирди, тополмади, эшикнинг орқасида кўзига чалинган йўғон таёқни қўлига олди-ю, яланг бошлигича қўчага отилди. Узоқроққа бориш нияти йўқ эди. Шу теварак-атрофда битта-яримта одамни учратиб, ундан янгилик олиш умидида эди. Аммо кўрлардай қоронғи кўчаларда таёғи билан қанча тимирскиланиб юрмасин, лоақал бир инсон зотини учратмади. Талайгина йўл юргандан кейин у тик бир баландлик бошига етиб келди. Тепаликнинг ҳов пастида Раҳматилло Пошо жомеъсининг теварак-атрофида бир ёруғлик кўзга ташланарди. Шоҳин афанди, бир оз аввал, мактабда шовқин-сурон қай томондан кирганини аниқлай олмаган эди, мана энди овозлар шу тарафдан келганини англади. Бузуқ тош йўлларда қоқилиб-йиқилмаслик учун минг эҳтиёт билан битта-битта пастликка тушди.

Жомеънинг ҳовлисида ва шу теварак-атрофдаги учбеш дўкондан иборат кичик бозорда оломон қайнарди.

Кўчанинг қоронғилигини ёлғиз баъзи кимсаларнинг қўлидаги фонарларгина ёритарди. Гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўпланишган талайгина одамларнинг бир-бирлари билан худди уришишаётгандай бақириб-чақиришлари, қўлларидаги таёқларининг, чўкичларининг чайқалиши кўзга ташланарди.

Шоҳин афанди бу гуруҳлардан бирига яқинлашдида, воқеани сўради.

Маълум бўлишича, бундан бир соат аввал румлар Янги маҳаллада бир мусулмон сутчи билан унинг ўғлини ўлдиришибди; орага тушмоқчи бўлган бир қоровулни ҳам таёқ билан бошига уриб, ярадор қилишибди. Бечора бир амаллаб уларнинг қўлидан қочиб қутулибди-ю, бошидан қонини оқизиб, мана шу ергача келиб-

ди... Эшикларни тақиллатиб, ҳаммага жар солиб, румларнинг қуролланаётганликларини, тонг отганда мусулмон маҳаллаларига ҳужум қилмоқчиликларини хабарлабди... Аҳолидан бир қисми қабристон тарафлардаги юқори маҳадлаларга қоча бошлабди, бир қисми эса, таёқ, болта, қўлига нимаики тушса, олиб, бу ерга чопибди. Мана, энди нима қилишларини билолмай бир-бирларига гап бермай туришган экан.

Шоҳин афанди бу маълумотни олгандан кейин, гуруҳларни оралай бошлади. Одамлар ўртасида қўрқув ва шашқинлик ҳисси ҳоким эди. Аксарият мана шу ерда бўлишни, румлар уйларини ёқишга, бола-чақаларини ўлдиришга келгудай бўлсалар, уларни шу ерда қарши олишни маъқулламоқда эди. Аммо оломоннинг ичида саккиз-ўн ҳовлиқма ҳам бор эдики, «Биз улардан аввал Янги маҳаллага ҳужум қиламиз. Тўпланишларига вақт қолдирмаймиз. Мусулмонларнинг қони тўкилишига имкон бермаймиз», — дея бақириварди.

Шоҳин афанди «Янги маҳалла»даги румларнинг бу кеча мусулмон маҳаллаларига ҳужум қилиш фикрида бўлганликларига қатъиян ишоналмасди. Чунки ҳарқалай озчиликни ташкил этишарди. Мусулмонлар ўзларини бир қошиқ сувда бўғиб ташлашларини билишарди.

Сутчи билан ўғлининг ўлдирилиши ҳар ҳолда, тасодифий бир воқеа бўлган бўлса керак.

Вазият жуда хавфли эди. Қўрқув ва шашқинлик бу бечора инсонларни бекишан жинни ҳолига солиши мумкин эди. Дақиқа сайин ҳужум қилиш тарафдорларининг ҳаяжони бошқа кишиларга ҳам юқаётгани сезилиб турарди...

Жомеънинг рўпарасидаги қатор дўконлардан бири Хиристаки деган кекса румнинг дорихонаси эди. Хиристаки зарарсиз бир одам эди. Кўпинча мусулмонлар билан иш кўргани учун туркларга ўзини дўст деб ҳисобларди. Балки шунинг учунми, қасабадаги бошқа христиан дўкончилар каби Янги маҳаллада яшамас, кекса хотини, тул қолган қизи ва ўн ёшдаги бир ўгли билан дорихона устидаги уйда яшарди.

Тўполон давом этаркан дорихонанинг ёпиқ турган дарча эшикларидан бирига кимдир тош отди. Орқасидан отилган иккинчи тош деразанинг бир кўзини синдирди. Ичкарида войдодлаган товуш эшитилди, дар-

пардаларнинг орқасида ёнган хира бир чироқ, лип этди-ю, ўчди.

Оломоннинг ичида йиртқич бир товуш: «Душманларимизга ўлим!» — дея ҳайқирди.

Фалокат бошланмоқда эди. Ҳозир ойналар чил-чил синади, ромларнинг дабдаласи чиқади, дод-фарёд кўтарилади, шошқинлик ва ҳаяжоннинг энг сўнгги босқичига етган бу оломонни тўхтатиш энди мумкин бўлмай қолади.

Шоҳин афанди бир он ичида халқнинг ҳеч тўхтатиб бўлмас зўр бир тўлқин каби Янги маҳалла томон тўғри оқишини тасаввур этди. Ақлини йўқотди. Тўхтаб турадиган вақт эмас эди.

У ёнида турган таниш бир софтанинг салласи билан фонарини тортиб олди-ю, жомеънинг олдидаги мусалло тошига чиқиб:

— Ё, айюҳаннос! — дея бақира бошлади.

Оломон бир тўлқинланди-ю, тўхтади. Ҳамма бошлар қўлида чайқалиб турган бир фонарь билан мусалло тошининг устида бақираётган саллалари билан кишига ўғирилди. Халқ ғайриихтиёрий равишда унга яқинлашар, бир-бирини эзиб бўлса ҳам тошнинг атрофида жипслашар, унинг сўйлаётган нарсаларини эшитмоқ учун сукут сақларди.

Шоҳин афанди сўзини бошлаганида нима гапиришини билмаган, фақат тошай-тошай деб турган бу селни мутлақо тўхтатиш лозимлигини тушунарди.

Аввалига у оломонга таъсир кучини кўрсатиш учун закот йиғишга чиққан софталиги пайтидаги тажрибасидан қолган ҳайбатли қуруқ калималар билан, бир-бирига боғланишсиз сўзлар билан бақира бошлади.

Бирмунча вақт мана шундай баландпарвоз ва лекин тушуниб бўлмайдиган сўзларни айтиб бақиргандан кейин, фикрлари аста-секин ўз маромига кира бошлади. Бу паришон халқ мутлақо бир таянч нуқтасига, бир куч атрофида тўпланишга эҳтиёж сезаётганини тушуниб турарди.

Кишини симобдай эритувчи ширин тил билан халққа англадики, Саривада Оллоҳдан бошқа ҳеч бир ҳомийлари қолмагандир... Ҳукумат тарқаб кетган... Саривонинг атрофини қуршаб олган душман бир-икки соатнинг ичида қасабага киражакдир.

Бой ва қувватли кишилар аллақачон қочиб кетиш-

ган, қасабада фақат заиф кексалар, хасталар, хотинлар, болаларгина қолишган.

Бу кеча қасабанинг мусулмон ва христиан аҳолиси ўртасида бир қирғин бўлгудай бўлса, эртага эрталаб душман, Оллоҳ ўзи асрасин бундай нарсадан, бу кимсасиз хотинларни, кексаларни, хасталарни, болаларни бир-бир қиличдан ўтказажакдир.

Куч қаршисида қазога ризо бўлмоқдан бошқа бир чора йўқ. Мусулмонлар христианлар билан бир ишқал чиқаришдан ўзларини тиймоқлари лозим. Румларнинг мусулмонларга тажовуз қилишлари тўғрисидаги гапга келсак, бу ҳам тўғри бўлмаса керак. Бу кеча румлар мусулмон маҳаллаларига ҳужум қилмайдилар, аксинча, улар бу соатда қўрқувдан титраб, маҳкам тамбланган эшикларнинг орқасида тонгни кутиб ўтиришлари муҳаққақдир.

Уфқда тонг отишдан ҳеч қандай асар йўқлигига қарамай Шоҳин афанди қўли билан тоғларни кўрсатиб:

«Диндош биродарларим! Биз учун ўлимдан ҳам ачиқ бўлган асирлик кунлари бошланмоқда. Оилаларимизнинг, болаларимизнинг, хасталаримизнинг, кексаларимизнинг саломатлиги учун, майли, бағирларимизга тош босайлик. Модомики, қасабада қолдик, ҳар турли ҳаракатдан ўзимизни тийишимиз лозим. Босиб келаётганлар ҳам жуда ваҳший ҳайвонлар эмасдир. Ўзларига ўхшаган одамларга тегмаслар», — дейиши билан оломондаги ғалаён тамомила сўнган, энди халойиқ қандайдир итоаткор ва маъюс бўлиб қолганди.

Аҳолидан бир қисми ҳар эҳтимолга қарши жомеъ олдиди навбатчилик қилмоқчи бўлди. Аммо аксарият йиғлаб-сихтаб, уй-уйига тарқади.

Шоҳин афанди аптекачининг уйига отилган тошлардан бир масала чиқиб қолмаса эди деб, жуда қўрққанди. Ёнидаги бир маҳалла вакили билан бирга дўконнинг эшигини келиб қоқди. Бир оздан кейин деразада кекса румнинг боши кўринди.

Шоҳин афанди бутун аҳоли номидан кечирим сўраб, синдирилган ойналарнинг ҳақини ўз ёнидан тўламоқчи эканлигини айтди. Энди ҳеч қандай хавф-хатар қолмаганини, асосан, мусулмонлар ундан рози эканлигини билдирди.

Мактабга қайтганида боши аланган оташ бўлиб ёнар, кўзлари тинарди. Юқоридаги хонасига чиқишга

мадори қолмаганидан, муаллимлар қонасидаги диванлардан бирига чўзилдию ўзидан кетди ва алаҳсирай бошлади.

III

Вақт ҳар ҳолда пелинга яқин эди. Кўчалардаги сукунат ва жимжитликка одамнинг ишонгиси келмасди. Душман ишғол қилган қасаба наҳотки шундай бўлса? Шоҳин афанди аввалги воқеаларни хасталик оташи ичида кўрилган бир туш каби хотирларди.

Деразадан кўчаларга, қаршидаги майдонга назар солди: бир тирик жон йўқ... Эшиклар, деразалар босдан-оёқ берк... Бамисоли бу юртда бир инсон қолмагандай туюларди...

Вақт ўтган сари бу сукунат ва бу кўзни қамаштирувчи ёруғлик Шоҳин афандини кечаги воқеалардан ҳам ортиқ чўчита бошлади.

Ниҳоят, қарши кўчадан милтиқли икки юнон аскар билан шу ерлик бир полициячининг оғир-оғир ўтиб кетганини кўрди. Бир оздан кейин эса қарши томондаги эшиклардан бири очилди. Қўлида бир кўзаси билан плашч кийган бир чол чиқди. Яланг оёқларидаги ковушларни тош йўлда судрай-судрай, вазмин-вазмин кўча бошидаги чанмага қараб борарди. Бу чол унга таниш эди. Шоҳин афанди кўчага отилди. Чол, кўзасини ерга қўяркан, ҳайрат билан сўради:

— Салом алайкум... Сен қаерда эдинг?

— Ҳеч... Мактабда...

— Икки-уч соат аввал сени излашди... балки беш дақиқача эшикни қоқшди-ёв, очилмади.

— Ким қоқди эшикни?

— Бизнинг полициячилардан бири...

— Ухлаб ётган эдим, эшитмабман. Қизиқ, уларга нима керак экан?

— Сени Ҳомозгоҳ қорақўлида суриштиришибди.

Шоҳин афанди аввалига бир оз ҳаяжонлангандай бўлди. Аммо қорақўлга чақириб келган одамнинг «бизникилар» дан бири эканлиги уни анча тинчлантирди.

Бош муаллим чол қўшнисидан қасабанинг ишғол қилинишига доир баъзи маълумотларни олди. Аммо

унинг ўзи ҳам бу ҳақда аниқроқ бир нарсани билмасди: қасабада ҳеч қанақа шовқин-сурон бўлмабди... Эрта билан азонда маҳкама раиси юнонлар қўмондонлигига бориб учрашибди. Шундан кейин ҳукумат уйи, маҳкама ва полиция қорақўллари ишғол этилибди. Бозор, ҳозирча, бошидан охиригача ёпиқ эмиш... Кўчаларда икки юнон аскари билан бир турк полисменидан ташкил топган соқчилар кезиб юрганмиш... Деворларга баённомалар осилганмиш. Қасабанинг ишғол этилгани, ўз иши, кучи ва ибодати билан машғул бўлган ва янги ҳукуматнинг буйруқларига тамомила итоат этадиган мусулмонларнинг жонига, озодлигига зарар етмаслиги ва айниқса, уламою дин арбобларига ҳурмат кўрсатилажаги баён этилганмиш.

Шунга қарамай мусулмонлар кўчага чиқишга юраклари дов бермабди, лекин саллали кишилар ўзларини анча эркин сезишиб, бемалол айланиб юришганмиш.

Шоҳин афанди бу тафсилотни эшитгандан кейин, мактаб эшигини қулфлади-да, Намозгоҳдаги қорақўлга қараб кетди.

Чолнинг айтганидай, кўчаларда ҳақиқатан ҳам одам жуда сийрак эди. Шоҳин афанди қорақўлга тушиб борувчи жаддага буриларкан, бир аравага кўзи тушди ва ҳайратидан турган ерида донг қотиб қолди.

Аравада катта рутбали, оқарган мўйловли, ўзи йўғондан келган бир душман офицерининг ёнида Айюб Домла ўтирарди. Худди бир вақтлар Сариова катталарининг: масъул котибнинг ва мутасаррифнинг ёнида қандай бежавотир ва ҳокимларча ўтирган бўлса, яна ўшандай гердайиб ўтирарди.

Шоҳин афанди юнонликларнинг сиёсатини дарров тахмин қилди. Мусулмонларни диний ҳислари орқали тутмоқчи, ўзига боғламоқчи эди. Бироқ Айюб Домланинг қандай қилиб, бу қадар оз вақт ичида юнонликлар билан тил топишганига ақли ҳайрон эди. Аммо буни мусулмонларга наф келтиради деб ҳисоблагани учун мамнун бўлди.

Қорақўлда Шоҳин афандини ҳеч ўйламаган одами — идоди мактабининг шартномачиси Истироти афанди кутиб олди. Ҳаддан ташқари мамнун ва мулоҳим бир чеҳра билан унинг қўлидан тутиб, паст бўйли, қорачадан келган семизгина бир юнон зобитининг ёни-

га етаклаб келди. Румчалаб алланималар деди. Зобит уни бошдан-оёқ назардан ўтказгач, кулимсираганча қўлини сиқди.

Шоҳин афанди бу ҳолга қандай маъно беришни билмай, ҳайратланганча унга тикилиб қолди. Истироти афанди, ниҳоят изоҳ берди:

— Шоҳин афанди... Кеча кечаси мусулмонлар билан христианлар ўртасида бир воқеа бўлган экан. Сиз устига келиб қолибсиз... Жуда яхши қилибсиз... Натижа ёмон бўларди. Румлар билан мусулмонлар шу вақтга қадар нима ёмонлик кўрганлар бир-бириларидан... оғанилардек яшаб келишаётганди.

Ишли, кучли одамларнинг, христиан бўлсин, мусулмон бўлсин, бир-бирлари билан уришиб-жанжаллашиб юришлари яхшими? Нима қилайлик, сиёсат бу... Бугун ундай бўлса, эртага бундай... Бу билан мен шу нарсани айтмоқчиманки, юнон қўмондонлигига бир рапорт келиб тушди. Унда сизнинг ҳақингизда кўп яхши гаплар айтилган. Айниқса, аптекачига қилган яхшилингиз кўп зўр иш бўпти. Зобит афанди сизга ташаккур билдирапти. «Браво!» деяпти.

Бу аснода юнон зобити Истироти афанди билан яна румчалаб бир нарсалар гаплашди. Шартномачи:

— Зобит афанди сизни саллала домлалардан, деб ўйлаган экан,— деди.— Ҳозир фесингизни кўриб, ҳайратланияпти. Кечқурун бошингизда саллангиз бор экан...

— Ҳа, кўчага бош яланг чиққан эдим. Халойиққа сўз сўзламоқ лозим бўлиб қолгандан кейин, бир оғайнимнинг бошидаги салласини олгандим.

— Жуда тўғри иш қилгансиз... Одамлар саллала кишиларга қулоқ тутадилар... Хўш, дейишдан, энди асл масалага келсак...

Истироти афанди Шоҳин афандини бир курсига ўтиргизди-да, қўлини ушлаган кўйи, унга тушунтира кетди: юнон қўмондонлиги мусулмон табақасига ёмонликни асло раво кўрмайди... Ҳар ким иши билан, кучи билан, ибодати билан, тижорати билан машғул бўлавериши мумкин. Аммо юнон қўшинига, христиан аҳолига қарши кичик бир тўсқинлик қилингудай бўлса, унда чатоқ эмиш... Халқ орасида обрў қозонган зиёли мусулмонлар шуни тушунтиришлари керак эди. Маданий юнон давлати мусулмон табааси кўп бўлган бутун

Оврупо давлатлари каби халққа чекланмаган бир дин озодлигини берар эмиш. Фақат дин масалалари билан машғул бўлувчи уламолар доимо ҳурмат ва иззат кўрар эмишлар... Шоҳин афандига халқ назарида каттагина нуфузи ва таъсири бўлганини ва христианларга қарши бир душманлик ва тажовуз ҳисси қўзғамаслигини бир кун аввал ёрқин бир мисол билан исбот этган зот бўлгани учун муҳим вазифа топширилар эмиш. Катта жомеъда аҳолига ваъз ва насихат қиларкан. Юнон давлатининг мусулмонларга ёмонлик қилиш нияти йўқлигига аҳолини ишонтирмоқ орқали уларда янги ҳукуматга ҳурмат, муҳаббат ва ишонч уйғотишга киришар экан...

Истироти афанди Сариованинг турли жомеъларида айни вазифаларни адо этажак ваъзхонларнинг рўйхатини унга узатди. Шоҳин афанди бу рўйхатга шундай бир кўз югуртириб чиқди. Рўйхатнинг бош қисмида ҳеч севмагани бир талай софталарининг орасида ўз исмини кўрди.

Бу рўйхатни тузишда Айюб Домланинг қўли борлиги аниқ эди. Аммо унинг қандай қилиб ўз исмининг бу рўйхатга киришига қаршилиқ кўрсатмаганига ақли ҳайрон эди. Эҳтимол, оқшомги воқеанинг юнонлилар назарида яхши деб топилганидан чекинишга мажбур бўлгандир. Ёхуд уни бу гуруҳга қўшишида бошқа бир нозикроқ ҳисоби бордир.

Шоҳин афандининг Катта жомеъда ваъз этмоққа ҳуқуқи борлигига доир бир расмий ҳужжат тайёрланганди.

Бош муаллим аввалига уни олишни истамади.

— Узингиз яхши биласиз, мен мактаб ўқитувчисиман,— дея эътироз этди.

Аммо Истироти афанди юксак ва аҳамиятли кўринган бугунги мавқеъига кўра, ўзининг эскича хушомадгўйлигини қилиб, бепарво оҳангда, унинг қўлини қўйиб юбормай:

— Шоҳин афанди... Мен сени севаман... Яхши одамсан... Ол бу вазифани дейман сенга... Ёмон бўлмайди,— дея қўймасди.

Шоҳин афанди ўзича ўйлай бошлади. Таклиф этилган нарсадан жирканарди. Аммо столнинг устида турган бу муҳрли қоғоз назарга олса арзигудек бир қувватга эга бўлиши мумкин. Ҳеч бўлмаганда унинг

қасаба ичида эркин юришига, истаган ерига кириб чиқишига яраб қолар. Иннайкейин, воқеаларнинг қай тарада кетишини одам биладими? Душман босиб олган Саривоада қолишдан мақсади ватандошларига ёрдам бериш эмасми? Қўлидаги бу қоғоз воситаси билан уларга бир фойдаси тегиб қолмасмикин?

Шоҳин афанди шундай хаёлларга боргандан кейин ўзига-ўзи:

— Майли, ҳужжатни оламан, — деди. — Зотан мен бутун курашларда доимо энг қийин жойларда бўлишликни, олий мақсадга эришмоқ учун энг ифлос йўлларга кирмоқдан жирканмасликни ўзимга маслак қилиб олган одамман. Ҳужжатни оламан. Кўпдан-кўп мулоҳазалардан кейин бу нарсани ҳазм этолмасам, уни қайтариб бериш яна қўлимда.

* * *

Ажабо, Нажиб тентакнинг ҳоли нима қечди экан?

Шоҳин афанди тунги ҳангома пайтида уни на кўрган, на-да бировдан унга доир бирон хабар олган эди.

Қорақўлдан чиқар-чиқмас, даставвал унинг уйига югурди. Нажибнинг кекса бир онаси билан тул қолган синглисидан бўлак ҳеч кими йўқ эди. Шунинг учун уларнинг оиласи қасабадан чиқиб кетганини тахмин этганди. Ҳеч бўлмаганда, қўни-қўшиларида бирор янгилик олиш мумкин бўлар.

Шоҳин афанди ҳали эшикнинг тўқмоғ¹ини қўлига олмаган ҳам эдики, ён томонидаги кичик дарча очилиб, унда Нажиб кўринди.

— Вой, Лочин бей, сенмисан? — дея бақирди у чексиз бир севинч билан.

Икки дўст неча йиллардан бери бир-бирларини кўришмаган кишилардай қучоқлаша кетдилар. Нажиб мамнун бўлган кезларида қиладиган одатини такрорлаб, уст-устига бир неча марта Шоҳин афандининг соқолини ўпди.

— Сен шу ердамисан, Нажиб?

— Нима, бу ерда бўлмаслигим керакмиди?.. Сариво-

¹ Тўқмоқ — Туркияда эшикларни тақиллатиш учун махсус тўқмоқчалардан фойдаланилади. Улар ташқари томондан осилиб қўйилган бўлади.

ва учун бир кутубхона ва музей лойиҳаси тайёрлаётирман. Мақбараларда, мадрасаларда, жомеъларда турган пароканда китоблар билан осори атиқани бир кунмас-бир кун мутлақо бир ерга тўпламоқ лозим бўлиб қолади. Лойиҳам антиқа бир нарса, азизим, антиқа. Мана, қара... Ҳайратланиб қоласан...

Шоҳин афанди уни аввалига ҳазиллашаётганга ўхшатди. Аммо Нажибнинг кичкинагина иш хонасидаги столнинг устида хариталар, планлар, хандаса олатлари уюлиб ётганини кўргач, шошиб қолди.

— Сен бутунлай эсингдан оғибсан, Нажиб? Мамлакат қўлдан кетган бўлса... Сен шундай кунда лойиҳа устида бош қотириб ўтирибсанми?

Муҳандис кулди.

— Ўзингни гўлликка солма, Лочин бей,— деди,— Сариовани қутқариш учун менга муносиб иш бўлса, кўрсат... Номусимни тикиб бўлса ҳамки... Мен аскар эмасман... Қасаба ичида қўзғолон кўтариш, хом фикр... Сенинг Расимнинг каби мажнунчасига қуролини яланғочлаб, мунтазам бир қўшинга қарши чиқиш ҳам бўлмағур иш... Яхшиси уйимда бир иш билан машғул бўламан...

— Тушуниб бўлмайдиган ғалати одамсан... Ундай бўлса, нега қочмадинг?

Нажиб жиддийлашди:

— Ҳа, қулоқ сол бўлмаса, мен сенга айтай... Ҳар қандай босқинчиликнинг ўзига хос характери бўлади, азизим. Мана, душман шаҳримизни ишғол қилди. Бу ишғолнинг ҳам бошқа характери бор... Душман бу қасабани ҳарбий аҳамияти бўлгани учун ёхуд келажакда тузиладиган сулҳ конференциясида қарзга ботириш учун олгани йўқ. У тўғридан-тўғри бу ерларни эгаллаб олишни, бу ерларда жойлашиб кетишни истайди. Демакки, бу уруш икки армиянинг уруши эмас, икки миллатнинг урушидир... Иш шундай бўлгач, юнонликлар эртами-кечми бир кун бу ердан тугёқларини шиқиллатиб қолажаклар...

Икки кундан бери давом этаётган чарчоқлари ва ҳаяжонлари сабабидан мағлубият аччиғини эндигина ҳис эта бошлаган Шоҳин афанди, умидсизлик билан:

— Қандай қилиб,— деди.— Қандай восита билан? Қайси қўшин, қайси қувват, қайси ташкилот билан, қайси пул билан?

Нажиб унинг елкаларидан ушлаб, силкита бошлади:

— Сен анчагина жинни бўлиб қолибсан, Лочин бейгинам... Сенга икки қўшин, икки ташкилот эмас, икки миллат, икки халқ курашади деяпман... Бунда вақт масаласи ҳам баҳс мавзуи бўлолмайди... Бир йил, беш йил, ким билади дейсан, балки икки миллат қанча яшаса, шунча йил вақт ўтар... Вазиятга кўра қайси бир миллат иккинчисидан буюкроқ бўлса, ўша ютиб чиқади... Сен мендан: «Қандай восита билан?» дея сўрарсан... Буюк миллат удирки, ичида билинмас, яширин қувват манбалари бордир. Қийналиб қолгудай бўлса, ўша манбаларини ишга солиб, қўллаш бошлайди... Менинг тушунчаларим шундай, азизим Лочинбей...

Шоҳин афанди бу сафар жавоб бермади, қаршисида бошини эгди. Нажиб давом этди:

— Яна, менимча, бундай тарздаги курашларда икки жабҳа, икки хил вазифа бордир: ё ташқарида бўлиб, истило этилган қасабани куч билан, ҳужум билан қайтариб олишга эришмоқ, ё ичкарида қолиб, бу ҳангоманинг охириг муддатигача ўз ака-укаларимизни, муассасаларимизни, тилимизни, ҳатто ўз борлигимизни ҳимоя қилишга киришмоқ. Мен мана шундай ҳисобни назарда тутиб, ичкарида қолишликни маъқул топдим. Ҳозирчалик фақат ўз маслагимга оид бўлган ишлар билан машғулдирман.

Шоҳин афанди ўйга толганича кулимсиради:

— Сўзларинг менга ҳам қисман маъқул, Нажиб,— деди.— Фақат сен каби муомаласи оғир одамнинг фикри билан феъли доим бир маромда бўлишига шубҳам бор... Бу қасабада нима бўлишини, бошимизга нималар тушишини қаёқдан биламиз? Ҳеч хаёлга келмаган бир воқеа, бутун бу ҳисобларни остин-устун қилиб ташлаши ҳам мумкин-ку?! Сен бир тошқин одамсан... Ҳаяжонларингни, эҳтиросларингни тиёлмаслигингдан қўрқаман. Кўрдингми, қўйдаи ювош Расимнинг ҳоли нима кечди! Эҳ, Нажиб, кошкийди сен ҳам қочганлар орасида бўлсанг...

Муҳандис унинг елкасини қоқиб куларди:

— Э-ҳа, Лочин бей... Сен мени мутлақо билмас экансан... Хўш, ўзим қандай одамлигимни яхши билмайманми деб ўйлайсанми?..

Телба Нажиб Айюб Домланинг юнонлилар билан

қандай келишиб олганини бирма-бир айтиб берди.

Домла, тонг отиши биланоқ софталардан ташиқил топган бир ҳайъатга бош бўлиб, юнон қўмондонлигига бир даста гул олиб борибди, эски ҳукуматнинг жабр ва таъиқларидан ғайри-мамнун бўлган барча уламо-лар номидан арз-и ҳурмат ва қуллуқ этибди. Қўмондон ҳам шунга яраша Юнон ҳукуматининг янги табаасига, айниқса, уламо-ларга одилона ва шафқат билан муомила қилажagini, дин ва охиратга тааллуқли бўлган ишларда ислом аҳолисига чексиз бир озодлик берилажagini сўйлабди.

Нажиб шуларни ҳикоя қиларкан, кулар эди.

Шоҳин афанди маҳзун тартиб, алланарсадан қўрққандай:

— Сенга бир нарсани айтишим керак, Нажиб,— деди.— Мен Айюб Домлангдан ҳам ортиқроқ пасткашлик қилган бир одамман. Мана, кўр... Эртадан салла ўрайман, Катта жомеъда ваъзхонликни бошлайман.

Қоғозни стол устидаги планлар орасига улоқтирди. Нажибнинг кўзига қараёлмай, бошини кўча томонга ўгириб, бўлган воқеани қисқача тушунтирди.

Нажиб уни эшитгандан кейин:

— Эй, Лочин бей... Сен чинданам уялаётисан. Бу менинг принципимга ғоят уйғун бир нарса... Сенга аҳолининг бир қисми устидан маънавий қўмондонлик қилишни топширишибди. Тагин нима истайсан? Қўй, болаликни йиғиштир. Душманнинг қўл остида бўлишимизга қарамай, Айюб Хўжанинг яна ёқамиздан олиш эҳтимоли бор. Бу бизни маълум даражада ундан ҳимоя қилади. Иннакейин, жоним, сен ўз дунёқарашингга қарши бирор нарса сўйламассан, ахир?! Қасабада қолган тўрт ярим нафар касал, ожиз инсонларга осойишталик ва интизом тавсия этишдан ҳам тўғри нарса борми? Эҳ, эртага худо хоҳласа жомеъда сени тинглашга келаман... Фақат бошингда саллангни кўриб қаҳ-қаҳ уриб юборсам-а...

Нажибнинг кўз ўнгида дўстининг саллали қиёфаси гавдаланиб, бирдан қотиб-қотиб кула бошлади.

Бу орада қош қорайди. Шоҳин афанди ҳар ҳолда кечки пайт кўчаларда юришни тўғри деб топмаганлигидан дарров дўсти билан хайрлашди.

Шоҳин афанди агар художўй одам бўлганда эди, бу

воизлик ҳужжатининг ўзига тўғридан-тўғри илоҳий томонидан юборилганига инонган бўларди.

Уша кеча вақт алламаҳал бўлганда қуролланган юнон аскарлари «Амир Дада» мактабини босдилар, қўйдан юқоригача ҳамма-ҳамма ёқни ипидан игнаси-гача текширдилар, айниқса, Расимнинг хонасидаги жамийки қоғозларни йиғиштириб олдилар. Сўнгра Шоҳин афандини қорақўлга даъват этдилар.

Шоҳин афанди ётишдан аввал гоҳ йиғлагудек бўлиб, гоҳ ғайри ихтиёрий равишда кулиб, ҳозирлаган салласини бошига ўради. Муҳрли қоғозини чўнтагига солиб, кўчага чиқди.

Қорақўлда Шоҳин афандини узундан-узоқ сўроқ қилдилар. Дўсти Расимнинг шахсий ҳаётига оид, унинг Сариовада кимлар билан кўришиб юришига оид саволлар бердилар.

Шоҳин афанди бу бечоранинг нима бўлганини билишга қанчалик қизиқмасин, барибир ҳозир сукут сақлар, фавқулодда эҳтиёткорлик билан сўз айтарди. Ҳатто унинг биринчи жангдаёқ талайгина дўстлари билан биргаликда ҳалок бўлганини хабар қилганларида ҳам фарёд кўтармади, лоқайдгина елкаларини бир учуриб қўйди-ю, «Қилмишига яраша жазо олибди!» дейишга ўзида қувват топди.

Акс ҳолда бир осийнинг бошлиғи ва дўсти бўлгани учун, ким билади, уни қай вақтгача қийнаган бўлишарди. Аммо бошидаги салла ва айниқса, қўлидаги ҳужжат унинг жонига ора кириб, тонг отиши биланоқ, ўзини қорақўлдан қутқаришга муваффақ бўлди. Кўчаларда ихрай-ихрай мактабга қайтди.

Расимнинг ўлими, Шоҳин афандининг ҳаётида биринчи марта учраган энг қайғули, энг аччиқ ўлимлардан эди.

* * *

Орадан кўп ўтмай бу мотамга яна бошқа қайғу-аламлар ҳам уланиб кетди. Расимнинг ташвиқи билан вужудга келган ўттиз кишилик партизанлар отряди у кеча юнонларга қарши бир ҳужум уюштирмоқчи бўлибди-ю, аммо биринчи тўқнашувдаёқ тор-мор бўлибди. Партизанларнинг Расим бошлиқ бир гуруҳи шаҳид бўлибди, бир қисми эса, бундан ҳам оғир аҳволга йў-

лиқиб, тириклайин бирма-бир қўлга олинбди. Қоронғилиқдан фойдаланиб ўзларини қутқара олганлар ниҳояти беш-олти киши эканлигини сўйлашарди. Улганлар орасида Шоҳин афандининг танишларидан талайгина кишилар бор эди. Аммо ҳаммасидан ҳам у комиссар Козим афандига ёнди. У бечоранинг ўлими Расимникидан ҳам фожиалироқ бўлганди.

Козим афанди елкасидан ва оёғидан яраланган ҳолда асир туширилганди. Бечора тонгга қадар юнон чодирида — яраланган бўлишига қарамай, қўл-оёғи боғлиқ — фожиали бир суратда жон талвасасида ётибди.

Устидаги полиция мундири туфайли Козим афандини ҳамма дўстларидан кўра айбироқ деб билган юнонлилар унинг ўз ажали билан ўлишидан қўрқиб, кун оқарган заҳоти ўққа тутишибди.

Бу партизанлар юнонлиларга гирт ташвиш келтирганди. Улганларнинг ва айниқса, қочиб яширинганларнинг оилаларини, таниш-билишларини қаттиқ сиқув остига олишган, қурол қидириш баҳонаси билан уйларга бостириб киришар, энг зарарсиз кишиларни, энг аҳамиятсиз сабаблар билан йўлдан қолдириб, ушлашарди. Ёлгон-яшиқ сўзлар, туҳматлар билан қамоққа олинаётганларнинг сони кундан-кунга ортиб борарди.

Шоҳин афанди ҳар куни намозгарадан кейин Катта жомеъда ваъзхонлик қиларди. Аҳолидан осойишталиқни сақлашни ва сабр-тоқат қилишни сўрарди. Қўмондонликдан олинган буйруқлар асосида ора-сира юнон ҳукуматининг адолатли ва шафқатли эканлигини мадҳ этишга мажбур ҳам бўларди.

Бу ваъзхонлик пайтларида баъзан ўзи-ўзидан шу қадар жирканиб кетардики, ўтирган курсисида бирдан исён ва фарёд кўтариб, атрофидаги халқни қаттиқ галаёнга келтириб, жомеъ дарвозаси олдида турган юнон полициячиларидан қутурган кўппакдай тепки ейишни хоҳлаб ёниб-тутақиб кетарди. Аммо ундан бир ёрдам кутган, бир тасалли топишни истаб атрофига тўпланган мазлум ва тилсиз халққа бундай бир назар солгач, жим бўлиб қолар, содда ва тушунарли калималар билан айтиш мумкин бўлмаган нарсаларни далиллар орқали тагдор қилиб жуда мулоим ва жуда шафқатли оҳангда тушунтириб беришга ҳаракат қиларди.

Ора-сира дўсти Нажибни кўриб қолганда унга ҳисоб беришга мажбур бўлгандай, бўйинини қисганича:

— Биламан, жуда жирканч ишни бажаряпман, аммо на чора? Ўзим учун қилаётганим йўқ... Баъзи кишилар асир тушган ака-укалари учун бойликларини, баъзилари жонларини фидо этдилар... Мен ҳам инсонлигимни, номусимни фидо қиляпман... Амин бўл, Нажиб, бу ҳам бир фидокорликдир, — дея ўзини мудофаа этар эди.

Муҳандис:

— Ишингни давом эттиравер, Лочин бей... Сенинг Сариевада қолганларга ҳақиқатан фойданг кўп тегяпти. Юрагинг узилмасин! — дея унга тасалли берарди.

Бу — тўғри эди. Шоҳин афанди юнонлилар билан яхши муносабат ўрнатганлиги соясида уч масъум оила бошлигини қамоқхонадан қутқаришга муваффақ бўлди. Ора-сира қаттиқ жанжаллашган христианлар билан мусулмонлар орасида бирор-бир воқеа содир бўлгудай бўлса, уларни дарров тинчитиб, яраштириб қўяр, юнон полициячиларига дардни тушунтиришга муваффақ бўларди. Аммо унинг ҳақиқий муддаоси илк партизанлар ҳужумида шаҳид тушган бечораларнинг оилаларига ёрдам кўрсатиш эди. Айниқса, комиссар Козим афандининг уйидагиларига жуда қийин бўлганди. Ҳамма қўни-қўшнилари бамисоли унинг уйида вабо тарқалгандай, дарвозасини қоқиш у ёқда турсин, уларнинг кўчасидан ўтишга ҳам, деразаларига бир қиё боқишга ҳам қўрқишарди. Маҳалланинг боққоли, Козим афандининг ўн икки яшар ўғли нақд пул узатса ҳам, нон сотмасди. Шунингдек, бошқа оилалар ҳам, хоҳ кичиги, хоҳ каттаси бўлсин, худди мана шундай аҳволда эдилар.

Шоҳин афанди ҳеч ҳайиқмасдан бу уйларга кириб чиқар, оч қолганларга нон, хасталарга дори-дармон, ғам-ғуссали кишиларга тасалли улашарди. Бу ишда қанчалик дадиллик кўрсатса, виждони шунчалик тинчланар, кайфияти ҳам шунчалик жойига тушарди.

Комиссар Козим афандидан ўттиз беш ёшлардаги румелилик бир хогин билан тўрт бола қолганди. Қўлларидоги учта-тўртта уй ашёлари ва хотиннинг қалайга ўхшаган бир-иккита арзон зирак ҳамда узугидан бўлак ҳеч нарсалари йўқ эди.

Хотин жуда гайратли эди. Эрини унутган, болаларининг дарди билан яшарди.

— Бу бегуноҳ болаларга бир бурда нон топиш учун

югувчилик қилишга ҳам, гуноҳга ботишга ҳам рози-ман. Лекин менга ҳеч ким иш бермаяпти,— дея йиғларди.

Шоҳин афанди, бу оиладан илк бор хабар олган кунини ҳеч унута олмас эди.

Хотин телбага ўхшарди. Бармоқлари билан бўғзини сиқиб:

— Бўғилиб кетялман,— дерди.— Бир карра бақира олсам, қон-қон йиғласам сал-пал очилардим, аммо бу тўполончилардан тинчлик йўқ. Мен оғзимни очишим билан улар бараварига бақира бошлашади... Кўчадагилар эшитиб қолишса, «булар отаси учун йиғлашяпти», дея ҳаммамизни ўлдириб кетишади...

Шоҳин афанди, кун ора бу уйга келиб турар, нимагаки эришса, уларга келтирарди. Бошқа келиб-кетувчилари бўлмагани учун эшик тақиллаши билан, ичкарида бир шовқин-сурон кўтарилар, болалар: «Амаки келди»,— дея бақирарди.

IV

Телба Нажиб таркидунёчи роҳиблар каби яшар эди.

Сариовада ҳаёт аста-секин ўзининг табиий жараёнига қайтса ҳамки, ҳеч уйдан чиқмас, эгнида батист халат, оёғида шап-шап, эртадан кечгача хонама-хона юрар, китоб ўқир, ухлар, зерикканида бирор нарса билан машғул бўларди.

У ўзига «иш» деган бир эрмак топиб олганди. «Сариова» учун келажакда қуриладиган ажиб бир план тайёрларди: ҳукумат уйлари, маҳкама доиралари, адлия саройлари, банклар, касалхоналар, ҳатто кино ва театр бинолари...

Шоҳин афанди, ора-сира унинг олдига кирганида Нажиб узундан-узоқ изоҳ берарди:

— Мана бу ер парк... парkning ўнг томонида кино-театр... Аммо мен сезиб турибман, сен пландан ҳеч нарсани тушунмаяпсан.. Шошмай тур, сенга кинотеатрнинг пештоқи тасвирланган расмни кўрсатай...

— Яхши, аммо кинотеатр, билишимча, Қодирий такясининг ўрнига тушиб қолибдими?..

— Ҳа, шундай...

— Жуда яхши... Такяни нима қилмоқчисан? Э-ҳа, бу осон эмас... Сариванинг ҳамма мақбараларини, мадрасаларини йўқ қилиб, унинг ўрнига бутунлай янги бир шаҳар қурмоқчимисан? Қодирий такясининг ўрнида бир кинотеатр... Кейин «Каломи Бобо» мақбарасининг ўрнида бир мактаб... «Сипоҳизода» мадрасасининг ўрнига бир театр...

Шоҳин афанди, шуларни сўйлар экан, кулар эди. Аммо Нажиб, ғоят жиддий ва босиқ оҳангда жавоб берди:

— Бу сел шундай бир селки, такя, мадраса, мақбара олдидан нима чиқса, суриб кетаверади... Кунлардан бир кун юнонлилар бу ерни тарк қилишга мажбур бўладилар. Шунда улар, ўйлайманки ҳамма ёқни вайрона қилиб кетадилар, гўё бу билан бизга зарар келтиргандай бўладилар-у, аммо аслида бизларга мисли кўрилмаган яхшилик қилиб кетадилар... Чунки на бинолари бинога, на кўчалари кўчага ўхшаган ўрта аср ёдгорликларининг ўрнига янгитдан озода, ширингина бир қасаба бунёд қилажакмиз...

— Гўзал хаёл... Аммо мадрасанинг ўрнига яна мадраса, такянинг ўрнига яна такя қуришни истаганларга қарши қандай муомала қиласан? Мен, болаларча никбинлигимга қарамай, ҳеч бир ақлимга сиғдиролмаяман, Нажиб...

Нажиб сал ачинганнамо ва истехзо билан Шоҳин афандининг соқолини тортқилаб, уни эркаларкан:

— Лочин бейим... Сенга: «Бу ҳолга тушиб қолишимизга сабаб асрлардан бери давом этган зулм ва зулматнинг ва ҳоказоларнинг...»,— дея узундан-узун қилиб, ақл ўргатиб ўтирмайман... Соддагина: «Бизни бу ҳолга қўйганлар, бошқача таъбир билан айтганда, юнонлиларни Онатўлининг нақ киндигига қадар келтирганлар подшоҳлар-у, софталардир»,— дейман. Бу калқ, бу миллат юнонлиларни бу ердан даф этишга қодирми? У ҳолда бу ҳақиқатни идрок этишга ҳам қодирдир. Бу ҳақиқатни англашга қурби етадиган эмасми? Ундай бўлса, юнонлиларни олтмиш йилда ҳам бу ердан улоқтиролмайтиди. Сизнинг мадраса мантиқингизда «Қиёси муқассам» бобидамиди, эсимда йўқ, бир гап бордир... Масалага қайси тарафдан ёндошмагин, айти натижага келаверасан... Мен ҳам ишни шу таразда муҳокама қилаётирман... Ҳа, бу миллат, етти давлатнинг

ғайрат ва фитналарига¹ қарамай юнонлиларни бу ердан улоқтириб ташлашга қодир бўлса, амин бўл, подшоҳларинг, софтларинг хайр-маъзурни ҳам насия қилиб қочиб қолишади...

Шоҳин афанди Нажибдан нега кўчага чиқмаслигини сўраган эди, у бир оз ўйчан ва маҳзун тортиб жавоб берди:

— Юнонлиларнинг Сариволада қўлларини ўйнатиб, саланглаб юришлари, ҳатто бир оз адабсизлик қилишларини табиий деб биламан. Ҳатто, «бугун улар қиличларининг ҳаққи, эркалик қилаверадилар, лекин биз ҳам қиличларимизни яланғочлаб, баъзи бир талаблар билан оёққа турадиган бир кун келади, албатта», дейман. Аммо уларнинг башараларини кўришга тоқатим йўқ. Энг тўғриси, сен айтганингдай, мен муомаласи оғир одамман... фикрим билан феълим ҳамма вақт бир маромда бўла бермайди... Шу сабабдан уйда ўтирибман... Яхши-да менга.

Орадан бир неча кун ўтгач, содир бўлган бир воқеа, бу бечоранинг ўзидан қўрқиши нақадар тўғри эканлигини фожиали бир суратда исбот этди.

Жума куни эди. Бир иш учун бозорга чиққан Нажиб ўртоқларининг қистови билан жомеъ қаршисидаги майдондаги қаҳвахоналарнинг бирида ўтирарди. У кунларда Бурса томонларда юнонлилар янги бир

¹ Етти давлатнинг ғайрат ва фитналари... — бу калима Усмонли империясига қарашли бўлган араб мамлакатларини босиб олиш билан кифояланмай Туркиянинг ўзини ҳам бўлиб олишга шайланаётган Антанта мамлакатларига қилинган ишорадир. Вақтинча сулҳ тузилгандан кейин Антантанинг ҳарбий флоти Дарданелл ва Босфор бўғозларига кирган ва у ердан Қора денгизга ўтган; инглизлар, французлар, юнонлар ва италяндлар Онатўлининг ғарбий соҳилларидаги айрим районларни босиб олганлар. 1920 йилда инглизлар Истанбулга десант тушириб, пойтахтни ишғол қилганлар, парламентни тарқатиб юборганлар ва мамлакатни қамал ҳолатида деб эълон қилганлар. Антанта империалистлари зўравонлик йўли билан султон ҳокимиятига 1920 йилнинг 10 августида Туркия учун жуда оғир бўлган тинчлик шартномасига қўл қўйдириб олганлар. Аммо турк халқи бу шартномага мутлақо қарши чиқиб, озодлик ҳаракатини кучайтирган, натижада мустамлакачилар мамлакатдан ҳайдалган, султон ҳокимияти ағдарилган ва Туркия республика деб эълон қилинган.

зафарга эришган бўлиб, кайфиятлари жуда аъло даражада эди. Кўчадан ора-сира музика садолари эшитилиб турарди. Ёнларидаги қўшни столда вақф идорасининг масъул котиби бўлмиш бир чол яқинда оқшом усти юнонликларнинг қурол-яроғ қидириш баҳонаси билан қўшни уйлардан бирини босганликларини, шунда бир зобит ёшгина бир қизнинг номусига тажовуз қилганини айтиб берди. Нажиб кўп асабийлашди. Унинг юзи оқариб, чеккаларидаги томирлари бўртиб кетди. Икки марта кетмоқчи бўлиб оёққа турди. Аммо ўртоқлари уни зўрлаб яна жойига ўтиргизиб қўйдилар. Ниҳоят, у, энди ҳеч кимга қулоқ солмайман, деган қарорга келиб, учинчи марта ўрнидан турди. Бирдан шу пайт қаҳвахонанинг олдида юнон жандармлари пайдо бўлди.

Нажибнинг ўртоқларидан бири:

— Эй-воҳ, — деди, — яна қурол қидиришяпти.

Юнонликлар сариваликларга, ҳанузгача ишонмасдилар, кўчада кетаётган ҳар икки ўткинчининг бирини тўхтатиб, қаҳвахоналарда, дўконларда ўтирганларни турғизиб тинтув ўтказардилар.

Аҳоли бундай маросимларга кўникиб қолганди. Аскарлар ёнларига келганда мазлум бир қиёфада оёққа туриб, қўлларини юқорига кўтаришарди.

Бу вазият Нажибга бирдан энг оғир исканжалардан ҳам аламлироқ кўринди. Қўйи томондаги столларда соқоли оппоқ бир ўқитувчи, кейин суд аъзоси бўлган кекса бир кишини тинтувдан ўтказдилар. Биринчи жаҳон урушида ярадор бўлиб пенсияга чиққан бир миралайни¹ оёққа турғизганларида телба Нажиб қисилган тишлари орасидан, оғир бир сўкинди. Ўртоқлари унинг тиззаларига уриб қўйишаркан:

— Ё худо, нима қиляпсан? — дея ёлвордилар. У ортиқ ҳеч нарсани эшитмас, кўзларини катта-катта очиб тик турганча майиб қўлини зўрга кўтараётган чолга ва зобитга тикилиб турарди.

Муҳандис яралангандай титраб-қақшаркан:

— Бу даҳшат-ку... Бу жудаям пасткашлик-ку, — дея ингради.

Навбат уларнинг столига келганда, ўртоқлари оёққа қалқидилар. Жағи қийшайиб кетган сепкил юзли

¹ М и р а л а й — полковник,

бир аскар уларнинг ён ва орқа чўнтаklarини бирма-бир қараб чиқди. Кейин Нажибга туркчалаб:

— Қани, тур ўрнингдан... Нега ўтирибсан? — деди. Муҳандис жавоб бермади.

Табиатини яхши билган ўртоқларидан бири, ҳаяжондан титраб, унинг қўлини тутди:

— Худо хайрингни берсин, Нажиб, — деди.

Нажиб кескин бир ҳаракат-ла силкинди. Жағи қийшайган аскарнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ҳей, сенга гапиряпман... Нима, туркча тушунмайсанми? — деди.

Нажиб ўқи отилган замбаракдай дик этиб турди-ю, бир сониянинг ўзида уни юзига аёвсиз тарсаки туширди. Юнонликлар муҳандиснинг устига ташланмоқчи бўлдилар. Аммо у бу сафар столнинг устида турган бир чилимнинг бўғзидан ушлаб, бошқа бир аскарнинг бошига айлантириб солди. Чилим чил-чил бўлди, аскар бамисоли яшин ургандек, стуллар орасига йиқилди.

Бир онда қаҳвахонада ҳам, бозорда ҳам саросима кўтарилди. Аҳоли бир-бирини эзиб, стол-стулларни тўнтариб қочар, дўконларнинг темир эшикчалари шарақлаганча эпиларди.

Нажиб энди қўлига бошқа бир чилимни ушлаб олганди. Юнонликлар ерда қонга беланиб, жон талвасасида ётган ўртоқларини қолдирганча қоча бошладилар. Муҳандис балки бу саросималикдан фойдаланиб, қочиб қоламан деган умид биланми, балки шошиб қолганликданми негадир жомеъ ҳовлисига қараб қочди. Аммо дарвозадан чиқиб кетаётганида оёғи бир тошга қоқилиб, қўлидаги чилими билан бирга юзи аралаш чунонам йиқилдики, бирмунча вақт қимирламай қолди. Илк эсанкирашдан кейин ўзларига келган жандармлар бир зумда унинг орқасидан қувиб етдилар ва тепкилар, найзалар, қўндоқлар зарбаси остида бир онда ўлдирдилар.

V

Шоҳин афанди жинни бўлаёзди. Кунларча емади, ичмади.

Ўзига ўзи туриб-туриб: «Дунёдаги барча севган кишиларим кетди... Менинг ҳам ўлишим керак», дея гўлдирадди.

Кечалари эрталабгача уйқусида Нажибнинг йўгон товушини эшитарди. У тириклик пайтидагидай «Лочин бей», дея бақирар, қизишар, кулар эди.

Шоҳин афанди ҳаммасидан ҳам зўр келган бу зарбадан балки ҳечам ўнганмасди. Аммо Нажибнинг ўлими унинг зиммасига янги бир вазифа юклади: кимсасиз кекса онаси билан тул синглисига ёрдам бериши керак эди. Шоҳин афанди:

«Бу қандай тақдир, ё Раббим... ер юзида ҳеч кимсам бўлмаган бир одам эдим... Бу менинг энг буюк қувватим эди. Ҳолбуки, энди бир гуруҳ инсонларга ота бўлдим. Қўлим, оёғим боғланди. Бир бурчакда бундай оёқларимни узатиб, дам олишга ҳаққим йўқ... Чунки бири нонсиз, бири тасаллисиз бир тўда бечора эрталабдан кечгача эшикларини тақиллатишимни кутади», — дея гўлдираб қўярди.

Шоҳин афанди вақт ўтиб, ҳазм бўлмайдиган бу ғамга ҳам кўника бошлади. Зотан, минг ҳаяжон ва таҳлика ичида ишлашдан зеҳни ва вужуди шу қадар чарчардики, ўз-ўзига қулоқ солишга вақт тополмасди. Кейин ҳар куни атрофида янги-янги фалокатлар, янги-янги изтироблар кўрарди. Хотира ва хаёлдан туғилган азоблар буларнинг ёнида табиий ўчиб-сўниб қоларди. Нажиб кўнглининг бир чеккасида аста-секин узоқлашган ва ўчиб бораётган чеҳраларга қоришиб кетди. Айниқса, Онатўли ичкарисидан келаётган хабарлар Шоҳин афандини хушнуд эта бошлаганди. Баъзан юнонлиларнинг босқинчиликлари, аҳолига қарши ҳужумлари ортар, шаҳарни ишғол қилганларидан бери ҳар кеча мушакбозлик бўлиб турадиган «Янги» маҳалладан нағма садолари бирдан келмай қоларди. Ташқаридан тўғри бир хабар олиш қийин бўлишига қарамай Шоҳин афанди буни хайрли иш деб ҳисобларди:

— Янги маҳаллада бу кеча хурсандчилик йўқ... Демакки, бизникилар яна бир одим ичкари сурилибдилар, — дея севинарди.

Сариовада жим-жим юриб қилган ишларининг доираси кундан-кунга кенгайиб борарди.

Бир кун ёш бир таниш юзбоши билан суҳбатлашиб қолди. Бу йигит Сариова ишғол этилган кунда терлама касали билан оғриб, шаҳардан қочолмаганди.

— Бизнинг партизанлар юнонлиларни кундан-кунга қисиб боряптилар. Баъзи бир хабарларга қараганда,

Онатўлининг ичкарасида мунтазам бир армия ташкил этилибди. Мен бу ерда қамалиб қолдим... Ҳеч ичимга сиғмаяпман... Бир неча марта дуч келган томонга қочишни ўйладим... аммо чегарадан ўта олмасам... булар билан тўйиб-тўйиб жанг қилмасдан бекорга ўлиб кетсам... одамга алам қилади-да... Ҳолбуки, мамлакатимиз ҳозир бир нафар одамани ҳам бекорга фидо этмаслиги шарт... — дея шикоят қиларди.

Шоҳин афанди:

— Ҳаққинг бор... сен керакли ва жасур бир зобитсан. Бугун сен учун бу ерда қиладиган иш йўқдир. Қўшинга, ёхуд ҳеч бўлмаса партизанларга қўшилиб олишинг даркор. Мен сенга бу ердан қочишнинг бир йўлини топиб бераман, — деди.

Ёш зобит аввалига инонмади. Аммо Шоҳин афанди ишни дарҳол амалга оширишга тушди.

У ўша куни тўғри юнонликлар қўмондонлигига бориб муурожаат этди.

— Теварак-атрофдаги деҳқонларимиз жуда жоҳилдирлар. Ўз фойдаларини ҳам билишмайди. Бошлиқсиз-бошқасиз қандайдир қўзғолончиларнинг гапларига лақ этиб туриб қолишяпти. Юнон ҳукуматига итоат этишдан бош тортиб, натижада ўзлари зарар кўришяпти... Шунинг учун бир таклиф киритмоқчиман: баъзи ишончли воизларимизни теварак-атрофга жўнатсагу, улар аҳолига насиҳат этишса, — деди.

Қўмондонлик бу фикрни тўғри, деб топди. Юборилажак воизларни танлаб олиш комиссиясида Шоҳин афандига ҳам бир вазифа берди.

Сариовадан қочишни истаган ёш юзбоши бир неча кундан кейин эғнида бир гуппи чопон, бошида бир яшил салла, елкасида бир хуржун билан йўлга чиқди. Қўлида «Сариова қўмондонлигининг» муҳри босилган сохта бир воизлик рухсатномаси бор эдики, бу ҳужжат билан у хоҳлаган еригача соғ-саломат бора олар эди.

Шоҳин афанди отилиш хавфи остида қозонган бу илк муваффақияти билан кифояланиб қўя қолмади. Бўш вақтларида бошида салласи, орқасида хуржуни билан яширин суратда қасабада айланар, қўлидаги сохта воиз рухсатномаларига харидор ахтарарди.

Шаҳар ишғол қилиниб турган бир пайтда, қандайдир сабаб билан Сариовадан кетиб улгуролмаган етти-саккиз зобит, бирин-бирин чегарадан ўтиб кетдилар.

Арава уни Сариевадан ярим соатлик йўл бўлган дарёнинг қирғоғида қолдирди.

Юнонликлар қочиб кетишаётганда эски тахта кўприкка ўт қўйиб юборишганди. Унинг ўрнига қайтадан қурилаётган янги бетон кўприк ҳанузгача битмагани учун бу йўлдан арава ўтолмасди.

Шоҳин афанди ички кийимлари тугилган бўхчаси билан бир сопол кўзадан иборат юкини ерга қўйди-да, дарё қирғоғидаги сўлиб қолган бир толнинг тагига келиб ўтирди.

Ёт элларда неча йиллардан бери Сариеванинг ҳасратини чекарди, ниҳоят, унга етишишга муяссар бўлди. Фақат душмандан эмас, яшил кечанинг қоронғилигидан ҳам бутунлай озод бўлган севимли Сариева-сига етишди...

Узоқ айрилиқлардан кейин қовушган кишилар қучоқлашмасдан олдин — ўтган замоннинг келтирган ўзгартишларини тушунмоқчи бўлгандай — бир муддат бир-бирларига тикилганлари сингари, у ҳам қасабага кирмасдан аввал уни узоқдан тўйиб-тўйиб кўришни истарди.

Душман Сариеванинг талайгина ерларига ўт қўйганди. Аммо бунинг ўрнига янгитдан бунёд этилаётган ошпоқ тош биноларнинг бу порлоқ ёз қуёши остида ёшлик ва умид каби ярақлаши кўзни қамаштирарди.

Юнонистондан чиққандан бери Шоҳин афанди тўхтовсиз илжаарди.

Йўл кўп машаққатли бўлганди. Кичик бир италян

кемасининг палубасида, жуда бир ифлос бурчакда, кунлар бўйи гоҳ ёмғир ва денгиз тўлқинлари остида бўккан, гоҳ қайноқ қуёш нури остида терга ботганди. Фақат юзи доимо кулиб турарди. Кема аҳли бу сариқ, сийрак соқолларига оқ тушган, кўзлари юмуқ, ҳеч ким билан суҳбатлашмайдиган, содда, масъуд ва пурхаёл боладардай муғамбирона илжаяётган фақир қиёфали одамни бир тентак, бир хаёлпараст деб ўйлагандилар.

Аммо бу жилмайиш ҳеч қачон ҳозир Сариевани кўриб тургандагичалик теран ва кенг бўлмаганди. Қадрдон қасабаси шундоққина тоғ ортига ботаётган қуёш нури остида узоқ касалликдан сўнг бошини кўтарган беморга ўхшарди.

На йилларча чеккан изтироблари, на бу ерда фожиали суратда ўлдирилган ўртоқларининг хотираси унинг юзидаги бу севинч табассумини сидиролмасди.

* * *

Шоҳин афанди ишғолдан кейин Сариевадаги яширин ва лекин усталик билан олиб борган курашини ўн тўрт ой давом эттирди. У ўзидан ҳам кўпроқ Сариевадаги кимсасиз туркларни ўйлагани учун шу қадар эҳтиёткорлик ва муғамбирлик билан ҳаракат этардики, юнонликлар унинг ўйинини ҳеч қачон тушуниб етмадилар.

Аммо ўн тўртинчи ойнинг охирида Онатўлига жўнатиш пайтида Истанбулдан келтирилган бир Қувваи-и Инзибот табури¹ ўртасида ташвиқот юргизаётган пайтда қўлга тушди. Лекин қўлга тушгани билан унга айб қўйиш учун қатъий бир далил йўқ эди.

Шоҳин афанди аскарларга сўйлаган сўзларини ҳарбий трибунал қаршисида ҳам гапириб, усталик билан унга изох берди. Юнонликлар талай вақт ўз хизматларида бўлган бу муаллимнинг айбдор бўлишига ишонгилари келмаганидан уни отишга ҳукм этмадилар. Аммо кўнгилларига тушган бу шубҳадан кейин уни қасабада қолдириш ҳам тўғри эмас, деб топганликларидан юнон оролларида бирига сургун қилиб жўнатдилар.

¹ Қувваи Инзибот табури — Интизом Кучлари батальони.

Борган ерида талайгина мусулмонлар бор эди. Бошларига салла ўраб олган қанчадан-қанча саёқлар жодугарлик, эмчилик, фолбинлик каби ҳунарлар билан кун кечирिशларини кўрди. Шоҳин афандининг ҳам қўлидан бундай иш келарди. Бироқ у бошидаги салласини такрор улоқтириб бир ошпазга шогирд бўлиб ишга киришни афзал кўрди. Ҳозир унинг қўлида мактаб муаллимлигидан бўлак яна бир олтин билагузуги бор эди, яъни мукамал бир ошпазлик ҳунарини эгаллаганди.

Шоҳин афанди ғалабадан кейин дарҳол ўз юртига қайтолмади. Урталиқ ҳали лойқа эди, кейин у, асир ва сиёсий маҳкум ҳолатида эди. Бунинг устига-устак, у оғир бир касалликка чалиниб қолиб, беш ярим ой касалхонада ётди.

У бу қийинчиликларни бартараф қилиб, йўлга чиққунча мамлакатдаги ихтилофларга барҳам берилган, мадрасалар, тақялар ёпилган, Сариевадаги мақбара қандиллари билан бирга яшил кеча ҳам абадиян сўнган эди.

Бир оз аввал арава билан текисликдан ўтарқан, далаларда кенг соябонли шапка кийган эркакларнинг ишлашаётганини кўрганди. Ҳолбуки, бундан ўн йил аввал Сариевага илк бор келганида худди мана шу ерларда афғонча ёхуд яманча саллалари одамлар кун тигида тер тўкишарди.

Хуллас, унинг истаган ва ўйлаган нарсалари ўйлаганидан анча тез, қисқа бир вақт ичида юзага чиққан эди. Айюб домлалар, Зухту домлалар, Сариева кўчаларида ини бузилган арилардай гувиллаб айланган софта галалари; бошларидаги фесга, тилларидаги янгиликни тасдиқлашларига қарамай, софталардан ҳам баттар бўлган катта-катта амалдорлар, Ҳожки Аминдай олтимшдан кейин товбакор бўлган эски қароқчилар ва мулкдорлар абадиян мағлуб бўлгандилар.

Бир вақтлар «Амир Дада» мактабининг совуқ ва қоронғи бир хонасида бугун тўғрисида суҳбатлашган, бугунни кутган тўрт иттифоқдошдан ёлғиз ўзи соғ қолибди. Аммо шахсларнинг ўлими нима бўлибди? Фикрлар яшайди-ку, ахир. Уларнинг ўлимидан кейин шу нарса қолади-ку! Шоҳин афандининг ўз қўли билан бунёд қилган мактаби ёнмабди: ўлган ўртоқларини хотирлаб, бу мактабда ҳазин бир маросим тантанасини

Ўтказади ҳали. Ана шу маросимда у муҳандис Нажибнинг ҳийла ишлатиб тузган лойиҳасидан бошлаб бу мактабнинг бутун тарихигача, бечора Расим билан биргаликда неча йиллар давомида мактабни ҳақсиз хужумлардан мудофаа этганларидан тортиб, то не-не балоларга гирифтор бўлганликларигача, талай вақтгача дин ва подшоҳ душмани дея, буларни ўлдириш керак дея, қилган таҳдидларигача — ҳамма-ҳаммасига ибратомиз ҳикоя қилиб, гапириб беради.

Хуллас, у кутгани буюк инқилоб юз берган эди. Йўллар энди очиқ. Ҳеч ким сенга қаршилиқ қилмайди. Умрининг қолган қисмини қанчадан-қанча жафо чеккан, илгари бадбахт, ҳозирда эса, саодатли, ўла-ўлгунча суюкли Саривасига сарф этмоқчи эди. Узи бунёд этган «Амир Дада» мактабида мамлакатнинг янги авлодларини доимо яхшилиқ ва тўғрилиққа ўргатишга аҳд қилган камтар бир илк мактаб муаллими бўлишдан бошқа ҳеч бир нарсани истамасди.

Шоҳин афанди ўрнидан турди, бўҳчасини ва кўзасини қўлига олди, янгитдан қурилаётган қасабанинг тўзлари орасида фотиҳ юриш қилиб илгарилаб кета бошлади.

* * *

Сарива кўчалари у кун жуда гавжум эди. Аммо Шоҳин афанди нимагадир ҳеч бир таниш чеҳрага дуч келмади. Ун йил бурун бу ерга келганда қилганидай тўғри маориф мудирлигига кетди.

— Бор, ўғлим, мудир бейга хабар бер: «Амир Дада» бош муаллими келди!» — деб айтгин, — деди.

Ходим ҳайрат-ла унинг юзига боқди:

— Шу «Янги мактаб»нинг бош муаллимими? Нималар деяпсиз, афандим?.. Ўзи у мактабнинг нечта бош муаллими бор? — дея сўради.

Шоҳин афанди «Амир Дада»ни шу қадар ўзига тегишли деб билардики, ўтган йиллар асносида ўрнини бошқа бир муаллимга берган бўлишлари мумкинлигини ҳеч хаёлига келтирмаганди. Ҳолбуки, бу табиий, ҳатто, зарурий бир нарса эди. Шу даражада ғафлатда қолганига ҳайратланиш билан бирга қалби илк дафъа бир рашк азобига дуч келди: урушдан қайтганда хотини эрга тегиб кетганини эшитган аскарларнинг азоби худди шундай бўлади. «Амир Дада»

мактабининг ҳозирги бош муаллими, шунчаки, у йўқлигида вақтинча ишга олинган бир вакил бўлиши ҳам мумкин эди.

Ходимга:

— У ҳолда, «эски бош муаллим», дерсан, ўғлим, — деди.

Ҳозирги маориф мудирини йигирма беш-йигирма олти ёшлардаги нотаниш бир йигит эди. Бошини олдидаги қоғозлардан кўтараркан, Шоҳин афандидан нима истагини сўради.

У дардини қандай англатишини, сўзни нимадан бошлашини билолмай фуражканини қўлида айлантариб турарди. Худди шу пайт яна эшик очилди. Ичкарига шляпали, калта камзулли бир одам кирди.

Шоҳин афанди унинг чеҳрасини кўриши билан бир қадам орқасига тисланди: бу одам Айюб Домла эди. Эски кўса соқолини обдан қиртишлатганига қарамай уни дарҳол таниганди. У ҳам эски «Амир Дада» муаллимини бир қарашда таниди:

— Сиз бу ердамисиз? Қаердан чиқдингиз? — деди.

Шоҳин афанди, берилган жавоб қулоғига кирмай, ҳайрат билан унинг юзига боқарди. Айюб афанди у билан суҳбатлашишдан қочди шекилли, дарров ўзгарди: юзига ташвишли бир тус берди-ю, маориф мудирига бармоғи билан имлаб:

— Бир дақиқага мумкинми сизни? Мажлисга кетмасдан аввал сизга жуда муҳим бир нарсани сўйлаб бермоқчиман, — деди.

Ҳар замон, ҳар ердаги каби жуда бир эркин ҳаракат билан ёнидаги инспекторлар хонасининг эшигини очди; маориф мудирини ичкарига ўтди.

Улар эшикнинг орқасида суҳбатлашишар экан, Шоҳин афанди эсанкираб хаёлга толарди. «Бу қанақаси бўлди? Яшил кечанинг даҳшатидан қутулган Сариевада бу кўршапалак нима қилиб юрибди? Шапкасини ечишни лозим кўрмасдан хонага кириб келишига, маориф мудирини бу қадар ҳукмронлик ва такаллуфсизлик билан инспекторлар хонасига чақиришига қараганда, унинг Сариевада фақат иши эмас, нуфузи ва аҳамияти ҳам бор шекилли... Қандай қилиб бунга эришдийкин, ё Раббий?»

Шоҳин афандининг дастлабки ҳайратини катта бир қўрқув эгаллай бошлади. Бу одамнинг Сариевада ҳа-

нузгача нуфузи бор бўлса, унинг ҳоли нима кечади? Айюб Домла ҳозир маориф мудирига эҳтимол, эҳтимол эмас, ҳақиқатан, у ҳақида гапираётир. Бундай таранг вазиятнинг узоққа чўзилиши мумкин эмас. Биргина чертки бўлса бас, портлайди-кетади.

Яна мудирнинг хонасига қайтганларида Айюб Домла баланд овоз билан:

— Арз айтганимдай бу майдон масаласининг ҳал этилиши энди ўзингизга ҳавола. Худога топширдик,— деди.

Шоҳин афандига совуққина бош силкиб қўйди-ю, ташқарига чиқди.

Ичкарида ўзи ҳақида гаплашишганига Шоҳин афанди қиттайгина шубҳа қилган эди, ҳозирнинг ўзида ўйлаб топилган бу майдон масаласи, унинг шубҳасини йўққа чиқарди.

Маориф мудирини хўмрайган чеҳра, кескин бир товуш билан, яна бир карра ундан:

— Сиз кимсиз? — дея сўради.

— Илгари «Амир Дада» деб аталган «Янги мактаб»нинг эски бош муаллимиман...

Шоҳин афанди дардини бир чеккадан тушунтирса тушунтира олар эди.

Аммо ёш маориф мудирини кескин бир ҳукмронлик оҳангида ва асабият билан сўзини чўрт кесди:

— Ҳар ҳолда ишғол пайтларида бошга салла ўраб юнонларга хизмат қилган Шоҳин Домла бўлмасангиз керак. Чунки бу ғаламис софта нақадар юзсиз ва калтабин бўлмасин Сариовага оёқ босмоққа журъат этолмаса керак, деб ўйлайман.

Шоҳин афандининг эси оғиб қолгандай бўлди. Энг таҳликали замонларда ҳам ўзини тийишга ва сукут сақлашга ўрганган бўлишига қарамай, ҳозир бу одатини тарк этиб, бақира-бақира ўзини ҳимоя қилмоқчи бўлди. Аммо маориф мудирини уни тинглашни лозим кўрмади. Қўли билан эшикни кўрсатаркан:

— Қани, бобой,— деди,— шовқин кўтарма... Бир оз инсофнинг ва виждонинг бор бўлса, сенга бу муборақ тушроқда эркин кезиб, айланмоқ ҳаққини берган буюк мамлакатнинг мурувватини ва қонунини дуо қил... Аммо муаллимликни ақлингдан чиқар... Бу маслак — бундан кейин фақат пок виждонли ва янги фикрли инсонлар учундир.

Шоҳин афанди бу илк зарбанинг таъсиридан ўзини жуда тез халос этди. Маъюслик нималигини билмаган никбинларча ғайрат билан курашишга киришди. Аммо эски рақиблари уни жуда қаттиқ қарши олишди. Анча вақтлардан бери «Сариова» газетасида «Мадрасаларнинг ички юзи» деб номланган узундан-узун, давомли мақола ёзаётган Зухту афанди Шоҳин афанди каби мадрасаларнинг собиқ талабалари ўтмишда ўзларига доғ туширмаган бўлсалар-да, бугуннинг фикрларини тушуниб етишдан ожиз эканликларини, демакки, мактабларда ўқитувчилик қила олмасликлари тўғрисида гап сотарди.

«Сариова» вилоятидаги йўл ва кўприкларни қураётган бир ширкатнинг вакили бўлмиш Жобир бей, ватан учун энг қийин пайтларда хизматдан қочган бу одамнинг Саривога қадам қўйганига жуда ҳайратланирди.

Чол Ҳожи Аминга келинса, борди-ю Шоҳин афандига кўчада дуч келиб қолса, ўзини тута олмаслигини, истаса-истамаса бир ишқал чиқариши мумкинлиги тўғрисида юрган йўлида вайсаб юрарди. Шоҳин афанди дардини англатишдан умидини узди.

Бир кун кечқурун, атрофга қоронғилик чўккандан кейин бир қўлига бўҳчаси билан бир қанча китобини, бир қўлига кўзасини олди-ю, қабристон йўлини тутди.

Боғлар оралаб бир соатдан ортиқ юргандан сўнг, тўрт тарафга кетадиган йўл бошига борди. Бутун йўл давомида тўхтовсиз йиғлаган, ҳозир кўзойнагининг ойналари ёш билан тўлган эди. Юқини ерга қўяркан, дастрўмолини чиқарди. Кўзларини ва кўзойнагини артди. Орқасида ғойиб бўла бошлаган Саривонинг хирра нурларига сўнги марта бир қараб қўйди. «Жуда тўғри гап экан... Инқилоб деган нарса бир кунда бўлмайди», — деди.

Йўл бу ерда тўртга айриларди. Бирини танлади. «Шу йўлдан кетсам, зафар ва инқилоб туғилган ерга бораман. У ерда дардимни, қандай бўлмасин, одамларга тушунтираман», — деди. Бу умид бутун нашъасини ва никбинлигини қайтариб берди. Бўҳчасини, китобларини, кўзасини яна қўлига олди. Шимолдан эсаётган шамолга қарши плаши ёқасини кўтариб йўлга тушди.